जीवन-दृष्टि

विनोबा

ग्राम-सेवा मंडळ, वरधा

१९५४]

[मू. १॥ रु.

प्रकाशक :
भाऊ पानसे
मंत्री, ग्रामसेवा-मंडळ, नालवाडी, वरधा, म प्रांत

३०३

प्रथमावृत्ति १९४५
द्वितीयावृत्ति १९४६
तृतीयावृत्ति १९४९
चतुर्थावृत्ति १९५४

मुद्रक :
द म गद्रे
जनवाणी प्रिंटिंग प्रेस, पुणे २.

प्रस्तावना

माझ्या लेखा ची आणि व्याख्याना ची ही निवड अध्यापक चोरघडे ह्या नीं केलेली आहे। 'जीवन-दृष्टि' हें रसिक आणि समर्पक नाव हि त्या नीं च योजलेलें आहे। पहिली आवृत्ति मी कृष्ण-मंदिरा त असताना च निघाली होती। ह्या तील व्याख्यानें ह्या आवृत्ती त संशोधिलीं आहेत। लेखा त काहीं विशेष फरक करायचा नव्हता. कुठे अेखादा शब्द बदलला आहे। अनुक्रमणी त लेख तेवढे तारके ने दर्शविले आहेत.

हें पुस्तक विद्यार्थि-वर्गाच्या वाचना त येणार आहे। त्या ना आणि सर्वा ना च माझी अशी सूचना आहे कीं त्या नी जीवन-दृष्टी ने त्या च्या कडे पहावें। केवळ साहित्य-दृष्टी ने पाहू नये। त्या तील विचारा ची बुद्धि-पूर्वक छाननी करावी। आणि जें ग्रहण होअील तें आचरणा त आणण्या चा प्रयत्न करावा 'साहित्या ची दिशाभूल' हा लेख प्रथम वाचावा। नंतर अितर लेख आणि व्याख्यानें वाचावीं।

ज्ञाना पेक्षा हि दृष्टि महत्त्वा ची असते। चोरघड्यां च्या अपेक्षे प्रमाणे ह्या पुस्तका ने वाचका ना ती लाभावी.

परंधाम, पवनार
ता. ६-७-४५

विनोबा

अनुक्रमणिका

जीवन-दृष्टि

१

माझी तळमळ

यज्जातीयो यादृशो यत्स्वभावः
पादच्छायां संश्रितो योऽपि कोऽपि ।
तज्जातीयस् तादृशस् तत्स्वभावः
श्लिष्यत्येनं सुंदरो वत्सलत्वात् ॥

—श्रीकूरथल्वार

हा तमिळ वैष्णव भक्ताचा एक श्लोक आहे. त्याचा अर्थ असा :

भगवताच्या चरणाच्या सावलीचा ज्यानें आश्रय केला त्याला भगवान् सुंदरराज वात्सल्यभावानें मिठी मारतो. भक्त ज्या जातीचा, ज्या स्वभावाचा, आणि जसा असेल, देव त्याच्यासाठीं त्या जातीचा, त्या स्वभावाचा आणि तसा बनत असतो.

मदुरेजवळील सुप्रसिद्ध ' अळगार ' मंदिरात भगवान् विष्णूची मूर्ति फार प्राचीन काळीं स्थापिलेली आहे. त्या मूर्तीला सुंदरराज हें नाव आहे. हिंदी-प्रचार सभेच्या पदवीदान-समारंभासाठीं मद्रासला गेलों असता मदुरा येथील मीनाक्षीदेवीच्या दर्शनाला जाऊन आलों. त्या वेळीं तेथून ८ मैलावर डोंगरातील सुंदर स्थानात वसलेल्या ह्या सुंदरराजाचें दर्शन प्रभु-कृपेनें मला लाभलें होतें. कारण, मीनाक्षीप्रमाणे सुंदरराजाचें हें मंदिर हि हरिजनाना

मोडळें परण्यात आलें आहे मूर्ति नावाप्रमाणे च सुंदर असून पंढरपूरच्या पाण्डुरंगाची आठवण करून देणारी आहे. कटीवर हात नाहींत, बाकी थाट तो च आहे. कोरीव काम, भव्य गोपूर इत्यादि दक्षिणेकडील विशेषता आहे. ती अर्थात् पाण्डुरंगाला लाभलेली नाहीं. बाकी भक्तवत्सलता ती च आहे. पाण्डुरंगाप्रमाणें च सुंदरराज हि तिकडे 'चित्त-चोर' ह्या यशेनें प्रसिद्ध आहे. पाण्डुरंगाची प्रसिद्धि हि सुंदरराजाच्या भक्त-मंडळींत आहे. त्यापैकी एकानें पाण्डुरंगाचें वर्णन असें केलें आहे :

मा यात पान्थाः पथि भीमरथ्यां
दिगम्बरः कोऽपि तमाल-नीलः।
विन्यस्त-हस्तोऽपि नितम्ब बिम्बे
धूर्तः समाकर्षति चित्त वित्तम् ॥

"वाटसरांनो, भीमानदीच्या रस्त्यावर जाऊं नका. तिथें सावळ्या रंगाचा एक दिगंबर राहतो कमरेवर हात ठेवून उभा दिसतो, पण असा धूर्त आहे कीं लोकांचे चित्तरूप वित्त हरून घेतो."

पाण्डुरंग आणि सुंदरराज दोन्ही मिळून देव एक च आहे देवाचा स्वभाव देवानें कधीं च सोडला नाहीं. कनवाळू, कृपाळू, भक्तवत्सल, जात-गोत न पाहणारा, नामदेवाच्या भाषेंत "**सर्वांलागीं द्यावें समान दर्शन**" अशा वृत्तीचा सुंदरराजाच्या मंदिरांत हरिजन प्रवेश झाल्यामुळे नामदेवाची आणि कुरथल्वारची भावना त्याच्या बाबतींत तृप्त झाली, असें म्हणता येईल. पाण्डुरंगाचें असें केव्हा होईल? तेथें मनुष्यमात्राला प्रवेश केव्हा लाभेल?

नामदेवाच्या काळीं तर नामदेवाला च शूद्र त्याच्या लूटमारीच्या धंद्यास्तव आरंभीं पंढरपूरच्या देवळांत प्रवेश मिळाला नव्हता. तेव्हा—

पतित-पावन नाम ऐकुनी आलों मी द्वारा।
पतित-पावन न होसि म्हणुनी जातों माघारा॥

असा नामदेवाला सत्याग्रह करावा लागला होता. त्याच्या पुरता तो सत्याग्रह त्या वेळीं यशस्वी झाला पण आता एकूण हरिजनातर्फे सर्व भक्तमंडळींनीं

नामदेवाप्रमाणे सत्याग्रह करण्याची जरूर आहे. सत्याग्रह हरिजनांनीं देवळात घुसण्याचा नव्हे–तो दुराग्रह होईल–पण जोपर्यंत हरिजनांना प्रवेश नाहीं तोंपर्यंत भक्तमंडळींनीं तेथें न जाण्याचा.

हा सत्याग्रह माझा तर सतत चालू आहे. माझी पांडुरंगाविषयींची भक्ति माझें हृदय जाणते. माझी मूर्तीच्या दर्शनावर श्रद्धा आहे. ज्ञानदेवादिकांच्या विचार-संगतींत माझा आतापर्यंतचा जन्म गेला आहे, पण अजून मी इच्छा असून हि पांडुरंगाचें स्वनेत्रांनीं दर्शन करूं शकलों नाहीं. "जोंपर्यंत हरिजनांना तुझ्या या राउळात प्रवेश नाहीं, तोंपर्यंत मी हि माझ्या जागीं बरा" असें मी पांडुरंगाला म्हणत असतों. माझी तळमळ तो जाणतो आणि त्याला हि ती च तळमळ आहे ह्याविषयीं मला शंका नाहीं.

"काळी घोंगडी काळी काठी । काळा दोरा कंठीं
बोली महाराची थेट मऱ्हाटी । गांडीस लंगोटी
पाईं वाहणा मोठा शाहणा । पतित-पावन नाम जयाचें"

ग्रा. से वृ. ६-१. सुरगाव, ५-४-४२.

२

जीवनांतील तीन प्रधान गोष्टी *

उद्योग, भक्ति आणि शिक्षण

माझ्या जीवनात तीन गोष्टींना मी प्रधान पद देतों. त्यापैकीं पहिली म्हणजे उद्योग आपल्या देशात आळसाचें वातावरण फार आहे. बेकारीमुळे हि आळस शिरला आहे. शिकलेल्या लोकांनीं उद्योग करायचा च नाहीं!

* पवनार येथें ता. २०-१२-१९३५ रोजीं सायंकाळच्या प्रार्थनेत दिलेलें एक प्रवचन.

ज्या देशातून उद्योग गेला त्या देशाला मोठी कीड लागली आहे, असें समजलें पाहिजे. जो म्हणून खातो, त्यानें उद्योग हा केला च पाहिजे मग तो उद्योग कोणता हि असो, पण उद्योगावाचून बसता उपयोगी नाहीं. घरात उद्योगाचें वातावरण पाहिजे ज्या घरात उद्योगाचें शिक्षण नाहीं, त्या घरातलीं मुलें घराचें डोळ्यादेखत वाटोळें करतील. संसार आधीं च दुःखमय. त्यानीं संसारात सुख मानलें त्यांच्यासारखे भ्रमात पडलेले दुसरे कोणी नाहींत. रामदासानीं म्हटलें आहे—" **मूर्खामाजीं परम मूर्ख। जो या संसारीं मानी सुख** " जो जो मला भेटतो तो तो दुःखाची च कहाणी सांगतो मीं तर कधींच च हें ओळखून ठेवलें आहे आणि पुष्कळ विचारान्तीं आणि अनुभवान्तीं तें पक्कें झालें आहे. तर असा हा संसार जर थोडासा सुखाचा करायचा असेल तर उद्योगाशिवाय सुटका नाहीं. सफाई करायची म्हटली तरी उद्योगी वृत्ति पाहिजे, आणि आज सगळ्याना करता येण्यासारखा उपयोगाचा असा उद्योग सूत कातण्याचा आहे. कपडा प्रत्येकाला लागतो आणि प्रत्येक स्त्री, पुरुष, मुलगी, मुलगा सूत कातून आपला कपडा काढू शकतो. चरखा हा तर आपला मित्र होईल, शान्ति देणारा होईल—जर त्यावर आपण प्रेम करू तर. मन उदास झालें कीं चरखा हातीं घ्यावा मनाला बरें वाटेल. गटे नावाच्या कवीचें एक काव्य आहे त्यात त्यानें एका बाईचें चित्र रंगविलें आहे या बाईचें चित्त अतिशय शोकाकुल झालें होतें. तिला कांहीं च सुचेना. शेवटीं तिनें तकली हातात घेतली कवीनें असें दाखविलें आहे कीं तिला त्या तकलीनें सान्त्वन मिळालें. आणि मी हें मानतों. उद्योगाशिवाय मनुष्यानें बसता कामा नये. एखाद्याला झोंप येत असेल तर त्यानें निजावें त्याचें मला कांहीं वाटणार नाहीं पण उठल्यावर त्यानें वेळ आळसात काढता कामा नये.

दुसरी गोष्ट भक्तिमार्ग. लहानपणापासून माझ्यावर जर कोणता संस्कार घडला असेल तर तो भक्तिमार्गाचा त्या वेळीं आईकडून शिक्षण

मिळाले. पुढें आश्रमात दोन्ही वेळच्या प्रार्थना करण्याची सवय लागली. त्यामुळे माझ्यात ते मुरून च गेलें पण भक्ति म्हणजे कर्मशून्यता नव्हे. आपल्याला उद्योग सोडून सोटी भक्ति नाहीं करायची. दिवसभर पवित्र उद्योग करून शेवटीं संध्याकाळीं आणि सकाळीं देवाचें स्मरण केलें पाहिजे. दिवसभर पापें करून किंवा आळसात घालवून प्रार्थना होत नाहीं पण सत्कर्म करून, दिवस सेवेंत घालवून, ती सेवा संध्याकाळीं देवाला अर्पण करण्यासाठीं प्रार्थना होऊं शकते. आपल्या हातुन नकळत झालेल्या पापाची देव क्षमा करतो पाप झालें तर त्याबद्दल तीव्र पश्चात्ताप वाटायला पाहिजे. रोज १५ मिनिटें का होईना, पण ल्हान-थोर सर्वांनीं एकत्र येऊन निष्ठेनें प्रार्थना करावी ज्या दिवशीं प्रार्थना झाली नाहीं तो दिवस वाया गेला असें समजावें. भगवान् नारदाला म्हणतात—"मी वैकुंठात नसेन, एक वेळ योग्याच्या हृदयात नसेन, सूर्यात हि नसेन; पण कुठें हि नसलों तरी जिथें नामघोष चालला असेल तिथें नेमका मी सापडेन." पण हा नामघोष कर्म करून, उद्योग करून, मग च करायचा. नाहीं तर तें ढोंग होईल. असा हा माझा भक्तिमार्ग आहे.

आणखी एका गोष्टीचा मला नाद आहे. ती म्हणजे खूप शिकावें व शिकवावें त्याला जें येतें ते त्यानें दुसऱ्याला शिकवावें. आणि त्याला जें शिकता येईल ते त्यानें शिकावें. म्हातारा असला तरी त्यानें शिकावें अभंग शिकावे, गीता पाठ करावी, गणित शिकावें, काहीं ना काहीं शिकावें च, आणि जें शिकविता येण्यासारखें असेल तें शिकवावें शाळेतल्या शिक्षणावर माझा विश्वास नाहीं. पाच-सहा तास मुलांना बसवून ठेवून त्यांचे शिक्षण होत च नाहीं नाना उद्योग चालले पाहिजेत आणि त्यात एखादा तास शिकविलें म्हणजे पुरे आमची आई 'भक्तिमार्ग प्रदीप' वाचीत होती तिला वाचता कमी येत होतें. पण एकेक अक्षर वाचीत होती एक दिवस एक अभंग पंधरा मिनिटें पर्यंत तिचा वाचून च होत होता. मी माडीवर होतों. शेवटीं

मीं खालीं येऊन तिला तो अभंग शिकवून दिला तिला म्हणायला सांगितलें आणि पंधरा वीस मिनिटांत तिचा तो अभंग पुरा झाला. त्यानंतर रोज तिला मी थोडा वेळ शिकवीत होतों. शेवटीं तें पुस्तक तिचें पुरें झालें. अशा रीतीनें जें जे शिकविता येण्यासारखें आहे तें शिकवीत राहिलें पाहिजे व शिकत हि राहिलें पाहिजे.

ह्या तीन गोष्टींविषयीं मला सांगायचें होतें, तें आज मीं सांगितलें आहे.
ग्रा. से वृ. ५-२.

३

खोल अभ्यास

अभ्यासात लांबी-रुंदी महत्त्वाची नाहीं, खोली महत्त्वाची आहे. पुष्कळ वेळ तासचे तास आणि नाना विषयाचा अभ्यास करीत राहणें ह्याला मी लांबरुंद अभ्यास म्हणतों. समाधिस्थ होऊन रोज सतत अल्प वेळ एखाद्या निश्चित विषयाचा अभ्यास करणें ह्याला मी खोल अभ्यास म्हणतों दहा बारा तास निजलों, पण तळमळत आणि स्वप्न-ग्रस्त. असल्या झोंपेनें विश्रान्ति मिळायची नाहीं. उलट पाच सहा तास निजलों, पण गाढ नि स्वप्न. ह्या एवढ्या झोंपेनें पूर्ण विश्रान्ति लाभू शकते. अभ्यासाचें असें च आहे. समाधि ' अभ्यासातील मुख्य तत्त्व आहे.

समाधियुक्त खोल अभ्यासाशिवाय ज्ञान नाहीं. लांबलचक अभ्यास म्हणजे पुष्कळसा तर भास च, शिवाय शक्तीचा ऱ्हास. अनेक विषयावर आणि भाराभर वाचीत बसून काहीं लब्धि नाहीं. अभ्यासानें प्रज्ञा स्वतंत्र आणि प्रतिभावान् व्हायला हवी. प्रतिभा म्हणजे नवीन नवीन कोंब बुद्धीला

फुटत राहणें. नवीन कल्पना, नवीन उत्साह, नवीन शोध, नवीन स्फूर्ति हें प्रतिभेचें लक्षण. ही प्रतिभा भाराभर वाचनानें नेमकी मरायची.

वर्तमान जीवनांतील आवश्यक कर्मयोगाला अवकाश देऊन सगळा अभ्यास करायला ह्या. नाहींतर पुढील जीवनाच्या आशेनें चालू काळांत मरण्यासारखा प्रकार होतो शरीर ही वस्तु किती विश्वासाची आहे ह्याचा तर अनुभव प्रत्येकाला येत च असतो देवाची आपणा सर्वांवर अपार कृपा म्हणून तो आमच्या ठिकाणीं कांहीं ना कांहीं व्यंग ठेऊन च देतो. ह्या व्यंगाच्या जाणीवेनें आपण जागृत राहू अशी त्याची अपेक्षा असते.

दोन बिंदूंनीं रेषा निश्चित होते. जीवनाचा मार्ग हि दोन बिंदूंनीं च निश्चित होतो आपण आहोंत कोठें तो पहिला बिंदु, आणि आपल्याला जायचें आहे कोठें तो दुसरा बिंदु. हे दोन बिंदु नक्की केले म्हणजे जीवनाची दिशा ठरली. ही दिशा लक्षांत न घेता कोठें तरी पाय पिटीत राहण्यानें मार्ग आक्रमिला जायचा नाहीं.

सारासार, अल्प मात्रा, सातत्य, समाधि, कर्मावकाश आणि निश्चित दिशा हें सोळ अभ्यासाचें सूत्र आहे

(जुन्या पत्रांतील उतारा नूतनीकृत)

भा. से. वृ ऑगस्ट १९४०.

४ :

ब्रह्मचर्य

मनुष्याचें जीवन हें व्यक्तिगत अनुभवाचें बनलेलें आहे. त्या अनुभवानें मानव-समाजाचा पुष्कळ विकास झाला आहे. परंतु हिंदुधर्मानें त्याचें शास्त्र रचून एक विशिष्ट साधना रूढ केली. ती म्हणजे ब्रह्मचर्य. इतर धर्मांत हि

संयम आहे च, परंतु त्याला शास्त्रीय स्वरूप देऊन हिंदुधर्मानें त्याप्रमाणें त्यासाठीं शब्द बनविला तसा शब्द अन्यत्र आढळत नाहीं. झाड लहान असताना त्याला उत्तमातल्या उत्तम खताची आवश्यकता असते. पोषण जन्मभर हवें, पण निदान लहानपणीं तें सर्वांना मिळालें च पाहिजे. ह्या दृष्टीनें हिंदुधर्मानें ब्रह्मचर्याश्रम उभा केला. परंतु आज मी त्या आश्रमासंबंधीं न बोलतां ब्रह्मचर्य ह्या वस्तुसंबंधीं बोलणार आहें.

माझ्या अनुभवावरून माझें असें मत झालें आहे कीं, आजीवन ब्रह्मचर्य राखावयाचें तर ब्रह्मचर्याची कल्पना अभावात्मक असता कामा नये. विषयसेवन करूं नको, ही अभावात्मक आज्ञा झाली. ह्यानें काम भागत नाहीं. सर्व इंद्रियांची शक्ति आत्म्यात खर्च कर, अशी भावात्मक आज्ञा पाहिजे. ब्रह्मचर्याच्या बाबतींत अमुक करूं नको, एवढें सांगून भागायचें नाहीं. अमुक कर, हें सांगितलें पाहिजे. आणि त्यासाठीं च 'ब्रह्मचर्य' शब्द योजिलेला आहे.

'ब्रह्म' म्हणजे कोणती हि बृहत् कल्पना. एखादा माणूस आपल्या मुलाची सेवा तो परमात्म-स्वरूप आहे असें समजून करतो, आणि पुत्र सत्पुरुष निघावा अशी इच्छा राखतो, तर पुत्र हें त्याला ब्रह्म झालें. मुलासाठीं ब्रह्मचर्य पाळणें त्याला सोपें जाईल. आई मुलासाठीं रात्रंदिवस कष्ट सोसते. पण तिला आपण मुलासाठीं कांहीं च केलें नाहीं असें वाटतें. कारण, मुलाविषयींच्या प्रेमाशीं तुलना करता तिनें केलेले कष्ट तिला अगदीं अल्प वाटतात. त्याप्रमाणें ब्रह्मचारी मनुष्याचें जीवन तपानें संयमानें भरलेलें असतें. पण त्याच्यासमोर असलेल्या विशाल कल्पनेच्या मानानें तो सारा संयम त्याला अल्प च वाटतो. त्याच्या बाबतींत 'इन्द्रिय-निग्रह मी करतों.' असा कर्तरि प्रयोग न राहता 'इन्द्रिय निग्रह केला जातो' असा कर्मणि प्रयोग उरतो. गरीब जनतेची सेवा हें ध्येय एखाद्यानें राखलें तर ती सेवा हें त्याचें ब्रह्म झालें. त्यासाठीं तो जें करील तें ब्रह्मचर्य.--थोडक्यात म्हणजे

ब्रह्मचर्यपालनाला कोणती तरी विशाल कल्पना डोळ्यांसमोर पाहिजे, तेव्हा ब्रह्मचर्य सोपें होतें. ब्रह्मचर्याला मी विशाल ध्येयवाद आणि तदर्थ संयमाचरण म्हणतों. ही ब्रह्मचर्यासंबंधीं मुख्य गोष्ट सांगितली.

दुसरी एक गोष्ट सांगायची आहे ती म्हणजे जीवनातल्या लहान लहान गोष्टींत हि नियमन पाहिजे. खाणें, पिणें, बोलणें, बसणें, निजणें वगैरे सर्व बाबतींत नियमन पाहिजे. नसें हि वागू आणि इन्द्रिय-निग्रह साधू ही आशा व्यर्थ आहे. घड्याला लहानसें हि छिद्र असलें तरी तो पाणी ठेवण्याला निरुपयोगी होतो. तसें च चित्ताचें आहे.

(जुन्या भाषणांतून)

ग्रा. से. नू ४-८.

५

उद्योगांत ज्ञानदृष्टि *

माझ्या मित्रांनो,

औचित्यविचार

१. काल मी बोललों, त्यांत सर्वजनांना मला काय सांगावयाचें होतें, तें सांगितलें. आज माझ्या समोर मुख्यतः शाळेची मंडळी आहेत. त्यांना उद्देशून मी बोलणार आहें.

कृतज्ञता

२. ह्या शाळेशीं माझा पूर्वींपासून संबंध आहे. वीस वर्षांपासून ही कार्यकर्त्यांविषयीं शाळा चालू आहे. काळाशीं टक्कर देऊन ती टिकून आहे. तिच्यांत चिवटपणा आहे. ह्याचें श्रेय येथील शिक्षक-मंडळीला आणि जनतेला आहे. ह्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत.

* राष्ट्रीय शाळा, तुमसर, येथें ता. १४-२-४२ रोजीं शिक्षक, विद्यार्थी आणि गावकरी लोक ह्यांच्यासमोर दिलेलें भाषण.

३. माझ्या दृष्टीनें आमच्या शिक्षणात आज जर कशाची विशेष गरज असेल तर ती विज्ञानाची आहे हिंदुस्थानचा उद्धार केवळ शेतीवर होणें नाहीं हिंदुस्थान कृषिप्रधान म्हटला जातो युरोपातील राष्ट्रें उद्योगप्रधान म्हटलीं जातात हिंदुस्थानात शेती मुख्य असताना माणशीं सव्वा एकर जमीन आहे उलट फरान्समध्यें ती माणशीं साडेतीन एकर असून तो देश उद्योगप्रधान म्हटला आहे ह्यावरून हिंदुस्थानची दशा किती वाईट आहे तें कळून येईल ह्याचा अर्थ हा होतो, कीं हिंदुस्थानात एक शेती मात्र होते, दुसरें काहीं होत नाहीं अमेरिका (संयुक्त संस्थानें) जगातील सर्वांत सधन देश आहे. त्यात शेती आणि उद्योग दोन्ही भरपूर चालतात तो युद्धासाठीं रोजचा पचावन कोटि रुपये खर्च करीत आहे आपल्या देशाची लोकसंख्या चाळीस कोटि इतक्या लोकांना रोज जेवू घालावयाचें, तर इथल्या मानानें पाच कोटि रुपये खर्च येईल हिंदुस्थानला अकरा दिवस जेवण देता येईल, इतका खर्च अमेरिका रोज युद्धासाठीं करीत आहे इतकी ती श्रीमंत आहे हिंदुस्थानात माणशीं सालिना उत्पन्न पन्नास साठ रुपये शेतीचें आणि बारा रुपये उद्योगाचें होतें म्हणून च हिंदुस्थानला कृषिप्रधान म्हणावयाचें. आता इंग्लंडचें पहाल, तर तेथें सालिना शेतीचें उत्पन्न माणशीं असें च पन्नास-साठ होतें आणि उद्योगाचें होतें पाचशें बारा रुपये. ह्यावरून आपला देश कोठें आहे तें पहा.

विज्ञान पाहिजे

ही स्थिति पालटायला आपल्या येथील विद्यार्थी, शिक्षक आणि जनता सर्वांनीं च उद्योगात तरबेज व्हायला पाहिजे. त्यासाठीं विज्ञान शिकायला पाहिजे

(अ) आमचें स्वयंपाकघर ही आमची प्रयोगशाळा असली पाहिजे तेथें काम करणाऱ्याला कोणत्या खाद्यात किती उष्णांक, किती ओज, किती स्नेह इत्यादि सर्व शास्त्रीय गोष्टी माहीत पाहिजेत कोणत्या वयाच्या माणसाला कोणत्या कामाला कसा आहार लागेल, ह्याचें गणित त्याला करता

आलें पाहिजे (आ) शौचाला तर सर्व च जातात पण शाळेंतील मडळींच तसें नाहीं चालायचें मळाचा काय उपयोग होतो ? सूर्यकिरणाचा त्यावर काय परिणाम होतो ? मळ उघडा पडल्यास त्यापासून कोणतें नुकसान होतें ? कोणते रोग फैलावतात ? त्याच रस शेताला दिल्यास जमिनीचा कस किती वाढतो ? इत्यादि सर्व गोष्टींचें शास्त्रीय ज्ञान त्यापासून आपल्याला मिळविलें पाहिजे. (इ) एखादा मुलगा आजारी पडतो तो का आजारी पडला ? आजार आला तो पुकट आला नाहीं त्याला तू खर्च करून बोलावलेंस अतिथीप्रमाण त्याची वास्तपुस्त केली पाहिजे. तो का आला, कसा आला इत्यादि चौकशी केली पाहिजे त्याची यथास्थित पूजा, उपचार कसा करायचा तें समजून घेतलें पाहिजे तो आला च तर त्याच्यापासून सर्व ज्ञान ग्रहण केलें पाहिजे. ह्यात शिक्षणाचा मुद्दा आहे तो ज्ञानदाता आला आणि गेला, आपण कोरडेचे कोरडे ! असें इतराप्रमाणें आमचें होता कामा नये. (ई) तुम्ही येथें सूत कातता, खादी काढता, त्याबद्दल तुम्हाला धन्यवाद, परंतु खादीविषयीसंबंधीं शास्त्रीय प्रश्नांची उत्तरें जर तुम्हाला देता आलीं नाहींत, तर शाळा आणि उत्पत्तिकेंद्र उर्फ कारखाना ह्याच्यात फरक तो काय राहिला ! परंतु मी तर कारखान्यात हि ह्या ज्ञानाची अपेक्षा राखीन

४ इथल्या शाळेंतील मुलें इंग्रजी वगैरेच्या परीक्षात उत्तीर्ण होतात, इतराच्या मानानें तीं कमी नाहींत, इत्यादि मला मधा सागण्यात आलें

आपला थोर वारसा

परंतु मुलें पास होतात ह्यात विशेष तें काय आहे ? आपलीं मुलें नालायक थोडीं च आहेत ? इंग्लंड मधल्या मुलाना इतिहास भूगोल शिकवा बरें मराठींतून ! पाहू किती पास होतात तीं ? बडोद्याला पुष्कळ वर्षांपूर्वीं एक साहेब आला होता त्यान गीतेचा चागला वीस वर्षें अभ्यास केला होता तसा तो चागला बोलला, परंतु त्याला संस्कृत वचन धड उच्चारता आलें नाहीं तो काय म्हणाला

कुरु कर्मैव तस्माद् त्वम् ।

वीस वीस वर्षे अभ्यास करून त्यांची ही दशा ! आपल्या येथें शेकडो लोक त्याच्या भाषेत सरस बोलतात. परंतु हा आपल्या ह्या भूमीचा च गुण आहे. हजारो वर्षांपासून विद्येची उपासना येथे झाली आहे. हा कांहीं ह्या शाळेतील गुरुजींचा गुण नाहीं. म्हणून इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानावर आम्ही संतोषून चालणार नाहीं. आम्हांला आरोग्यशास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, यंत्रशास्त्र इत्यादि शिकलें पाहिजे. शास्त्राची आणि विज्ञानाची ही यादी ऐकून घाबरून जायला नको. तीं उद्योगाबरोबर सहज लीलेनें शिकता येतील.

५. शिकायच्या विद्या दोन आहेत : एक आपल्या आसपासच्या वस्तु पारखण्याची शक्ति म्हणजे च विज्ञान; आणि दुसरी, आत्मज्ञानपूर्वक संयम करायला येणें म्हणजे च अध्यात्म. ह्यासाठीं मध्यंतरीं निमित्तमात्र भाषा लागते. तेवढ्यापुरती च ती शिकावयाची भाषा पोस्टमनचें काम करते. मीं जर पत्रात कांहीं लिहिलें च नाहीं, तर पोस्टमन तो कोरा कागद हि पोंचवील. भाषा म्हणजे विद्येचें वाहन. ही हि किंमत कमी नाहीं. विज्ञान आणि अध्यात्म ही च विद्या. तिचा च मी विचार करीन. माझा चरखा मोडला तर का मी रडत बसेन ? मी सुताराकडे जाऊन तो दुरुस्त करून घेईन. तसें, विंचू चावला असता मी रडत बसता कामा नये त्याचा उपचार करून मोकळें झालें पाहिजे. अशा प्रकारें आत्म्याची अलिप्तता कळली पाहिजे. ती आगवळणीं पडली पाहिजे. माझी शाळेची परीक्षा ही च. मी भाषेचा पेपर काढीत बसणार नाहीं. मुलाच्या बोलण्यावरून च त्याचें भाषाज्ञान मला समजून येईल.

विविध विद्या : विज्ञान आणि अध्यात्म

६. विद्यार्थी जेवतात, आणि इतर मंडळी हि जेवतात. परंतु त्या दोहोंत फरक आहे. विद्यार्थ्यांचें जेवण ज्ञानमय पाहिजे. त्यांनीं धान्य दळलें आणि

शाळेंत ज्ञानदृष्टि प्रधान

चाळलें; त्यांत चाळ किती निघाला, तो ते नोंदून ठेवतील. समजा, शेरांतून आठ तोळे चाळ निघाला; म्हणजे हा दहा टक्के चाळ झाला हा फार झाला. दुसऱ्या दिवशीं शेजाऱ्याकडे जाऊन तो त्याचा चाळ मोजील त्याला आढळून येईल, त्याच्या पिठांतून अडीच तोळे च चाळ निघतो. दहा टक्के चाळ निघाल्यास काय बिघडलें ? तितका चाळ पोटांत गेल्यास कां चालणार नाहीं ? इत्यादि प्रश्न त्याला सुचले पाहिजेत. त्यानें ते विचारले पाहिजेत, आणि त्याचीं योग्य उत्तरें हि त्याला मिळालीं पाहिजेत. असें जर झालें तर गीतेंत म्हटल्याप्रमाणें त्याचें प्रत्येक कर्म ज्ञान-साधन होईल. ताप आला तर तो ज्ञान देऊन जाईल. तो प्रयोग होईल. पुन्हा तसला ताप येणार नाहीं. जेथें अशा प्रकारें प्रत्येक गोष्ट ज्ञानदृष्टीनें केली जाते ती शाळा; आणि जेथें ती च गोष्ट कर्मदृष्टीनें होते तो कारखाना. अशा प्रकारें प्रयोगबुद्धीनें, ज्ञान दृष्टीनें प्रत्येक कर्म करायचें म्हटलें, म्हणजे थोडा खर्च होईल. पण त्यांतून कितरी कमाई होईल. शाळेंत चरखा म्हणजे

आमच्या का बोकाडीं बसला? मी इतिहास घोकायला नाहीं जन्मलों. मी तो निर्माण करायला जन्मलो आहें.

शिक्षकाच्या दृष्टीनें प्रत्येक गोष्ट ज्ञान देणारी आहे. उदाहरणार्थ, मळ च पहा. तो फार मोठें शिक्षण देतो. मी तर त्याबाबत एक श्लोक च बनविला आहे: **'प्रभाते मल-दर्शनम्'** सकाळीं त्याच्या दर्शनानें माणसाला आपलें आरोग्य कसें आहे त्याचें ज्ञान होईल. मळातील भुइमुगाचे तुकडे *काल पोटावर केलेल्या अत्याचाराचें आणि अपचनाचें ज्ञान आणि भान* करवितील. त्याप्रमाणें आपण आपल्या आहार-विहारात फरक करूं. किती हि काळजी घेतली, तरी मळ घाण च. तो सकाळीं अवलोकून आपली देहासक्ति कमी होऊन वैराग्य लाभेल. आणि आई जशी थंडीच्या दिवसात मुलाच्या अंगावर पांघरूण घालते, आणि कोणतें हि अंग उघडें पडलें नाहीं ह्याची काळजी घेते, त्याप्रमाणें काळजीपूर्वक आपण मळ कोरड्या मातीनें नीट झाकला, आणि योग्य काळीं शेतात पसरवला, तर तो च आपली लक्ष्मी वाढवील. **आरोग्य वैराग्य-सौभाग्य दाता!**

ह्या च प्रमाणें शाळेतील प्रत्येक कर्म ज्ञानदायी आणि व्यवस्थित होईल. मुलगा बसेल तर ताठ बसेल. घराचा धारण वाकला तर घर टिकेल का? नाहीं तसा आपला मेरुदंड हि आपण सर्वदा ताठ राखला पाहिजे. शाळेंत जर ह्याप्रमाणें कार्य होईल, तर राष्ट्र पाहता पाहता बदलून जाईल त्याचें दु:ख दैन्य नाहीसें होईल. सर्वत्र ज्ञानाची प्रभा फांकेल

७ शाळेंतील प्रत्येक गोष्ट ज्ञानसाधन बनवायची म्हटलें, म्हणजे त्यासाठीं शाळा सजवाव्या लागतील उत्तम उत्तम साधनें ठेवावीं लागतील

शाळेबाबत जनतेचें कर्तव्य

रामदासाचें वचन आहे "देवाचें वैभव वाढवावें" आपल्या लोकाना आपलीं घरें शृंगारण्याची नव्हे, पण शाळा शृंगारण्याची हौस वाटली पाहिजे. त्यानीं शाळेच्या गरजेच्या सर्व गोष्टी शाळेला मिळवून

दिल्या पाहिजेत. परंतु एवढें हि बस नाहीं. एखादा दानशूर भेटतो आणि म्हणतो, मीं शाळेला इतकी मदत केली. परंतु आपल्या स्वत च्या मुलाला कोठल्या शाळेंत घालतो?—तर सरकारी शाळेंत. हें अस का? जर राष्ट्रीय शाळा दानास पात्र समजता, तर त्या सर्व प्रकारें सजवून आपल्या मुलाला तेथें च का नाहीं पाठवीत?

मुलें राष्ट्राचें धन आणि त्याच्या भोजनात नाहीं दूध, नाहीं तूप! मुलापरत मासिक भोजन खर्च अडीच रुपये! ह्याला काय म्हणतात? राष्ट्राची एकूण स्थिति विसरता येत नाहीं, तरी जितकें कमींत कमी देणें जरुर तितकें द्यायला च पाहिजे. मागें जेलमधील सत्याग्रहींना योग्य अन्न मिळत नव्हतें, दूध मिळत नव्हतें, त्याबद्दल त्याची तक्रार होती गाधीजींच्या सूचनेवरून बाहेरील नागरिक डॉक्टर लोकानीं शाकाहारी माणसाला कमींत कमी किती दूध मिळायला पाहिजे तें ठरविलें त्यानीं कमींत कमी ३० तोळे दूध प्रत्येकाला मिळालें पाहिजे असा निर्णय केला होता. आणि सरकारनें जर कैदी ठेवले आहेत, तर त्यानें ती किमान गरज पुरवली च पाहिजे. पण जर आम्ही च त्याची अमलबजावणी शाळेंत करीत नाहीं तर तें कसे शोभेल? मुलाना दूध मिळालें पाहिजे त्याना उत्तम अन्न मिळालं पाहिजे. तसें जर केलें नाहीं, तर त्याच्यात तेज उत्पन्न होणार नाहीं

८ मीं काहीं वस्तु शिक्षकाना, काहीं विद्यार्थ्यांना आणि काहीं इतराना सागितल्या त्या सर्व मीं आपल्या अनुभवावरून सागितल्या आहेत. त्याचा योग्य उपयोग होईल, अशी मी आशा करतों.

ग्रा. से. वृ ६१.

६

साहित्याची दिशाभूल

खेड्यापाड्यांच्या सर्वसामान्य शिकलेल्या लोकांच्या घरात मुद्रित वाङ्मय कोणतें आढळून येतें यासंबंधीं मागें एकदा आम्हीं तपास काढला होता. परिणामीं असें आढळून आलें कीं एकूण पांच प्रकारचें वाङ्मय प्रायः वाचलें जातें—(१) वर्तमानपत्रें, (२) शालोपयोगी पुस्तकें, (३) नाटक, कादंबरी, गोष्टी इत्यादि, (४) पौराणिक आणि प्राकृत धार्मिक ग्रन्थ, आणि (५) वैद्यकीय चोपडीं.

लोकांचें मन सुधारणें, म्हणजे वरील पांच प्रकारचें वाङ्मय सुधारणें असा यावरून अर्थ निष्पन्न होतो यंदाच्या साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षांनीं पहिल्या प्रकारचें म्हणजे वर्तमानपत्री वाङ्मय मराठी भाषेंत किती अधोगतीला पोहोंचलं आहे इकडे महाराष्ट्रांतील विद्वानांचें आणि साहित्यिकांचें लक्ष वेधलें आहे. आणि तसें करण्यांत त्यांनीं मराठी भाषेची योग्य सेवा केली आहे, असें म्हटलें पाहिजे

गेल्या वर्षींची गोष्ट आहे. आमचे एक मित्र मला म्हणाले, 'मराठी भाषा किती उच्च जाऊं शकते हें ज्ञानदेवांनीं दाखविलें; आणि ती किती खालीं पडूं शकते हें सांप्रतचीं वर्तमानपत्रें दाखवीत आहेत!' अध्यक्षांनीं केलेल्या टीकेचा आणि आमच्या मित्राच्या उद्गाराचा 'प्राधान्येन व्यपदेशः' या न्यायानें अर्थ घ्यायचा आहे म्हणजे सर्व च वर्तमानपत्रांनीं अक्षरशः पॅसिफिक महासागराचा तळ गाठला आहे, असा अर्थ करायचा नाहीं. परिस्थिति ढोबळ मानानें काय आहे, एवढा च बोध घ्यायचा. अशा दृष्टीनें ही टीका अगदीं यथार्थ आहे, असें दुःखानें म्हणावें लागतें

पण हा दोष कोणाचा ? कोणी म्हणतात संपादकांचा, कोणी म्हणतात वाचक-वर्गाचा, कोणी म्हणतात भांडवलदारांचा. तिघे हि गुन्ह्यांत सामील आहेत आणि 'प्राप्तीचा वाटा' तिघांना हि मिळायचा आहे, यांबद्दल कोणाला च शंका नाहीं. पण माझ्या मतें गुन्हा करणारे हे तिघे असले, तरी करवणारा वेगळा च आहे आणि तो ह्या पापाचा मुख्य 'धणी' आहे. तो कोण ? साहित्याची व्याख्या करणारा चवचाल अथवा चवभ्रष्ट साहित्यकार.

'विरोधु वादु बळु । प्राणितापढाळू । उपहासु छळु । वर्मस्पर्शु ॥ आटु वेगु विंदाणु । आशा शंका प्रतारणु ।' हे ज्ञानदेवानें वाणीचे अवगुण म्हणून सांगितले आहेत. पण आमचे साहित्यकार नेमके ह्या च गुणांना 'वाग्भूषा' म्हणजे साहित्याची सजावट समजतात. मागें एकदा 'टवाळा आवडे विनोद' या रामदासाच्या उक्तीवर कित्येक साहित्यिक गरम झाले होते. रामदासाचा भावार्थ लक्षांत घेऊन त्यापासून योग्य तो बोध घेण्याऐवजी विनोदाचें जीवनांतील आणि साहित्यांतील स्थान रामदासांना कळलें नव्हतें, असा शोध या मंडळींनीं लावला. उपहास, छळ, वर्मस्पर्श हे ज्ञानदेवांनीं अमान्य केले यांत हि ज्ञानदेवांचें अज्ञान च आमचे साहित्यकार, त्यांच्या साहित्याच्या व्याख्येप्रमाणें, पाहतील यांत शंका नाहीं.

ज्ञानदेवाला किंवा रामदासांना राष्ट्रकल्याणाची तळमळ होती, आणि आमच्या विद्वान् मंडळींना चुरचुरीत भाषेची चिंता असते, मग तिच्यें राष्ट्रघात का होईना, हा यांतील मुख्य फरक आहे. सत्य वाटल्यास मरो पण साहित्य जगो, अशी आमची साहित्य-निष्ठा आहे.

'देवा, मला अजून पुरता अनुभव येत नाहीं, मग मी काय नुसता कवि च होऊं का रे !' असें तुकाराम देवापुढें आपलें दुःख सांगतो, आणि हा तुकारामाच्या त्या वचनांत काव्य किती साचलें आहे हें तपासतो ! आमच्या शाळांतील शिक्षणाची सर्व तऱ्हा च अशी आहे. माझ्या वाचनांत एक

निबंध आला होता, त्यांत त्या लेखकानें तुलसीदासांची शेक्सपियरशीं तुलना करून कोणाचें स्वभाव-चित्रण काय दर्जाचें आहे, ह्याची चर्चा केली होती. म्हणजे तुलसीदासाचें रामायण, जें हिंदुस्थानांतील करोडों लोकाना–खेडवळाना हि––जीवनाचें मार्ग-दर्शक पुस्तक झालें आहे, त्याचा हि अभ्यास हा भला माणूस स्वभाव-चित्रणाच्या शैलीच्या दृष्टीनें करणार. कुणाला थोडी अतिशयता भासेल, पण मला मात्र पुष्कळ वेळा वाटतें कीं ह्या शैलीभक्तानीं राष्ट्राचें शील मारून टाकण्याचा उद्योग चालविला आहे.

शुकदेवाचा एक श्लोक आहे, त्याचा भावार्थ असा आहे कीं 'ज्यानें जनतेच्या चित्ताची शुद्धि होते ते उत्तम साहित्य.' जे साहित्य-शास्त्रकार म्हणविले जातात, आणि ज्यांच्या छापेंत आज आम्ही आहोंत, त्यांनीं ही व्याख्या मान्य केलेली नाहीं. त्यांनीं शृंगारापासून बीभत्सापर्यंत भिन्न भिन्न रस मानले आहेत, आणि हे रस ज्यांत असतील तें सरस साहित्य असें ठरविलें आहे. साहित्याची ही सर्व व्याख्या गृहीत धरावी, तिच्या भरीला कर्तृत्व-शून्यता घालावी, आणि मग मराठी वर्तमानपत्रांतल्या हल्लींच्या लिखाणाहून दुसरें कोणतें लिखाण निर्माण होऊं शकेल हें कोणीं हि सांगावें. ग्रा. से. वृ. ४ ३.

७

तुलसीदासांची बालसेवा

जेलमधल्या आमच्या सायं-प्रार्थनेंत तुलसीरामायण सांगण्याचें काम माझ्याकडे आलें होतें. त्या निमित्तानें रामायणाशीं रोज थोडा परिचय होऊन त्यांतल्या कांहीं खुब्या सहज च लक्षांत येत.

तुलसीदासानीं आम जनतेसाठीं हा ग्रंथ योजला आहे हें त्यांच्या

रचनेवरून आणि परिणामावरून उघड च आहे. पण त्यांनीं लहान मुलांच्यासाठीं हि रामायणांत कित्येक करामती करून ठेवल्या आहेत, असें माझी शिक्षकाची नजर पाहत आहे. ह्या अनेक करामतींपैकीं एक करामत मी ह्या लेखांत उलगडणार आहे.

नागरीलिपी ही इतर लिप्यांच्या मानानें जरी 'बाळबोध' म्हटली आहे, तरी तींतील जोडाक्षरें तितकींशीं बाळबोध नाहींत. बालकांना तीं चांगला च त्रास देतात, ही सर्वांच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. म्हणून आजकाल जोडाक्षर विरहित धडे मुलांच्यासाठीं रचीत असतात. हे धडे अर्थात् कृत्रिम आणि नीरस होऊं पाहतात. पण तुलसीदासानीं अगदीं सहजपणें आणि सरस रीतीनें लहान मुलांच्यासाठीं रामायणांत पुष्कळ च लिखाण जोडाक्षर-विरहित लिहून ठेवलें आहे, असें दिसतें.

ह्या मुद्दा तपासण्यासाठीं आपण आता गणितांत उतरूं. प्रथम अयोध्या काण्डातला कौसल्या रामाला निरोप देत आहे हा एक उतारा समग्र तपासूं. कल्याणच्या मानसांकांत छापलेलें रामायण माझजवळ आहे. त्यांत पृष्ठें ३६०–३६२ मध्यें तो आहे. त्याची सुरवात "धरि धीरजु सुत बदनु निहारी" अशी आहे आणि शेवट "बरनि न जाहिं बिलाप-कलापा" असा आहे. ह्या उताऱ्यांत २७ चौपाया आणि ३ दोहे मिळून ३० पद्यसंख्या आहे. त्यांतील जोडाक्षरांची तालिका पुढीलप्रमाणें—

पद्यांक	जोडाक्षरें	पद्यांक	जोडाक्षरें	पद्यांक	जोडाक्षरें
२	म्ह, म्ह, प्र	१९	म्ह, त्य	२४	म्ह
५	प्र	२०	म्ह	२५	प्र, म्ह
१३	न्ह	२१	प्र, प्र, प्र	३०	व्य
१४	न्ह, प्र	२२	म्ह		

ह्या उताऱ्यांत एकूण ७८४ अक्षरें असून त्यांत फक्त १९ वेळा जोडाक्षरें वापरलीं गेलीं आहेत. त्या जोडाक्षरांचें पृथक्करण असें—

म्ह	७	वेळा	एकूण, ५ जोडाक्षरे मिळून १९ वेळा
न्ह	२	,,	
प्र	८	,,	
त्य	१	,,	
व्य	१	,,	

आताह्या तालिकेचें थोडें मनन. 'म्ह' आणि 'न्ह' हीं प्रत्ययान्तरगत असल्यामुळें हिंदी भाषेंत असंख्य वेळा येणारीं अक्षरें आहेत. तीं माझ्या विचाराप्रमाणें जोडाक्षरें नसून मुळाक्षरासारखीं च आहेत. कारण, म्हआणि न्ह हिंदी भाषेंतील रूढीप्रमाणें हकारयुक्त उचारलेले 'म' आणि 'न' ह्याचे प्रकारभेद आहेत किंवा व्याकरणाच्या भाषेंत ते म आणि न ह्याचे महाप्राण आहेत. 'जिनको' उचारण्याची दुसरी तऱ्हा 'जिन्हको' आणि 'तुमको' चें महाप्राणयुक्त उचारण 'तुम्हको' हिंदी भाषेंत च नव्हे, तर इतर हि भाषांत अशीं महाप्राण उचारणाचीं उदाहरणें आहेत

'प्र' हे जोडाक्षर खरें, पण संस्कृतात असंख्य वेळा येणारें असल्यामुळे संस्कृत साहित्यकारांनीं त्याला विकल्पानें मुळाक्षर मानून घेतल्यासारखें केले आहे. कारण, जोडाक्षराच्या पूर्वीच्या अक्षरावर आघात येतो आणि ते गुरु मानलें जाते, हा नियम त्यांनीं 'प्र'च्या बाबतींत ढिला केला आहे. म्हणजे 'प्र' च्या पूर्वीच्या अक्षरावर आघात द्या या नका देऊं, अशी त्यांची मोकळीक आहे

म्हणून हिंदी भाषेच्या सोईसाठीं म्ह, न्ह, आणि संस्कृत भाषेच्या सोईसाठीं 'प्र' हीं तीन अपवादात्मक जोडाक्षरें सोडून दिलीं, तर वरील उताऱ्यात निखळ जोडाक्षरें दोन च आलीं असून तीं हि प्रत्येकीं एकेक वेळा च वापरलीं गेलीं आहेत, असें दिसतें. ७८४ अक्षरात २ वेळा जोडाक्षरे म्हणजे शून्यप्राय च

पद्य-संख्येच्या मानानें २० पद्यापैकीं ज्यात, एकदा का होईना जोडाक्षर आलें आहे अशीं पद्यें २, म्हणजे शेंकडा ७ प्रमाण पडलें.

आता ज्यांत विद्वान् वक्ता आहे आणि विषय तात्त्विक आहे, असा उतारा घेऊं. आणि म्ह, न्ह, प्र, हीं मुळाक्षरें मानून, अथवा जोडाक्षरें मानलीं तरी मुळाक्षराबरोबर च तीं मुलाना शिकवायचीं असें गृहीत धरून जोडाक्षराचें प्रमाण काय येतें, तें पाहू. वाल्मीकि रामाला भगवताचीं निवासस्थानें सांगत आहेत, हा अयोध्याकांडातील उतारा आता वाचायचा आहे मानसांकात तो पृष्ठें ४०८-४१२ ह्यामध्यें आहे. आरंभ: "**सहज सरल सुनि रघुबरबानी**". शेवट "**सो राउर निज गेह**" ह्या उताऱ्यात ४२ चौपाया, ६ दोहे आणि १ छंद मिळून ४९ पद्य-संख्या आहे. ह्यातील जोडाक्षरयुक्त पद्यें खालीलप्रमाणें—

पद्यांक	जोडाक्षर	पद्यांक	जोडाक्षर	पद्यांक	जोडाक्षर
१	न्य	२	श्र	३	श्र
४	ध्य	१७	श्र	२४	द्व
२५	ष्ण	३१	द्व	३४	त्य
३९	स्व भ्र				

अशीं ४९ पद्यापैकीं एकूण १० पद्यात जोडाक्षरें आलीं आहेत. म्हणजे विद्वानाच्या तात्त्विक भाषणात हि तुलसीदास लहान मुलानें स्मरण राखून शेंकडा ८० पद्यें जोडाक्षर-विरहित लिहीत आहेत. केवढी दया! आणि शिक्षकाना केवढें उदाहरण!

तुलसीदासानीं लहान मुलासाठीं खालील वर्णमाला कल्पिली आहे.

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ अं; क ख ग घ; च छ ज झ; ट ठ ड ढ; त थ द ध न; प फ ब भ म; य र ल व; स ह; न्ह म्ह प्र. एकूण ४३ वर्ण. एवढे वर्ण शिकून घ्यावे आणि जोडाक्षरें न आलीं तरी ८० टक्के रामायण खुशाल वाचावें.

इतक्या विशद पण नीरस आकडेमोडीनंतर तुलसीदासजींचा जोडाक्षरविरहित सरस प्रसाद थोडा सेवन केल्याशिवाय संपवणें ठीक नाहीं.

'धरम न अरथ न काम रुचि, गति न चहउं निरवान ।
जनम जनम रति राम-पद; यह वरदानु न आन ॥'

ग्रा. से. पृ ६२. नागपूर जेल, ३-४-४१

गृत्समद

हा एक मन्त्रद्रष्टा वैदिक ऋषि. आजच्या यवतमाळ जिल्ह्यातील कळंबचा राहणारा गणपतीचा महान् भक्त. '**गणानां त्वा गणपतिं हवामहे**' हा सुप्रसिद्ध मंत्र ह्यानें च पाहिलेला. ऋग्वेदातील दहा मंडलांपैकी द्वितीय मंडल समग्र ह्याच्या नावावर आहे. सदर मंडलात ४३ सूक्तें असून मंत्रसंख्या चारशावर आहे. ऋग्वेद हा जगातील अति प्राचीन आणि पहिला ग्रंथ मानला जातो. ऋग्वेदात हि त्यातल्या त्यात काहीं भाग प्राचीनतर आहे. ह्या प्राचीनतर भागात द्वितीय मंडलाची गणना होते. त्यावरून गृत्समद सुमारें वीस हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेला असें इतिहासज्ञ ठरवितात. गृत्समदाचें हें मंडल सूक्त-संख्येच्या आणि मंत्र संख्येच्या मानानें ऋग्वेदाचा सुमारें पंचविसावा हिस्सा भरेल.

गृत्समद हा एक हरहुन्नरी माणूस होता. ज्ञानी, भक्त आणि कवि तर तो होता च. पण त्याशिवाय गणिती, विज्ञान-वेत्ता, कृषि-संशोधक आणि सरावलेला विणकर होता. जीवनाच्या लहान मोठ्या कोणत्या हि अंगाची उपेक्षा त्याला सहन होत नसे. "**प्राये प्राये जिगीवांसः स्याम**" —आम्ही प्रत्येक व्यवहारात विजयी झालें पाहिजे—असें हा नेहमीं म्हणे. आणि ह्याच्या स्वतः उदाहरणाचें आसपासच्या लोकांत उत्साहाचें जाग्रत वातावरण राही

गृत्समदांच्या वेळीं नर्मदेपासून गोदावरीपर्यंतचा सर्व भूप्रदेश जंगलानीं भरलेला असे. पाच पचवीस मैलांवर ल्हानशी वस्ती असावयाची बाकी सारें निर्जन आसपासच्या निर्जन अरण्यात वसलेली गृत्समदाची अशी च एक मोठ्यापैकीं वसाहत होती. ह्या वसाहतीनें कापसाच्या लागवडीचा जगातील पहिला यशस्वी प्रयोग पाहिला आज तर वऱ्हाड कापसाचें आगर बनलेला आहे गृत्समदाच्या काळीं वऱ्हाडात आजच्या पेक्षा पावसाचें मान जास्त असे तेवढा पाऊस जिरवूं शकणारें कापसाचें रोप गृत्समदानें तयार केलें आणि तें एका ल्हानशा प्रयोग-क्षेत्रात लागवडून त्यातून घडाभर कापूस सपादिला. गृत्समदाच्या ह्या नव्या पैदाशीला लोकानीं 'गार्त्समदम्' असें नाव दिलें ह्याचें च लाटीन रूप 'गॉसिपियम्' असेल काय?

लोकरीचें कातण विणणें त्याच्या वसाहतींतील मडळींना चागलें अवगत होतें. हें काम मुख्यत स्त्रियाकडे असे आज पुरुष मडळी विणतात आणि बाया त्याना काड्या भरणें, पाजण करणें इत्यादि कामात मदत करतात. पण वैदिक काळीं विणकर हा स्वतत्र वर्ग बनलेला नव्हता शेतीप्रमाण विणकाम हि सर्वांचें काम असे सर्व पुरुषानीं शेती करावयाची आणि सर्व बायानीं गृहकार्य सभाळून विणकाम करावयाचें अशी त्या वेळची व्यवस्था असे सध्याकाळीं सूर्यानें आपले किरण गुडाळून घेतले म्हणजे त्याबरोबर विणणारी हि आपला अर्धवट ताणा गुडाळून घते-पुन समव्यत् वितत वयन्ती-असें गृत्समदानें विणणारीचें जीवन-काव्य वर्णिलें आहे गृत्समदाच्या प्रयोगातून कापूस तर मिळाला पण कापड कसें काढावयाचें हा मोठा प्रश्न होऊन बसला लोकर कातण्याची लाकडाची तकली असे, तिच्यावर सर्वांनीं मिळून ह्या कापसाच सूत कातून घेतलें विणकाम जरी स्त्रियाकडे सोंपविलें असे तरी कातण स्त्री, पुरुष, बाल, वृद्ध सगळे करीत सूत तयार झालें पण तें अरुदीं च रहीं. आता हें कोणीं कसें विणावयाचें?

गृत्समद हार खाणारा माणूस नव्हता. तो स्वतः च विणकामात पडला. विणकामातील सर्व क्रिया त्यानें सागोपाग अभ्यासिल्या, सर्व दोषसंपन्न सूत पण त्यातल्या त्यात ज थोडें मजबूत होतें त्याचा त्यानें 'तंतु' केला. 'तंतु' म्हणजे वैदिक भाषेत 'ताणा.' बाकीच कच्चें सूत 'ओतु' म्हणून राखून ठेवलें पण पाजण सुरू झाली न झाली तों कचाकच तार तुटू च लागले गृत्समद गणिती असल्यामुळें तुटलेले किती तार जोडावे लागले तें मोजीत असे. पहिल्या पाजणींत तुटलेल्या ताराची संख्या चार आकडी होती. पुढें ताणा एकदाचा मागावर चढला. हत्याची पहिली ठोक मारली. चार पाच तार तुटले. ते जोडून पुन्हा ठोक, पुन्हा तूट, अशा रीतीनें कितीक आठवड्यात पहिलें ठाण विणून झालें त्यानंतर सूत हळूहळू सुधरत गेले तरी पहिलीं बारा वर्षें एकदरींत विणकाम फार च त्रासाचें होऊन बसलें होतें गृत्समदाचीं हीं बारा वर्षें त्याच्या आयुष्यातील खरीं तपश्चर्येंचीं होतीं तो एवढा उत्साही आणि तंतु-ब्रह्म, ओतु ब्रह्म, ठोक ब्रह्म आणि तूट-ब्रह्म अशा ब्रह्ममय वृत्तीनें विणकाम करणारा, तरी सूत सारखें तुटत च राहिलें म्हणजे त्याचा हि जीव कधीं कधीं रडकुंडीला येई. अशा एका प्रसंगीं "**मा तन्तुश् छेदि वयत.**"—देवा, विणत असताना धागा तुटू देऊ नको रे! म्हणून त्यानें देवाला आळविलें पण भलती च प्रार्थना केल्याबद्दल तो तात्काळ अनुतापला मग त्यानें "**धियं मे**" म्हणजे 'माझें ध्यान' हे दोन शब्द जोडून सदर प्रार्थना सावरून घेतली. "मी माझें ध्यान विणत असताना त्याचा धागा तुटूं देऊ नको" असा त्या सुधारून वाढविलेल्या नव्या प्रार्थनेंतून सुशोभ्य अर्थ निघाला त्याचा आशय असा: 'मी खादी विणत असतों ही माझ्या दृष्टीनें केवळ एक बाह्य क्रिया नाहीं. माझी ती उपासना आहे. तो ध्यान-योग आहे मधून मधून धागे तुटत गेले म्हणजे माझा ध्यान-योग भग्न पावतो हें माझें दुःख त्यासाठीं धागे तुटू नयेत अशी इच्छा होते ही इच्छा योग्य असली तरी ती प्रार्थनेचा विषय होऊ

शकत नाहीं त्यासाठीं सूत सुधारलें पाहिजे आणि तें सुधारून घेऊं. पण म्हणून आता प्रार्थना ही कीं, सूत कच्चें असल्यामुळें तें तुटत राहणार हे दिसत च आहे, तर तें तुटत असताना माझ्या अंतर्वृत्तीचा, माझ्या ध्यानाचा, धागा तुटू नये.'

गृत्समद अखंड अंतर्मुख वृत्ति राखण्याचा प्रयत्न करून कांहीं ना कांहीं शरीर परिश्रमात्मक आणि उत्पादक स्वरूपानें कार्य प्रतिदिन करीत राही. "**माऽहं अन्यकृतेन भोजम्**"—इतराचा परिश्रम मीं कधीं हि भोगता कामा नये—असें त्याचें जीवन-सूत्र असे तो लोक-सेवा-परायण असल्यामुळें त्याच्या योगक्षेमाची चिंता अर्थात् लोक च वाहत. पण मला जितकें लोकांकडून मिळतें तें शतगुणित करून मी त्यांच्याकडे परतवतों ना? आणि त्यात पुन्हा नवीन उत्पादनाचा कांहीं अंश असतो ना? असें तो आपल्या मनात चिंती.

ह्या चिंतनामुळ च कीं काय, पण एक दिवस गुणाकाराची कल्पना गृत्समदाला अचानक सुचली लोक-व्यवहार सुलभ कसा होईल ह्या दृष्टीनें गणित शास्त्राचें संशोधन त्याचें पुरसतीच्या वेळीं चालायचें त्याच्या काळीं पद्धविधापैकीं बेरीज आणि वजाबाकी हे दोन च विधि लोकाना अवगत होते गृत्समदाला गुणनविधीचा शोध ज्या दिवशीं लागला त्या दिवशीच्या त्याच्या आनंदाला सीमा नव्हती त्याने दोनपासून दहापर्यंतचे नऊ पाढे रचले आणि तो नाचू च लागला. परवचा घोकणाऱ्या पोरांना जर ही बातमी लागली तर तीं गृत्समदाला धोंडे मारल्याशिवाय राहणार नाहींत! पण गृत्समदानं आनंदाच्या भरात इंद्रदेवाला पाढ्यानीं च आवाहिलें "हे इंद्रा! तू दोन घोड्याच्या, नि चार घोड्याच्या, नि सहा घोड्याच्या, नि आठ घोड्याच्या, नि दहा घोड्याच्या रथातून ये. लवकरात लवकर ये. त्यासाठीं दोनाचा नव्हे पण वाटेल तर दहाचा पाढा वापर. दहा घोड्याचा नि वीस घोड्याच्या, नि तीस घोड्याच्या, नि चाळीस घोड्याच्या....

नि शभर घोड्याच्या रथातून ये."

गृत्समद चौफेर संशोधक होता चंद्रकिरणाचा गर्भाच्या वाढीवर विशिष्ट परिणाम होतो असा त्याचा एक महान् शोध पौराणिकांनीं नमूद्ला आहे वैदिक मनात हि त्याचें सूचन आढळतें. चंद्राच्या ठिकाणीं मातृवृत्ति मुरलेली आहे. आणि कलावान् तर तो आहे च आहे. त्यामुळे सूर्याचे ज्ञानमय प्रखर किरण पचवून आणि त्याना भावनामय सौम्यरूप देऊन मातेच्या उदरातील कोमल गर्भाला तें जीवन-अमृत पोंचविण्याचें प्रेमळ आणि कुशल कार्य चंद्राला करता येतें आणि तें तो निरंतर करीत असतो, असें गृत्समदाचें संशोधन आहे आधुनिक विज्ञानानें अजून ह्या विषयावर विशेष प्रकाश पाडलेला नाहीं. परावृत्त किरण-विज्ञान, प्राणविज्ञान आणि मनोविज्ञान ह्या तिघांची येथें गाठ असल्यामुळें प्रश्न गुंतागुंतीचा आणि सूक्ष्म आहे ह्यात शंका नाहीं पण गृत्समदाचा सिद्धान्त एरवीं अविज्ञ मनाला हि रुचण्यासारखा तर आहे नाल्काचें 'सौम्य' रूप सोम-कृत असलें तर त्यात नवल काय? आपण सूर्यवंशी रामाला हि रामचंद्र म्हणतों म्हणजे चंद्राची च सत्ता सुचवितों ना? कवींनीं चंद्रामृत पिणारा एक चकोर पक्षी कल्पून घेतला आहे. तो मातेच्या उदरातील गर्भ ठरल्यास कवि तरी रुचित च नाराजणार नाहींत अल्पशा तेजानें लुकलुकणाऱ्या तारका, पण आपली जागा सोडून चंद्राच्या भेटीला कधीं जावयाच्या नाहींत. चंद्र मात्र नम्रतेनें प्रत्येक नक्षत्राच्या भेटीसाठीं त्याच्या घरीं जावयाचा एवढा प्रेममूर्ति गर्भस्थ बाल्काची चिंता न करील तर दुसरा कोण करील? चंद्राच्या कलेची पूर्णता अर्थात् पूर्णिमेला व्हावयाची गृत्समद पूर्णिमेला उद्देशून म्हणतो, "पूर्णिमे! गर्भाची शिवण तू मजबूत सुईनें शिव आणि शतगुणित देणारा, पराक्रमशील, प्रशसनीय सेवक निर्माण कर—**ददातु वीरं शतदायं उक्थ्यम्!**"

ग्रा. से. पृ. ५–९

१

परशुराम

हा एक विलक्षण प्रयोगी सुमारें पचवीस हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेला कोंकणस्थाचा हा मूळ पुरुष. आईकडून क्षत्रिय. बापाकडून ब्राह्मण बापाच्या आज्ञेनें ह्यानें आईचें डोकें च उडविलें हें कितपत योग्य म्हणून कोणी हि खुशाल विचारील पण ह्याच्या श्रद्धेला साशंकता माहीत च नव्हती निष्ठेनें प्रयोग करावयाचा आणि अनुभवानें शहाणें व्हावयाचें असें ह्याचें सूत्र असे

परशुराम त्या काळचा सर्वोत्तम पुरुषार्थी माणूस होता. त्याला दुःखितांविषयीं कळकळ असे आणि अन्यायाविषयीं तीव्रतम चीड. त्या काळीं क्षत्रिय अगदीं च माजले होते. ते आपणांला जनतेचे रक्षक म्हणवीत, पण व्यवहारांत त्यांनीं रक्षकाचा च ‘र’ चा ‘भ’ करून टाकला होता. परशुरामानें त्या अन्यायी क्षत्रियांचा घोर प्रतिकार आरंभिला. सांपडले तितके सारे क्षत्रिय त्यानें सरसहा मारून च टाकले “पृथ्वी निःक्षत्रिय करावयाची” हें त्यानें आपलें ब्रीद बनविलें. ह्यासाठीं तो स्वतः आपल्याजवळ नेहमीं कुऱ्हाड बाळगूं लागला आणि कुऱ्हाडीनें एक तरी क्षत्रिय मुंडकें रोज उडविलें पाहिजे, अशी उपासना त्यानें आपल्या ब्राह्मण अनुयायांत रूढ केली. हा पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याचा प्रयोग त्यानें एकवीस वेळा केला पण जुने क्षत्रिय मुडदा मारावयाचे आणि कुऱ्हाडीनें नवीन निर्मावयाचे असा प्रतिकारें फलित काय निघणार! शेवटीं रामचंद्रानें ह्याच्या डोळ्यांत अंजन घातलें तेव्हांपासून त्याची दृष्टि निवळली.

मग त्यानें पौरुषाची त्या वेळची वाट उलटी तोडून पसरून परशुरामाच्या विधायक पौरुषाकडे आपला मोर्चा वळविला. पण कुऱ्हाडीच्या हिंसक

प्रयोगाला सवकलेल्या त्याच्या अनुयायांना कुऱ्हाडीचा हा त्या मानानें अहिंसक प्रयोग नीरस वाटला. आणि निर्धनाला जसे सगे सोयरे तसे ते सारे त्याला सोडून गेले. पण हा निष्ठावान् महापुरुष एकटा च काम करीत राहिला ऐच्छिक दारिद्र्याला वरलेल्या रानी प्रजेचा आदि सेवक जो भगवान् शंकर त्याच्या ध्यानातून तो प्रतिदिन स्फूर्ति मेळवी आणि जंगल तोडणें, झोंपड्या बांधणें, वन्यपशूंप्रमाणें टुटक जीवन जगणाऱ्या मानवबंधूंना सामुदायिक साधना शिकविण ह्या कामीं ती स्फूर्ति खरची. निष्ठावंत आणि निष्काम सेवा फार दिवस एकाकी राहूं शकत नाहीं परशुरामाच्या चिकाटीच्या सेवावृत्तीन कोकणच्या जंगलातील तीं रानवट माणसें विरघळलीं आणि त्यानीं त्याला शेवटीं उत्तम साथ दिली. त्याचे जुने ब्राह्मण म्हणविणारे जे अनुयायी त्याला सोडून शहरात पळून गेले होते त्याच्या ऐवजीं हे नवे श्रमण अनुयायी त्याला लाभले. त्यानें त्याना स्वच्छ आचार, स्वच्छ विचार आणि स्वच्छ उच्चार शिकविला. एक दिवस परशुराम त्याना म्हणाला, ' भाई हो, तुम्ही आजपासून ब्राह्मण झाला."

परशुरामाची आणि रामचंद्राची प्रथम भेट धनुर्भगाच्या प्रसगानतर एकदा झालेली आणि त्या च वेळीं त्याला रामचंद्राकडून जीवन दृष्टि मिळाली होती त्यानतर इतक्या वर्षांत त्या दोघाची भेट कधीं च झाली नव्हती पण रामचद्र वनवासात असताना पचवटीला येऊन राहिला होता तेथल्या त्याच्या निवासाच्या शेवटच्या वर्षी परशुराम बागलाणच्या बाजूनें त्याला भेटायला आला होता. तो जेव्हा पंचवटीच्या आश्रमात येऊन पोंचला त्या वेळीं रामचद्र झाडाना पाणी घालीत होता. परशुरामाच्या भेटीन रामचद्राला आनद झाला त्यानें त्या तपस्वी आणि वृद्ध पुरुषाचें आदरानें साष्टाग-प्रणामपूर्वक स्वागत केलें. आणि कुशलप्रश्नादि झाल्यानतर त्याच्या कार्यक्रमाविषयीं विचारलें परशुरामाची कुऱ्हाड त्याच्याजवळ होती च. त्यानें कु हाडीच्या आपल्या नव्या प्रयोगाची सर्व माहिती रामचद्राला

दिली. रामचंद्राने ती ऐकून त्याचा फार गौरव केला. आणि परशुराम दुसरे दिवशीं तेथून परतला.

मुक्कामीं आल्यानंतर आपल्या त्या नव्या ब्राह्मणांना रामाची सर्व हकीकत सांगून तो म्हणाला, " रामचंद्र माझा गुरु आहे. त्याच्या पहिल्या भेटींत त्यानें मला जो उपदेश दिला त्यानें माझी वृत्ति पालटून मी तुमच्या सेवेला लागलों. ह्या भेटीच्या वेळीं त्याने शब्दाने मला कांहीं च उपदेश दिला नाहीं. पण त्याच्या कृतींतून मला उपदेश मिळाला आहे. तो च मी तुम्हाला सांगतों. आपलें हें जंगल तोडून वसाहत करण्याचें काम एक उपयुक्त सेवाकार्य आहे ह्यांत शंका नाहीं, पण त्याची हि मर्यादा आहे. ती मर्यादा न ओळखतां जर आपण झाडें तोडत च राहिलों तर ती एक मोठी हिंसा होईल. आणि कोणती हि हिंसा ती करणारावर उलटल्याशिवाय राहत नाहीं असा माझा अनुभव आहे. म्हणून झाडें तोडण्याचें काम आतां आपण बंद करू या. आतापर्यंत केलें तें ठीक. कारण त्यामुळे मूळच्या असह्याद्रीचा हा आजचा सह्याद्रि बनला पण ह्यापुढें आपण जीवनोपयोगी वृक्षांच्या जोपासनेचें हि काम हातीं घेतलें पाहिजे " असें म्हणून त्याने त्यांना आंबे, केळीं, नारळी, काजू, फणस, अननस इत्यादि लहान-मोठीं फळझाडें वगैरे जोपासावीत तें शिकविलें. अर्थात् त्यासाठीं त्याला स्वतः वनस्पति-संवर्धनशास्त्र अभ्यासावें लागलें. आणि त्यानें आपल्या नेहमींच्या उत्साहानें तें अभ्यासिलें. त्यानें त्या शास्त्रांत कित्येक महत्त्वाचे शोध केले. झाडांना मनोज्ञ आकार देण्यासाठीं तीं व्यवस्थित कापकूपण्याची गरज लक्षून त्यानें त्यासाठीं एक लहानसें औजार शोधून काढलें. या औजाराला 'नव परशु' असें नांव देऊन त्यानें आपली परशूची उपासना अखंड राखली.

एकदा समुद्रकांठीं नारळी लावण्याचा एक सामुदायिक समारंभ त्यानें घडवून आणला. आणि त्या निमित्तानें जमलेल्या मंडळीपुढें त्यानें आपल्या

जीवनातील सर्व प्रयोगाचें आणि अनुभवाचें सार मांडलें. समोर भरतीचा समुद्र गर्जून राहिला होता तिकडे हात करून समुद्रवत् गंभीर ध्वनीनें तो त्याना म्हणाला, "भाई हो, हा समुद्र आपणाला काय शिकवीत आहे तें लक्षात घ्या. एवढा प्रचंड शक्तिशाली पण आपल्या परम उत्कर्षाच्या वेळीं हि तो आपली मर्यादा लंघीत नाहीं म्हणून त्याचें बळ सतत टिकून आहे. माझ्या सर्व उद्योगांतून आणि प्रयोगांतून मीं हें च निष्कर्षिलें आहे. मीं लहानपणीं पित्याच्या आज्ञेवरून आईचा वध केला. लोक म्हणाले, 'केवढा मातृहत्यारा!' तो आक्षेप मला कबूल होत नव्हता. मी म्हणें, "आत्मा अमर आहे आणि शरीर मिथ्या आहे. कोण कोणाला मारतो? मी मातृहत्यारा नव्हें, पण पितृभक्त आहें." पण माझी चूक आज माझ्या लक्षात येते. मातृवधाचा आरोप मला त्या वेळीं कबूल नव्हता, तसा आज हि नाहीं पण पितृभक्तीला हि मर्यादा असते ही गोष्ट माझ्या लक्षात आली नाहीं. हा माझा खरा दोष होता. लोकांनीं नेमका तेवढा च दाखविला असता तर त्यानें माझी विचारशुद्धि झाली असती पण त्यांनीं हि मर्यादा सोडून भलता च आक्षेप घेतला, आणि त्यामुळें माझ्या विचारशुद्धीला कांहीं च मदत झाली नाहीं. पुढें मोठेपणीं अन्यायप्रतिकाराचें व्रत पत्करून मी जुलमी सत्तेशीं एक्वीस वेळा झुजलों. प्रत्येक वेळीं मी यशस्वी झालोसें दिसावें आणि प्रत्येक वेळीं नेमकें अपयश माझ्या पदरीं पडावें. रामचंद्रानें माझी चूक मला पटविली. अन्याय-प्रतिकार हा मानवाचा धर्म खरा पण त्याची हि शास्त्रीय मर्यादा आहे हें ज्ञान मला गुरुकृपेने लाभलें. पुढें मी जंगल तोडून वसाहत वसविण्याच्या मानव-सेवेच्या कार्यात पडलों, पण जंगल तोडण्याची हि मर्यादा आहे ही गोष्ट मला वेळेवर कशी सुचली तें तुम्हाला विदित आहे च आतापर्यंत मी निरंतर प्रवृत्ति आचरीत राहिलों. पण शेवटीं प्रवृत्तीची हि मर्यादा आहे च ना? म्हणून ह्यापुढें मी निवृत्त होईन म्हणतों. म्हणजे कर्म च सोडून देईन असें नव्हे. पण स्वतंत्र नवीन

प्रवृत्ति मी उभारणार नाहीं. प्रवाह-पतित करीत राहीन. प्रसंगीं विचाराल तेव्हा सल्ला हि देईन. पण म्हणून आज मी हा मुद्दाम प्रसंग योजिला आणि हे समुद्रोपनिषद् म्हणा कीं माझें 'जीवनोपनिषद्' म्हणा, तुम्हास निवेदिलें पुन्हा थोडक्यात सांगतों. पितृभक्तीची मर्यादा, प्रतिकाराची मर्यादा, मानवसेवेची मर्यादा आणि एकूण सर्व च प्रवृत्तींची मर्यादा हें माझें जीवनसार. म्हणा एकदा सगळे "ॐ नमो भगवत्यै मर्यादायै"

इतके बोलून परशुराम शान्त झाला. त्याच्या उपदेशाचे खोल पडसाद सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यात अजून ऐकू येत असतात.

ग्रा. से. दृ. ५-४,

१०

कै. जमनालालजींना श्रद्धांजलि

माझ्या प्रियतम बंधूंनो आणि भगिनींनो !

काल सायंकाळीं ४ वाजता महिलाश्रमामध्यें माझें व्याख्यान ठेवलें होतें. त्या व्याख्यानासाठीं मी तिथें जाऊन पोंचलो, मुली येऊन बसल्या आणि मी माझें बोलणें सुरु करणार इतक्यात मोटर आली. आलेल्या माणसानें सांगितलें कीं, "जमनालालजी आजारी आहेत आणि तुम्हाला बोलावलें आहे." जमनालालजी तसे म्हणण्यासारखे आजारी नव्हते. दुपारपर्यंत नेहमींप्रमाणें ते आपलें काम करीत होते, हें मला माहीत होतें. त्यामुळें ते आजारी असल्याची बातमी ऐकली तरी त्याचा जास्त खोल अर्थ मी समजलों नाहीं. तरी पण व्याख्यान सोडून मी गांधीचौकात आलों गाडींतून

श्री. जमनालालजी बजाज यांच्या निधनानिमित्त वरधा येथें ता. १२-२-४२ ला गांधीचौकात झालेलें व्याख्यान.

खालीं उतरतों तों दिलीप माडीवरून उतरत होता. त्याच्या चेहऱ्यावर दुःख दिसत असून हि मला पुरी कल्पना आली नाहीं आणि मीं त्याला "जमनालालजींची प्रकृति कशी आहे" असें विचारलें. त्यावर तो बोलला "ते तर गेले" इतकी अचानक, अनपेक्षित आणि चित्ताला क्लेश पोंचविणारी बातमी ऐकून मला काय वाटायला पाहिजे तें तुम्ही समजू शकता. परंतु मला मात्र अगदीं विलक्षण आणि वेगळा च अनुभव आला. ती बातमी क्लेशदायी तर खरी च, पण ती ऐकून मला काहीं एका विशेष आनंदाचा आभास अंतर्यामांत झाला आणि त्या आनंदाच्या अवस्थेंत च मी वर ज्या खोलींत त्यांचें शव होतें तिथे गेलों. तिथें जी मंडळी बसली होती त्यांच्या चेहऱ्यावर जेव्हा स्पष्ट दुःखाची छाया मीं पाहिली त्या वेळीं मला भास झाला, कीं अशी काहीं घटना झाली आहे कीं जिच्यामुळें पुष्कळांना दुःख होऊं शकतें. तरीपण मला कबूल केलें पाहिजे, कीं आंतून ज्या आनंदाचा अनुभव मला येत होता तो काहीं कमी झाला नाहीं शेवटीं संध्याकाळीं प्रेताला अग्नि दिल्यानंतर जेव्हा ईशोपनिषद् आणि गीतादिकांचे श्लोक म्हणूं लागलों तेव्हा तर त्या आनंदाला पार उरला नाहीं. ही माझी स्थिति रात्रीं झोंपेपर्यंत तशी च राहिली सकाळीं उठल्यानंतर जमनालालजींच्या मृत्युमुळें केवढी क्षति झाली आहे आणि आमची जबाबदारी किती वाढली आहे याचें हळू हळू भान होत गेलें पुढचा सर्व प्रकार काय झाला असेल तो तुम्ही समजू शकतां परंतु मला आलेला आनंदाचा अनुभव कशामुळें आला हें सांगायला पाहिजे

जमनालालजींनीं गोसेवेचें काम हातीं घेतलें ही बातमी मला जेलमध्यें कळली ती ऐकून मला समाधान वाटलें आणि हें उपयोगी काम जमनालालजींनीं उचललें आहे तेव्हा देशाला तर त्यानें अवश्य उपकार होईल च परंतु त्यांच्या स्वतःच्या चित्ताला हि त्या योगानें शांति लाभेल असें वाटलें. परंतु त्यानंतर च त्यांच्या थकलेल्या शरीराला हें काम असह्य होणार आहे

ही समाधाना मी पाहत होतों च. मी जेलमधून बाहेर आलो त्या वेळीं पहिल्या भेटींत च त्यांनीं प्रश्न विचारला, कीं "मीं गोसेवा संघाचें काम घेतलें त्याबद्दल तुमचा काय अभिप्राय आहे?" मीं त्यांना सांगितलें, कीं "हें ऐकून माझ्या चित्ताला फार समाधान झालें." इतके शब्द मी बोलल्याबरोबर त्यांच्या डोळ्यांत पाणी आलें. अलीकडच्या ह्या २।३ महिन्यांत गोसेवेसारखें पवित्र, प्रेमभाव उत्पन्न करणारें आणि आत्म्याच्या उन्नतीचें साधनरूप असें हें सुंदर काम मिळाल्याबद्दल त्यांच्या चित्ताला फार समाधान झालेलें दिसत होतें. आणि नेहमींपेक्षा हि अधिक एकाग्रतेनें आणि निकरानें त्यांनीं हें काम चालविलें. ते जेव्हां मेले तेव्हां त्यांच्या मनाची जितकी उन्नत अवस्था होती तितकी उन्नत अवस्था त्यांच्या पूर्वीच्या सबंध वीस वर्षांच्या प्रयत्नांत नव्हती. गेल्या वीस वर्षांपासून मनाच्या सूक्ष्म परीक्षणाचा त्यांचा अभ्यास असून हि जी मनाची उन्नत अवस्था त्यांना गाठतां आली नाहीं ती ह्या २।३ महिन्यांत त्यांना झपाट्यानें प्राप्त झाली. प्रथमपासून त्यांच्याशीं निकट परिचय असल्यामुळें मी हें पाहूं शकत होतों. अशा उन्नत अवस्थेंत मरण येणें फार आनंदाचें आहे. मरण तर प्रत्येकाला च यायचें आहे. पण मरणामरणांत फरक असतात. अगदीं शेवटपर्यंत काम करीत करीत, दुसऱ्याची सेवा घ्यावी न लागतां, मनाच्या उन्नत अवस्थेंत देह सोडून जाण्याचें भाग्य प्राप्त होणें यापेक्षा जीवनाचा चांगला अंत आणखी कोणता असू शकणार! हें लक्षांत घेऊन मी आनंदांत होतों. प्रस्तुत प्रसंग जरी दुःख वाटण्यासारखा असला तरी त्यांत हि आनंदाची बाजू होती ती मीं तुमच्यासमोर मांडली. मला वाटतें, असें च मरण देवापाशीं आपण मागावें, आणि या च दिशेनें आणि या च हेतूनें आपला सर्व प्रयत्न असावा.

रामायणांत एक प्रसंग तुलसीदासजींनीं वर्णिला आहे. सुमंत्र आणि

वाली यांचें युद्ध चालू असता रामानें वालीला बाण मारला. आणि त्या बाणानें विह्वळ होऊन वाली पडला असता वालीचा आणि रामाचा संवाद झालेला दिला आहे. रामानें बाण मारल्यावद्दल वालीनें रामाला टपका दिला तेव्हा राम वालीला म्हणतो, "हे माझ्या लाडक्या मुला! हा मीं तुला बाण नाहीं मारला. पण हें मीं तुझ्यावर प्रेम केलें आहे. परंतु तुझी जर इच्छा च असेल तर मी तुला जिवत ठेवतों. तुझी जशी इच्छा असेल तसें करतों" त्यावर वाली म्हणाला, "रामा! आज तुझें प्रत्यक्ष दर्शन लाभलें आहे आणि अशा पवित्र क्षणीं मरणाची संधि मला मिळत असताना ती मी गमावू आणि तुझ्याजवळ आयुष्य मागू तर मग पुढें जेव्हा मरणाची पाळी येईल तेव्हा हें दर्शन या डोळ्याना लाभेल याची मला शाश्वती नाहीं म्हणून ही च स्थिति मी पत्करतों. मला जिवत राहण्याची इच्छा नाहीं आता च मरणं मला श्रेयस्कर आहे." असें बोलून वाली मुक्त झाला आणि रामाच्या ज्योतींत मिसळून गेला, असें चित्र आणि चरित्र रामायणात वर्णन केलें आहे. यातला भाव हा कीं, चित्ताचें शोधन करीत करीत उन्नत अवस्था गाठून तशा अवस्थेंत च मरावें. मी जाणतों कीं जमनालालजींना असें मरण आलें. आणि म्हणून हा दुःखाचा विषय नाहीं पण आनंदाचा विषय आहे, त्याचा हेवा वाटण्यासारखा आहे.

त्याच्या अनेक गुणाचें वर्णन आपण करूं शकतों. परंतु त्याच्यातला सर्वांत मोठा गुण हा होता कीं अनेक सेवेचीं कामं करीत असताना ती सेवा किती झाली ह्याचें हिशेबी पुरुष या नात्यानें बाह्य माप जरी ते घेत होते तरी त्या सेवेचें त्याचें मुख्य माप वेगळें च होतें. ह्या सेवेनें माझ्या अंतःकरणांतील मळ, अशुद्धि कमी होत आहे ना!—हें ते पहात. जें सेवाकार्य केलें त्याचा परिणाम चित्तशुद्धीच्या रूपात दिसला तर ती सेवा खरी, चित्तशुद्धीचा परिणाम कमी दिसला तर ती सेवा तितकी अपुरी; आणि ज्या सेवेचा असा परिणाम दिसून आला नाहीं ती सेवा खोटी असें त्याना वाटे.

प्रत्येक सेवा ते चित्तशुद्धीच्या कसोटीवर घासून घेत. चित्तशुद्धीचा कस तो च त्या सेवेचा कस असें ते समजत. अशा चित्तशुद्धीच्या वृत्तींत जो देह सोडून गेला तो गेला च नाहीं. तो ल्हान देहांतून गेला, परतु समाजाच्या व्यापक देहात प्रविष्ट झाला. असें पुष्कळदा होतें. देह आत्म्याच्या विकासासाठीं च आहे. परतु ज्याचा आत्मा विशेष उन्नत झाला आहे त्याच्या विकासाला पुढें देहात पुरेसा वाव मिळेनासा होतो त्याच्या त्या विशाल आत्म्याला देहाचें माप अपुरें पडतें. अशा वेळीं ते आत्मे देह फेंकून देऊन देहरहित अवस्थेंत अधिक सेवा करतात. आणि अशासारखी स्थिति जमनालालजींची झाली आहे तुमच्या आमच्या देहात जणू त्यानीं प्रवेश केला आहे असं मी तरी पाहत आहें. असा मृत्यु हा जिवत मृत्यु होय मृत्यु हि जिवत असू शकतो आणि जीवन हि मृत असूं शकतें जिवत मृत्यु फार थोडयाचा होतो तसा हा जमनालालजींचा मृत्यु आहे. त्याचा परिणाम तुम्हा आम्हावर अवश्य होईल. पण तसा परिणाम होण्याला अनुकूल अशी मनाची उघडी दशा आपण ठेवली पाहिजे. अशा परिणामाचें एक ल्हानसें च उदाहरण देतो जमनालालजींच्या मृत्यूनतर त्याच्या पत्नीला असा सकल्प करण्याची प्रेरणा झाली कीं आपला देह राष्ट्र-कार्यांत समर्पण व्हावा. त्यानीं आपली स्वत.ची खाजगी सपत्ति राष्ट्राला समर्पण करण्याचा सकल्प केला. जानकीबाई म्हणजे कोणी विशेष शिकलेल्या बाई नाहींत किंवा विकासाचें एखादें स्वतत्र साधन त्याना लाभलें आहे असें म्हणता येत नाहीं परतु हा परिणाम जमनालालजींच्या मृत्यूचा झाला असा याचा अर्थ होतो. देह असताना आत्मा जो परिणाम करू शकत नाहीं आणि करूं शकतो, त्याचें हें एक उदाहरण आहे आणखी हि अशीं उदाहरणें होतील कारण मोठे आत्मे देह सोडल्यावर च अधिक बलवान बनतात सताचीं उदाहरणें आपण पाहतों च. ते जिवत होते तर समाज त्याची किंमत करीत नव्हता, उलट त्याचा छळ करीत होता. परतु देह गेल्यानतर देहाबाहेर राहून फार च

शक्तिशाली परिणाम समाजाच्या चित्तावर ते करूं शकले. अशाच्या च मालिकेंत जमनालालजींचें लहानसें का होईना स्थान आहे. म्हणून त्यांनीं जितक्या जोरानें कार्य केलें त्याहून अधिक जोरानें तें कार्य पुढें चालविण्याची प्रेरणा आम्हाला ईश्वराच्या कृपेनें मिळूं शकणारी आहे. ती प्रेरणा ग्रहण करण्याला आमचें चित्त उघडें असो, ही प्रार्थना करून हें श्रद्धेचें भाषण मी संपवितों

११

तीन मुख्य वाद*

माझ्या अत्यन्त प्रिय मित्रांनो,

आज मला जें सांगायचें आहे तें सांगण्यापूर्वी किंचित प्रस्तावना करावी लागणार आहे. एका मित्राची चिट्ठी आली आहे. तींत म्हटलें आहे, "कृपया हिन्दीस बोलें". यातील 'कृपया' हा शब्द मी स्वीकारणार आहे म्हणजे 'कृपया' मराठींत बोलणार आहें आम्ही नागपुर जेलमध्यें असतांना

प्रान्तीय भाषेचें महत्त्व

आमच्या चर्चा व व्याख्यानें बहुधा हिन्दींत होत असत. तेथें असलेले सत्याग्रही बहुतेक हिन्दी जाणणारे होते. त्यामुळें त्यांच्याशीं हिन्दींत च बोलणें व चर्चा होत असे अशा प्रकारें हिन्दीच्या द्वारें आम्हाला एकमेकांचे विचार कळले व सहवासांत आनंद वाटला अर्थात् च मला आतां हिन्दी भाषेंत व्याख्यान देण्याइतका अभ्यास झाला आहे.

---

*तारीख १२ डिसेंबर, १९४१ रोजीं वर्धा येथें जीवन-समीक्षक मंडळांत दिलेलें प्रवचन

पण येथ मराठी बोलण्यात तत्त्वदृष्टि आहे आमची जी राष्ट्रभाषा हिन्दी अथवा हिन्दुस्तानी अथवा उर्दू ती सर्वांनी अगत्य शिकावी पण त्या च बरोबर हें हि अगत्याचें आहे कीं जे लोक दुसऱ्या प्रान्तात येऊन राहतात त्यानीं हि त्या त्या प्रान्तीय भाषा समजतील व बोलता येतील इतक्या शिकाव्या. त्याशिवाय सबंध राष्ट्राचा साधा मिळणार नाहीं. जोड दोन्ही बाजूनीं होत असतो. निरनिराळ्या प्रान्तीय भाषा बोलणारानीं राष्ट्रभाषा शिकावी, व दरेक प्रांतात राहणाऱ्या अन्य प्रान्तीयानीं स्वदेशी धर्माला अनुसरून त्या प्रान्तातील भाषा जरूर शिकावी. ही तत्त्वदृष्टि तुम्हाला लाभवून देण्याची कृपा करून, म्हणजे च 'कृपया', मीं मराठींत बोलणार आहें.

विद्यार्थ्यांचा खास अधिकार

विद्यार्थ्यांकरिता नुकतें च माझें एक व्याख्यान झालें आहे तें तुमच्या पैकीं बहुतेकानीं ऐकलें असेल असें गृहीत धरतों. त्या भाषणात मीं एक विचार मांडला होता. तो विचार मी सगळीकडे त्या च भाषेंत मांडीत असतों. कारण माझ्या मनात तो त्या च भाषेत बसून गेला आहे. तो विचार म्हणजे संपूर्ण स्वातंत्र्य जर कोणाचा अबाधित व निरंकुश अधिकार असेल तर तो विद्यार्थ्यांचा. इतराना बंधनें असतात आणि तीं योग्य हि असतात. पण विद्यार्थ्याला कसलें हि बंधन नको. या हक्काच्या अमलबजावणीला अजून सुरुवात केली नसेल तर आज सुरुवात करा. विद्यार्थी हें एक नातें आहे. त्या नात्याला उद्देशून मी बोलत आहें.

विद्यार्थी ह्या व्यक्तीच्या दृष्टीनें मी बोलत नाहीं. व्यक्ति या नात्यानें त्याला अनेक बंधनें असण्याचा संभव आहे पण विद्येचा किंवा सत्याचा शोध करीत असताना विद्यार्थ्यानें मुक्त असलें पाहिजे. अमुक विद्या अमका महात्मा, गुरु किंवा संत सांगतो म्हणून ग्राह्य

नाहीं. 'ही सतवाणी आहे, ही आमच्या पथाची वाणी आहे म्हणून प्रमाण' असा बोजा ज्ञान मिळविण्याच्या बाबतींत किंवा विचार ठरविण्याच्या बाबतींत त्याच्यावर नको. विद्यार्थी या व्यक्तीवर मुलगा, मित्र, शिष्य म्हणून किंवा दुसऱ्या नात्यानें अनेक बंधनें येतील. पण विद्यार्थी या नात्यानें संपूर्ण स्वातंत्र्य हा च तुमचा अधिकार आहे. हा फार महत्त्वाचा—अगदीं मूलभूत—अधिकार आहे. हा मूलभूत अधिकार तुम्हीं बाजूला सारला किंवा सरू दिला तर खरी विद्या येण्याची आशा उरणार नाहीं.

अलीकडे 'सुधारलेल्या' राष्ट्रांत इतिहास, संस्कृति, व्यापार, भूगोल इत्यादि शिकविण्याच्या मिषानं विद्यार्थ्यांचा हा अमूल्य हक्क हिरावून घेण्यात आला आहे. गणपति बनविणारे आजचे हौशी मूर्तिकार 'गणपति म्हणून एक तत्त्व आहे,' हें विसरून मातीला हवा तसा आकार देतात. त्यांना वाटतें गणपतीची प्रतिमा बनविणें आपल्या हातचें काम आहे म्हणून त्याला मर्जीस येईल तसा आकार देतात. कोणी त्याच्या हातात त्रिशूल आणि भाला देतात, कोणी चरखा देतात, तर कोणी त्याला सिगरेटचें हि व्यसन लावून देतो. अशा प्रकारें बिचाऱ्या गणपतीचे हाल होतात. तसे विद्यार्थ्यांचे हाल चालले आहेत शहाण्या विद्यार्थ्यांची असे हाल करून घेण्याची तयारी नव्हती. आज हि नसावी. तुम्हीं अशी दुर्दशा करून घ्यायला तयार होता कामा नये. विद्यार्थ्यांला कोणती विद्या शिकवायची, कोणत्या साच्यात ओतायचें, हें आजकाल सरकार ठरवतें. विचाराचें व गुणाचें नियंत्रण आणि नियमन सरकार करतें. आजकाल सरकारला जे विकार व विचार इष्ट वाटत असतील ते मुलाच्या डोक्यात कोंबण्याचें नेमकें साधन म्हणजे शिक्षण. सरकारला इष्ट वाटणाऱ्या

शैक्षणिक अत्याचार

विचाराच्या दृष्टीनें शिक्षणाच्या योजना होत असतात. असे हाल जर तुम्ही सहन कराल तर तुमची व जगाची स्थिति वाईट होणार आहे. भांडवलवादी च नव्हे तर सारीं च 'वादी' राष्ट्रें या अशा योजना करीत असतात. त्यांना विरोध करणें विद्यार्थ्यांचें काम आहे. ही पहिली गोष्ट ध्यानांत ठेवा.

ही पहिली गोष्ट आहे हें त्या ऋषीच्या ध्यानात आलें. म्हणून तो वेदांतील ऋषि बोलला. काय म्हणाला तो? 'माझ्या लाडक्या शिष्यानो,

बुद्धि-प्रामाण्य

तुम्ही बारा वर्षें माझ्या जवळ राहिला, विद्या शिकला. पण मला आदर्श मानूं नका. सत्य प्रमाण माना, माझी कृति प्रमाण मानू नका. सत्याच्या कसोटीवर माझें आचरण घासा. जें कसाला उतरेल तें घ्या. हिणकस ठरेल तें टाकून द्या. सत्याची कसोटी दरेकाच्या बुद्धीला सहजगम्य आहे. ती तुम्ही वापरा.'

"यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणि।"

'आमचीं चांगलीं तेवढीं चरितें घ्या. वाईट सोडा.' असें तो ऋषि म्हणाला. कारण तो खरा ज्ञानदाता गुरु होता. त्यानें सांगितलेलें तत्त्व नवीन नाहीं. पण त्याची अमलबजावणी कोठें च होत नाहीं. अतिशय दयाळूपणानें ऋषीनें विद्यार्थ्यांना हा संदेश दिला. तो नीट लक्षात ठेवा. आपला विचार स्वातंत्र्याचा हा मूलभूत अधिकार शाबूत राखा. तो गमावू नका.

स्वतंत्र बुद्धि हें विद्यार्थ्यांचें पहिलें लक्षण सांगितलें. स्वतंत्र बुद्धि म्हणजे दडपण नसलेली सत्याग्रही बुद्धि. ही बुद्धि घेऊन तुम्ही जगाकडे

पोकळ डोकें नको

पहा. त्यांत तुम्हाला अनंत चमत्कार आढळतील. बुद्धीनें ते समजून घ्या. आजच्या युगात पोकळ डोकें राखण्याची सोय नाहीं. तुम्ही आपले नेमके व निश्चित विचार न ठेवाल तर इतर कोणाचे तरी विचार त्यात शिरतील. आजचें जग म्हणतें, 'डोकें रिकामें ठेवता कामा नये. त्यात काहीं तरी भरलें च

पाहिजे. सद्विचार भरा, किंवा ते भरायचे नसतील तर बटाटे भरा, दगड भरा, काय वाटेल ते भरा.' तुमचे डोकें रिकामें पोकळ राहू द्यायचें नाहीं, अशी या युगाची प्रतिज्ञा आहे. तुम्ही विचार न कराल तर तो रेडिओ तुमच्या डोक्यात विचार कोंबतो. वर्तमानपत्रें विचार करायला भाग पाडतात. ज्यात विचार नाहींत अशा प्रकारचें डोकें राखणे आज शक्य नाहीं. म्हणून सत्याग्रही बुद्धि ठेवा व सद्विचार करा. सद्विचार पक्के करणे व साठवणे हा च मार्ग तुमच्यासाठीं उरला आहे. तुम्ही म्हणाल कीं मी विचार बनवणार नाहीं, तर लोक तुम्हाला बनवणार आहेत. स्वतःला बनवून घेऊ नका. जगाच्या हातातली माती बनू नका.

दुर्लक्ष करण्याची सोय नाहीं

आजच्या जगात दुर्लक्ष करण्याची सोय नाहीं. एकांगी अध्ययनाची सोय नाहीं. समाजशास्त्र वगळून आज कोणतें हि चिंतन होणार नाहीं. इतिहास, अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र ह्यांचे तर होणार च नाहीं, पण गणितासारख्या स्वतंत्र व तटस्थ विषयाचे सुद्धा अध्ययन समाजशास्त्रविरहित आज होणार नाहीं. तत्त्वज्ञान, नीति, गणित, सामान्य विज्ञान, भौतिक-शास्त्र—कोणत्या हि विषयाचा विचार समाज-शास्त्र-निरपेक्ष करणें शक्य नाहीं. समाजशास्त्राच्या पोटात च जणू काय हे सर्व विषय सामावले आहेत म्हणून नित्य जागरूक राहून सर्वांगीण विचार करणें अगत्याचें आहे.

तीन मुख्य विचार प्रवाह

आज जगात तीन फार मोठे विचार प्रवाह दिसून येत आहेत. पहिला 'फाशीवाद व नाझीवाद' हा होय. हे दोन्ही हि वास्तविक एक च आहेत. एक जर्मनींत उत्पन्न झाला व दुसरा इटालींत. तो कोणत्या-ना कोणत्या स्वरूपात सर्व जगात आहे. आपल्या हिंदुस्थानात हि आहे. दुसरा साम्यवाद. समाजवाद इत्यादि त्याच्या

पोटात घेतात हा वाद रशियात प्रवृत्त झाला आणि जग भर पसरला. आणि तिसरा गांधींचा विचार. हे तीन च खरे विचार-प्रवाह आहेत. इंग्लंड अमेरिका इत्यादींच्या विचाराची विचार या दृष्टीनें मोजदाद नाहीं. मोजदाद करायची च झाली तर त्यांची नाझींच्या च जवळचे आहेत हे. युद्धात जय कोणाचा हि झाला तरी विचाराच्या दृष्टीनं यांच्या ठिकाणीं सत्त्व नाहीं. म्हणून हिशोबात घेण्याची जरुर नाहीं.

या तिन्ही वादाची प्रगति आपल्या डोळ्यासमोर आहे. त्याचें तुम्ही तटस्थपणानें उत्तम अध्ययन करा. यापैकीं गांधीवादाचा तर उदय जवळपास हिंदुस्थानात च झाला आहे. 'जवळपास' म्हणण्याचें कारण इतर देशातील विचारकांनीं हि त्यासारखे विचार व्यक्त केले आहेत. काहीं व्यक्तींनीं प्रयोग हि केले आहेत. पण या विषयाला

गांधीवाद आणि भारतवर्ष

साकार बनवून, सगुण रूप देऊन, त्याचा राष्ट्रव्यापी प्रयोग करणे हिंदुस्थानात च शक्य झालें. गांधींच्या प्रयोगाला हिन्दुस्थानात अनुकूल परिस्थिति व वातावरण होतें. दुसरे दोन वाद युरोपात जन्मले आहेत. हे तिन्ही वाद का व कसे उत्पन्न झाले? हा विचार आपण केला पाहिजे.

इतिहासाच्या निरीक्षणातून मीं एक न्याय बनविला आहे. तो तुमच्या समोर मांडतो. 'इन्द्राय तक्षकाय स्वाहा' हा तो न्याय होय. सापाशीं वाकडें असल्यामुळें एका ब्राह्मणानें सापाचा यज्ञ केला. त्यात पुष्कळ सापाच्या आहुति दिल्या. पण तक्षक इन्द्राच्या आसनाखालीं जाऊन दडला. इकडे ब्राह्मणानें म्हटलें, 'तक्षकाय स्वाहा'

इन्द्राय तक्षकाय स्वाहा

पण तक्षक येई च ना. आहुति फुकट गेली. ब्राह्मणाला मोठें आश्चर्य वाटलें. तेव्हा ब्राह्मणानें सूक्ष्म दृष्टीनें भूगोलाचें निरीक्षण केलें. त्याला दिसून आलें कीं तक्षक, इन्द्राश्रित झाल्यामुळें आहुति फुकट गेली. म्हणून तो म्हणाला

'इन्द्राय तक्षकाय स्वाहा.' ब्राह्मणानें आठमुठेपणानें दोघाची हि आहुति देण्याचा सकल्प केला. पृथक्करणाची दगदग केली नाहीं. पण इद्र पडला अमर. त्यामुळें इन्द्राची आहुति पडणें शक्य नव्हतें. ब्राह्मणानें पृथक्करणाचे कष्ट न केल्यामुळें अखेरीस इन्द्राबरोबर तक्षक हि अमर झाला.

निर्भेळ दोषयुक्त वाद नाहीं

प्राय कोणता हि वाद असा नाहीं कीं त्यामध्यें कोणता ना कोणता गुण नाहीं. एखादा वाद सर्वस्वीं अनिष्ट किंवा दोषयुक्त आहे असें ठरविलें आणि त्याच्यातील गुणाचा अव्हेर केला तर तो अमर होतो. कोणत्या हि वादातील गुणदोष-पृथक्करण न केलें तर दोषानीं भरलेला वाद हि फोफावतो म्हणून दरेक वादात जे गुण असतील ते जाणून घेतले पाहिजेत एवढ्यासाठीं नाझीवाद सर्वथैव दुष्ट आहे, असें म्हणून चालणार नाहीं. त्यानें त्याच्यातले गुण आपल्याला दिसणार नाहींत व साम्यवादाच्या सत्याचें हि अन्वेषण होणार नाहीं. कोणत्या हि वादाचे नुसते दोष पाहिल्यानें तो खंडित होत नाहीं.

नाझीवादातील गुण

*भ्रान्त वादातला हि गुण स्वीकारला म्हणजे त्या वादात मग टिकण्या-*सारखें कांहीं च शिल्लक उरत नाहीं. या दृष्टीनें आपण नाझीवादात कोणता गुण आहे तें पाहू. नाझीवाद एक प्रकारच्या पूर्व अभिमानावर उभा आहे, प्राचीन परपरेच्या व पूर्वेतिहासाच्या गौरवावर उभा आहे. "आम्ही जर्मनीचे लोक श्रेष्ठ आहोंत. आमच्या इतिहासात भव्यता आहे परमेश्वरानें अथवा कालात्म्यानें एक मोठी कामगिरी आमच्याकडे सोंपविली आहे. आम्ही आमची पूर्वसस्कृति टिकवून, तिचें पोषण करून च, ती कामगिरी पार पाडू शकू म्हणून हा जर्मनवश वाढविला पाहिजे. आमच्या ठिकाणीं थोर गुण आहेत, म्हणून आमच्यावर थोर कामगिरी सोंपविण्यात आली आहे. व्यक्तीप्रमाणें

समाजात व राष्ट्रात हि विशिष्ट गुण असतात. हे आमचे विशिष्ट गुण म्हणजे च आमचा आमचेपणा. आमची संस्कृति निर्भेळ आहे. आम्ही शुद्ध रक्ताचे, शुद्ध विचाराचे जर्मन लोक च हें कार्य करण्यास लायक आहोत." शुद्ध म्हणजे पूर्व परंपरेनें मिळालेले. बेडकाला बेडकाच्या परंपरेनें जे गुण लाभले ते शुद्ध. सापाला सापाच्या परंपरेनें लाभलेले गुण शुद्ध. त्या च प्रमाणे आम्हाला पूर्व-परंपरेनें लाभलेले जे विशिष्ट गुण ती च आमची शुद्ध संस्कृति. म्हणून आम्ही जर्मन वंशाचा अभिमान राखून आपल्या परंपरेचें रक्षण केलें पाहिजे. नाझीवादात इतर दोष भरपूर आहेत. पण हा एक आकर्षक गुण आहे. आकर्षक वाटला तरी तो पूर्णपणें ग्राह्य नाहीं. पूर्व परंपरेचें सातत्य कायम राखणें, तिचा धागा तुटू न देणें, संस्कृतीची परंपरा अविच्छिन्न राखण्याकरिता पूर्वजांच्या संस्कृतीबद्दल आदर व प्रेम बाळगणें हा त्यातील खरा ग्राह्यांश आहे. वंशाभिमान ही रक्षण करण्याजोगी वस्तु नाहीं.

साम्यवादांतील ग्राह्यांश

उलट साम्यवादात वेगळ्या च प्रकारचा गुण आहे. तो असें पाहतो कीं सगळ्या जगातले गरीब अधिक च गरीब होत आहेत आणि श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत. गरिबाच्या पोटाचा खळगा खोल खोल होत होत पॅसिफिकासारखा झालेला आहे आणि श्रीमंताच्या पैशाची टेकडी उंच होत होत हिमालयाएवढी झाली आहे हें अंतर सहन न होऊन साम्यवाद निर्माण झाला तो म्हणतो कीं हल्लीं जो बहुमताचा कारभार चालू आहे ती खरी लोकसत्ता नव्हे मतें मोजण्याची लोकशाही ही खरी नव्हे. कारण त्या लोकशाहींत गरिबाचीं मतें श्रीमंताच्या हातात राहतात, म्हणून गरिबाच्या मतदानाला किंमत नाहीं श्रीमंताचा नाश झाल्याखेरीज कोणाला हि मतदानाचा समान हक्क लाभू शकत नाहीं हल्लींची

मतदानपद्धति एक आकारानें लोकशाहीमारखी आहे. आम्हाला आकारानें नव्हे तर प्रकारानें लोकशाही रूढ करावयाची आहे. ती निःपक्षपाती लोकशाही होईल. आज निःपक्षपाती रहायचें असेल तर गरिबाचा पक्षपात राखणें भाग आहे. आतापर्यंत समान हक्काच्या नावाखालीं श्रीमंतांचें प्रस्थ माजविण्यात आलें. समत्वाचें, न्यायाचें, समान संधीचें नाटक करण्यात आलें. समान संधि म्हणजे गरिबाचा चुराडा. गामा पहेलवान व काडी पहेलवान याचा सामना ठरवायचा आणि दोघाना हि म्हणे समान संधि देतों! गामा पहेलवान यशस्वी होणार हें ठरलेलें च आहे. आधीं गरिबाचा उद्धार करा, मग समान संधि इत्यादि गोष्टी बोला. गरिबाच्या उद्धारा-करिता कोणतें हि साधन वापरलें तरी त्यात पाप होणार नाहीं. अशा प्रकारें साम्यवादात गरिबाविषयीं पराकाष्ठेची कळकळ हा गुण आहे

याप्रमाणें या दोन गुणामुळें हे दोन वाद जगात व हिंदुस्थानात पसरत आहेत. मीं दोहींचें गुणग्राही वर्णन केलें. पूर्व-परंपरेच्या प्रेमामुळें

हिन्दुस्थानांत नाझीवाद

नाझीवाद हिंदुस्थानात पसरू पहात आहे. महाराष्ट्रात विशेष पसरू पहात आहे. मी महाराष्ट्रापुरते बोलतों. कारण महाराष्ट्राचे दोष दाखविण्याचा मला विशेष अधिकार आहे महाराष्ट्रात 'आमचा महाराष्ट्रधर्म,' 'आमची पेशवाई,' 'आमचा मराठागडी,' 'आमची संस्कृति,' 'आमचे समर्थ व त्याची मारुतीची उपासना' वगैरे भावना जो पक्ष उचलून धरतो, त्याच्याबद्दल तरुणाना आकर्षण वाटतें त्याना त्या विचारात पूर्वीच्या इतिहासाच्या अभिमानाचा मोठा गुण दिसतो. दासनवमी, हनुमज्जयन्ती, भीष्माष्टमी, शिवाजी-उत्सव यापासून स्फूर्ति व आवेश याचा लाभ मिळतो. म्हणून त्या पक्षात दुसरे किती हि दोष असले तरी तरुणाना तो आकर्षक वाटतो मुसल्मानात हा च विचार मुस्लिमलीगनें पसरविला मुसलमानी धर्म कसा वैभवशाली होता, हिंदुस्थानात त्या धर्माच्या लोकाचें साम्राज्य कसें

होतें, इत्यादि पूर्वपरंपरेच्या अभिमानाचा गुण त्यात आहे याप्रमाणे हिंदुसभा व मुस्लिमलीग या दोहींचें स्वरूप नाझी-परंपरेचें आहे. ते जेव्हा खाजगीत मोकळेपणानें बोलतात तेव्हा कधीं कधीं ही गोष्ट कबूल करतात नेहमीं करीत नाहींत मात्र सहानुभूतीची जागा ती आहे शपथविधि, गुप्तता इत्यादि सर्व लक्षणें तीं च आहेत तें हिरवें निशाण, तें कुराणावर हात ठेवणें, ती मारुतीची साक्ष, ती शपथ, तो ध्वज, हें सर्व पाहून एक प्रकारचा उत्साह वाटू लागतो असें वाटू लागतें कीं, हे लोक आपणास अगदीं च कांहीं रानात सोडीत नाहींत पूर्वजांच्या परिचित मार्गानें नेत आहेत. या भावनेच्या जोरावर हे नाझी संप्रदाय हिंदुस्थानात वाढले आहेत.

हिंदुस्थानची अनुपम गरिबी

हिंदुस्थानात गरिबी उपनिषदातील ब्रह्मासारखी अद्वितीय आहे. तिला उपमा किंवा तुलना नाहीं. त्यामुळें गरिबा-बद्दल कळकळ बाळगणारा व श्रीमंताबद्दल चीड असलेला साम्यवाद आकर्षक वाटतो व पसरतो.

याप्रमाणें दोन भिन्न गुणामुळें हे दोन वाद आकर्षक होऊन बसले आहेत पूर्वपरंपरेच्या अभिमानामुळें नाझीवाद आकर्षक झाला आहे. हिंदूंना व मुसलमानांना अभिमानाची जागा दाखवून हिंदुस्थानात तो पसरला आहे आणि दारिद्र्य असल्यामुळे साम्यवाद सहज पटू शकतो मी दोषाविष्करणाच्या बुद्धीनें या वादाचा विचार करीत नाहीं. कारण तूर्त आपल्याला त्यातील गुण तेवढे च पहायचे आहेत

आता तिसऱ्या वादाकडे वळतों. तो गांधींनी मांडला. तो काय आहे हें नीट समजून घेतलें पाहिजे. कित्येकांना वाटते हा ' शामळो ', याचा

तिसरा वाद

वसचा आला आहे वाद नि वीद. हे विचारे गुजराथी, मित्रे, गरीब गाईसारखे, सापाला न मारणारे लोक यांनीं व्यापाराशिवाय कधीं कांहीं केलें नाहीं. तरवार कधीं उचलली नाहीं त्या परंपरेंतला हा शामळो.

त्याचा वाद तशा च लोकांना पटायचा. पण मी तुम्हाला सांगतों, तसें नाहीं. तसें असतें, तर महाराष्ट्रीय या नात्यानें मी तो केव्हा च फेंकून दिला असता. शामळेपणा कडू, गोड, आंबट, कसा हि असता, तरी मीं तुम्हाला त्याची शिफारस केली नसती.

पण मीं तुम्हाला सांगितलें कीं वस्तुस्थिति तशी नाहीं. हें तुम्ही तपासून पहा. हा वाद तुम्हीं तपासला नाहीं तर मी म्हणेन तुम्ही विद्यार्थी बावळट बनत चालला आहात. दुसरा आरोप करणार नाहीं, फक्त बावळट म्हणेन.

हिंदुस्थान आज दीडशें वर्षें निःशस्त्र आहे. शस्त्रशक्ति नाहीं, द्रव्य-शक्ति हि उरलेली नाहीं. असें हें केवळ शक्तिहीन झालेलें राष्ट्र होतें.

केवळ शक्तिहीन राष्ट्र

अशा राष्ट्रानें ताठ उभें राहण्याची शक्ति कशी मिळवावी हा प्रश्न होता. या बाबतींत विचार-मथन सुरू झालें. शस्त्रविषयक व द्रव्यविषयक दोन्ही प्रकारची शक्ति लोपली असताना आपण ताठ उभे राहू शकतों काय? आपलें सत्त्व सांभाळू शकतों काय? असें विचार-मथन सुरू झालें.

कोणाला वाटलें, पाश्चात्याचें अनुकरण केलें पाहिजे, त्यांची विद्या शिकायला पाहिजे. कोणाला वाटलें, धर्मसुधारणेनें च आपली उन्नति होईल.

शक्ति निर्माण करण्याचे विविध प्रयत्न

धर्मसुधारणेचें बळ उत्पन्न करण्याकरिता *ब्राह्म-समाज, प्रार्थना-समाज, आर्य-समाज,* थिआसॉफी वगैरे चळवळी निघाल्या. त्याच्या मुळाशीं आमची द्रव्यशक्ति व शस्त्रशक्ति गेली असताना आपण बुद्धि-शक्तीच्या जोरावर कसे उभे राहू शकू, ही तळमळ होती.

बुद्धि-शक्तीकरिता च शिक्षणविषयक सुधारणा सुरू झाल्या. बुद्धीची

शक्ति ही एक च आशा उरली होती. म्हणून गांधींच्या पूर्वीच्या काळात धर्मसुधारणेला शिक्षण-सुधारणेची हि जोड देण्यात आली. राममोहनराय, दयानंद रानडे, इत्यादिकांनीं बुद्धीच्या शक्तीनें पुढें येण्याचा प्रयत्न केला. शस्त्राची ताकत नाहीं. द्रव्याची ताकत नाहीं. दुसरें काय करणार?

बुद्धिशक्तीचा प्रयोग

शिक्षणविषयक सुधारणेंत इंग्रजी विद्येचें अनुकरण सुरू झालें. तेव्हा दुसरा एक पक्ष निघाला. तो म्हणाला, इंग्रजीची उपासना नको. पूर्वीच्या विद्यांना च नवीन स्वरूपात चालना देऊ या. अशा रीतीनें गुरुकुल वगैरे संस्था निघाल्या. त्यातून तिसरी चळवळ राष्ट्रीय शिक्षणाची निघाली. पूर्वीच्या संस्कृत विद्येचा व नवीन विद्येचा हि लाभ करून घेण्याचा हा प्रयत्न होता. पुनरुज्जीवनाचें व सुधारणेचें जें शिक्षण तें राष्ट्रीय शिक्षण, असें मानलें जाऊ लागलें पण तिन्ही प्रकाराच्या मुळाशीं विचार एक च, कीं बुद्धीच्या द्वारें शक्ति निर्माण करू. शक्ति निर्माण करण्याचीं द्वारें तीन : धन, बल, व बुद्धि. पहिलीं दोन द्वारें जवळपास बंद झालीं तेव्हा इंग्रजांशीं टक्कर द्यायला तिसरें बुद्धीचें द्वार काय तें उरलें. अशा विचारानें ह्या चळवळी सुरू झाल्या. अनेक देशभक्तांनीं त्याच्यात भाग घेतला.

शिक्षणविषयक प्रयोग

पण बुद्धीमध्यें शक्ति कशी यावी? बुद्धीचें स्वतंत्र पोषण होतें काय? आचारहीन बुद्धि शक्तिशाली होते काय? निराचार बुद्धि शक्तिशाली होत नाहीं. आचारात बुद्धि उतरविण्याची प्रक्रिया साधल्याशिवाय स्वतंत्रपणें बुद्धि शक्ति-शाली होत नाहीं. हें लक्षात आलें तेव्हा कॉंग्रेस निघाली. बुद्धिमान् लोक म्हणू लागले कीं, आपण गरिबांचीं

बुद्धीच्या शक्तीचें अधिष्ठान

गान्हाणीं दूर करण्याच्या कामीं आपली बुद्धि वापरावी. म्हणजे च ती सक्रिय करावी. विचार बरोबर होता. पण गान्हाणीं मांडून निराकरणाचा प्रयत्न एका मर्यादेपर्यंत च सफल होतो. पूर्णपणें सफल होत नाहीं. अव्यक्त गान्हाणीं व्यक्त मात्र होतात, असा काँग्रेसचा अनुभव आला. काँग्रेसनें गान्हाणीं मांडलीं, तरी तिचें म्हणणें हवेंत विरून जात असे. तिचा प्रयत्न सफल होत नसे. का होत नसे? गान्हाणीं दूर होण्याची शक्यता नव्हती म्हणून. तें कसें? कारण सगळ्या गान्हाण्याचें मूळ कारण, सगळ्यात मोठें गान्हाणें पारतंत्र्य. तें मूळ शिल्लक असेपर्यंत वरून वरून पालवी खुडली तरी पुन्हा नवीन पालवी फुटते च आहे!

मूलभूत गान्हाणें

हें काँग्रेसच्या लक्षात आलें. सहज लक्षात येणारें आहे. मनुष्य सगळें झाड कापू शकतो, पण ज्या फांदीवर तो उभा असेल ती तोडूं शकत नाहीं. इंग्रजसरकार अनेक सुधारणा करूं शकतें. पण ज्या सत्तेच्या फांदीवर तें उभें आहे, ती मुख्य फांदी तें कसें तोडील? तुम्हीं बुद्धिवाद करून किती हि सांगितलें, जसें यांनीं मला सांगितलें, 'कृपया हिंदीमें बोलें' तसें तुम्हीं सांगितलें, 'कृपया येवढी फांदी तोडा' तर तें कसें ऐकेल? ती कृपा त्याच्या आगाडीं येईल. ते किरकोळ फांद्या तोडतील, पण मुख्य फांदीला हात लावणार नाहींत म्हणतील, 'स्वतन्त्रताकी जय' बोलू नका, 'इंग्रजसरकारकी जय' बोला.

हें लोकांच्या लक्षात आलें. हें लक्षात आल्यानंतर 'आता काय करावयाचें' हा प्रश्न उभा राहिला. वाक्य ऐकलें, '**शक्तीनें मिळती राज्यें। युक्तीनें यत्न होतसे।**' दरारा बसवणें ही शक्ति आणि गुप्त रीतीनें कार्य करणें ही च युक्ति, असा समज झाला. आता अधिकाऱ्यांना मारू

शक्तीचे व युक्तीचे प्रयोग

या, गुप्त कट करून बाँबगोळे तयार करूं या, असें वाटू लागलें, ऑफिसरांचे खून केले. हें सर्व शुद्धबुद्धीनें झालें. पण त्यांना काय अनुभव आले? बाँबगोळे तयार करायला पैसे पाहिजेत. मग त्यांनीं इतिहासातून धडा घेतला. शिवाजीमहाराजांनीं स्वराज्य-स्थापनेसाठीं सुरत लुटली. यांनीं हि भगवद्गीतेच्या नावावर सद्भावनेनें डाके घालायला सुरुवात केली. पण डाके मारणारे पूर्वीचे च जे गरीब लुटारू होते ते हि डाके मारू लागले यांच्या पेक्षा ते चालू होते. त्यांनीं च जास्त डाके मारले. पण लोकांना तें कसें कळणार! कोणते डाके कोणाचे, हें कसें समजणार! बोकडाची मान कापणारी सुरी कोणाची, हें बोकडाला कळेना. ही सुरी यज्ञासाठीं मारणाऱ्या ब्राह्मणाची आहे कीं मांस विकण्यासाठीं मारणाऱ्या खाटकाची आहे! बिचाऱ्या बोकडाला कळे ना. दरोड्या-दरोड्यातील फरक लोकांना करता येई ना. आम्हाला सोडवा एवढें च ते म्हणू लागले. त्यामुळें सरकारचें चांगले फावलें. अराजक्यात आणि दरोडेखोरांत फरक न करता आल्यामुळें बाँबगोळ्याचा मार्ग गेला.

गांधींचा मार्ग

पुढें महात्मा गांधी आले त्यांनीं म्हटलें, अराजक्याची तळमळ चांगली आहे, पण पद्धति बरोबर नाहीं. मुख्य पादी च तोडायला हवी, पण हिंसेनें हिंदुस्थानात जमायचें नाहीं. संघटित हिंसेवर उभविलेली ही प्रक्रिया व्यापक प्रमाणावर असली तर च ती फळायची. हल्लींचीं सरकारें अत्यंत संघटित, व्यापकतम हिंसेचीं सरकारें आहेत. तितकी व्यापक हिंसक संघटना प्रजेला करता येत नाहीं. म्हणून तिची हिंसा कुचकामाची ठरते. गुप्त चळवळींतून शक्ति निर्माण होत नाहीं. फार तर, राष्ट्रप्रेमाची तहान भागते. काहींतरी करण्याची तळमळ शान्त होते. व्यक्तिगत समाधान मिळतें. पण संघटनेला ही पद्धत निरुपयोगी आहे. राष्ट्रीय उत्थानाच्या दृष्टीनें कुचकामाची आहे.

म्हणून गांधी म्हणाले, आम जनतेचें उघडपणें संघटन करण्याची माझी पद्धति च परिणामकारक ठरेल. सरकार स्वबळावर टिकत नाहीं.

सरकारच्या सत्तेचा पाया

लोकांकडून मिळालेल्या सत्तेवर च टिकतें. त्याला लोकांचा आधार लागतो. सरकार आणि लोक असे दोन हात मिळून राज्याची टाळी वाजते तुम्ही तुमचा हात काढून घ्या, म्हणजे त्याचा हात आपोआप च लटका पडतो. लोकांनीं दिलेली सत्ता काढून घेतली तर सरकार टिकत नाहीं आपण प्रतिकाराची शक्ति निर्माण करू शकू ती अशा च संघटनांतून

हिंदुस्थान एवढें मोठें चाळीस कोटींचें राष्ट्र कसें झालें ! आपल्या पूर्वपरंपरेच्या गुणामुळें एवढें मोठें राष्ट्र बनलें. हें किरकोळ राष्ट्र नाहीं.

आपल्या मर्यादेची पूर्वपरंपरा

आपले परमपूज्य राष्ट्रीय कवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांनी हिंदुस्थानास उद्देशून ' भारतेर महामानवेर सागरतीरे ' असें म्हटलें आहे. सगळ्या जगाचे लोक येथें येऊन राहिले आहेत सर्व च आक्रमण करून आलेले नाहींत. आपण त्यांना जाणूनबुजून आश्रय दिला पारश्यांनी आक्रमण केलें नव्हतें. आपण त्यांना प्रेमानें जागा दिली जे आक्रमण करून आले ते हि मिसळून एकजीव झाल्यासारखे आहेत आता मुद्दाम कोणी भांडणें उकरून काढतील तर गोष्ट वेगळी आपल्या राष्ट्राची मर्यादेची एक जुनी परंपरा आहे आपण इतरांना वाव देऊं शकतों, व इतरांवर आक्रमण करीत नाहीं.

या परंपरेंतून गांधींना हा विचार मिळाला. आपल्याजवळ

शस्त्र म्हणजे काय ?

प्रतिकाराचें शस्त्र आहे शस्त्र म्हणजे शासन, नियमन, करणारें तो अर्थ हाताला लागू पडतो. हत्याराला लागू पडत नाहीं. हत्यार हें शस्त्रच

नाहीं. तें औजार आहे. जड आहे त्याला स्वतंत्र किंमत नाहीं. त्याची गरज नाहीं.

हिंदुस्थानची महान् आवश्यकता, त्याच्या इतिहासाची एक च एक मागणी पूर्ण करण्याकरिता हा विचार निर्माण झाला. म्हणून तो पसरतो. वीस वर्षांत बरा च पसरला. जगात इतरत्र अहिंसेला जणू स्थान च नसल्यासारखें झालें आहे. पण हिंदुस्थानातील तरुण देखील, 'राष्ट्रीय व्यवहारात हिंसा योग्य कीं अहिंसा' यावर विचार करतात.

अहिंसेच्या प्रगतीची खूण

अहिंसेच्या मार्गावर ही फार च मोठी प्रगति आहे, असें मी समजतों. ताबडतोब सगळे अहिंसावादी होतील अशी आपली अपेक्षा च नाहीं. सगळ्यानीं आधीं विचार च करायला पाहिजे आज तरुणानीं हि हिंसेचा फेरविचार सुरू केला, ही च खरी प्रगति आहे. यापेक्षा जास्त त्वकर गांधींचा विचार फैलायणें शक्य नव्हतें. मी म्हणतों, फैलावू हि नये. सावकाश, विचारपूर्वक च त्याचा स्वीकार झाला पाहिजे.

ही विचारसरणी हिंदुस्थानच्या पूर्वपरंपरेंतून निर्माण झाली आहे कीं नाहीं? हिंदुस्थानची मुख्य पूर्वपरंपरा पाहिली पाहिजे. हिंदुस्थानात परंपरेचे अनेक निरनिराळे प्रवाह आहेत मराठ्यांची रजपुतांची, शिखांची- अशा अनेक परंपरा आहेत पण हिंदुस्थानातील अनेक धर्मांना, जातींना, भाषांना, प्रान्तांना एकत्र राखणारी जी परंपरा ती मुख्य परंपरा होय. तिच्यातून हा अहिंसेचा विचार निर्माण झाला त्या परंपरेचा अभिमान धरा. अशा रीतीनें नाझीवादाचा गुण सुद्धा या विचारात उत्तम रीतीनें बसू शकतो जेलमध्यें मीं या परंपरेचा विचार केला, महाराष्ट्राचा व हिन्दुस्थानचा विचार केला. थेट वेदकालापासून आजपर्यंतच्या सबंध हिन्दुस्थानच्या इतिहासात ज्या ज्या व्यक्तींनी क्रान्ति

भारतवर्षीय परंपरा

घेली, त्याचा विचार घेऊ. त्या मानाने थोडें लिहिण्यास हि आरंभ केला होता. परशुराम आणि महमद ह्याविषयीं लिहिलें, आणि तितक्यात आगाखान जेलमधून सुटका झाली हिन्दुस्थानाच्या विशाल इतिहासात विशिष्ट जातीची परंपरा इतकी विरघोळ ठरते, कीं तिचा निराळा विचार करण्याची गरज च नाहीं. हिंदुस्थानची परंपरा एका महान् वटवृक्षाची परंपरा आहे त्या वटवृक्षाचा आश्रय घेण्याऐवजी त्याच्या फांद्या कापून डोळे फोडून घेणें बुद्धिमत्तेचें लक्षण नाहीं हिन्दुस्थानची परंपरा म्हणजे हिन्दु, मुसलमान, खिस्ती, पारसी, शीख, बौद्ध, जैन, या सगळ्यांच्या महान् शास्त्रकारांची व असंख्य साधुसंतांची परंपरा. ही परंपरा जर मी सोडीन तर आपल्या राष्ट्राचा तेजोवध करीन मारहाण नाझी रात्री पडली या अर्थानें नाझीवादातील पूर्वसंस्कृतीच्या अभिमानाचा गुण निराळ्या स्वरूपात गांधीवादात आहे पण तो इतक्या निराळ्या स्वरूपात आहे कीं त्यात नाझीवादातील वंशाभिमानाचा दोष नाहीं आमची पूर्वपरंपरा व्यापक आहे, म्हणून तिचा अभिमान हि जवळ जवळ विश्वव्यापी आहे त्याला अभिमान देखील म्हणता येत नाहीं पूर्वींच्या सांस्कृतिक प्रयत्नांशीं अनुसंधान राखणें, हें च त्याचें मुख्य लक्षण होय

गरिबाचा उद्धार गरिबाच्या च द्वारें

गरीब लोकांचा 'उद्धार' आम्ही उच्च वर्गीयांनीं केला पाहिजे, ही भाषा खोटी आहे गरिबांचा उद्धार करणारा, त्यांना वर काढणारा, मी वेगळा आहें अशी भावना त्यात आहे मीं जर वर काढलें नाहीं तर ते वर येऊं शकणार नाहींत, असा खोटा अभिमान त्यात आहे गरीब लोकांचा उद्धार गरिबाच्या हातात आहे आम जनतेला अशी शक्ति गांधींनीं दिली. गरिबाचा उद्धार गरिबाच्या द्वारा च झाला पाहिजे हें साम्यवादातलें सार आहे. तें आपण स्वीकारूं पौष्टिक वस्तूतलें देखील सार तेवढें आपण घेतों बदामाचा व दुधाचा देहाला उपयोगी तेवढा अंश

आपण घेतों. साम्यवादाच्या बाबतींत हि सारासार विचार करायला हवा. गरिबांचा उद्धार गरिबांनीं च केला पाहिजे. हा त्यांतला सारभूत अंश आपण घेऊं; निःसार अंश फेंकून देऊं.

साम्यवादाच्या प्रक्रियेंतील त्याज्य अंश

साम्यवादाच्या प्रक्रियेंत हिंसेच्या द्वारा क्रान्ति करण्याची शिकवण आहे. हा तिचा निःसार अंश होय. हिंसेची शक्ति जनतेची शक्ति होऊं शकत नाहीं. जशी विद्वत्ता ही आम जनतेची शक्ति नव्हे, ती तर मूठभर पंडितांची शक्ति. ती त्यांच्या च गिल्लीकुल्पांत बंद असायची. तशी तलवार हि आम जनतेची शक्ति नव्हे. म्हातारे, बायका, मुलें, अशक्त यांची ती शक्ति नव्हे. बत्तीस इंची किंवा चौतीस इंची छातीच्या धिप्पाड प्राण्याची ती शक्ति आहे. इतक्या रुंद छातीचे उन्न प्राणी नेहमीं सज्जन च असतात असें नाहीं. शिवाय त्यांची ती शक्ति कायमची राहणारी हि नाहीं. जें हिंसेच्या शक्तीनें मिळविलें तें टिकविण्याकरितां सतत हिंसा च करावी लागेल. म्हणून गरिबांची, आम जनतेची, ती शक्ति होऊं शकत नाहीं.

सारांश

साम्यवादाचें सार गरिबांना स्वतःचा उद्धार करण्यास समर्थ बनविण्याची तळमळ, ती आपण घेतली. निःसार वस्तु टाकून दिली. नाझीवादांतील राष्ट्र पूर्वपरंपरेचा अभिमान, तो हि घेतला. पण आपल्या अभिमानाला अभिमान हा शब्द च लागू नाहीं; इतका तो व्यापक आहे. जीं राष्ट्रें एकरंगी आहेत त्यांचा देशाभिमान संकुचित असतो. हिंदुस्थानची परंपरा मिश्र व व्यापक आहे. व्यापक भारताच्या, या महामानवसमुद्राच्या, मिश्र-परंपरेचा अभिमान संकुचित होऊं च शकत नाहीं. तो निष्कलंक आहे. तेव्हां व्यापक भारताचा अभिमान व गरीब लोकांची शक्ति प्रकट करणें हे

दोन गुण दोन यादातून घेणारा तिसरा याद मी तुम्हाला शक्य तितक्या तटस्थपणें सांगितला.

'*शक्य तितक्या*' म्हणण्याचें कारण, एका अर्थानें मी सुद्धा पक्षपाती आहें. मला तो याद पटला, माझ्या जीवनात उतरला, म्हणजे मी त्याचा झालों. तरी पण मला तो जितक्या तटस्थतेनें मांडता आला तितका मीं मांडला. माझें पहिलें सूत्र लक्षात ठेवा. मी म्हणतों म्हणून किंवा गांधी म्हणतात म्हणून तो स्वीकारू नका. व्यापक व तटस्थ बुद्धीनें विचार करा.

हिंसा ही जनतेची शक्ति नव्हे हें दाखविलें. आता, अहिंसा ही शक्ति कशी ? हें दाखवायचें राहिलें. म्हणजे अहिंसेला सामाजिक स्वरूप कसें देता येईल, हें दाखवायचें राहिलें. आतापर्यंत आपल्याकडे व जगात एका एका व्यक्तीनें अहिंसेच्या बळावर जय मिळविल्याचीं उदाहरणें आढळतील. एकनाथ महाराज, येशू ख्रिस्त, सॉक्रेटिस यानीं अहिंसेच्या चिवटपणाचें सामर्थ्य दाखविलें

अहिंसा ही शक्ति कशी ?

प्रयोगाची प्रक्रिया अशी च असते विज्ञानात देखील प्रयोग-शाळेंत एक एक व्यक्ति प्रयोग करते. तो सिद्ध झाल्यावर त्याचा व्यापक प्रयोग, अथवा सामाजिक विनियोग, होतो. वाफेच्या शक्तीचा शोध वैयक्तिक प्रयोगानें लागला. नंतर समाजात त्याचा विनियोग झाला तो शोध व्यक्तीपुरता च राहिला असता तर फुकट गेला असता. अहिंसेंत व्यक्तिगत प्रयोग देखील फुकट जात नाहीं. अहिंसेची शक्ति व्यक्तिगत असली तरी ती कार्य करते ती सामाजिक केली तर फार मोठें कार्य करते

प्रयोगाची प्रक्रिया

एक शंका विचारण्यात येते. "सगळा समाज एकनाथ, बुद्ध किंवा ख्रिस्त बनू शकतो काय ?" बनू शकला असता तर तुमच्या समोर योजना च मांडाव्या लागल्या नसत्या तुम्ही आम्ही सामान्य माणसें हि त्याच्या

एक शंका

प्रयोगाचा उपयोग करूं शकतो. त्याला त्याच्या इतकी शक्ति नको. गुरुत्वाकर्षणाचा शोध करायला न्यूटनला बुद्धि लागते. पण तो वापरायला शिकण्याला तशी बुद्धि लागत नाहीं. हिटलर हि आपल्या क्षेत्रात अद्वितीय आहे. तो नवीं नवीं शस्त्रास्त्रें शोधून काढतो. पण त्याच्या शास्त्रज्ञांना जी बुद्धि लागते ती तीं शस्त्रें वापरणाऱ्या शिपायाला लागत नाहीं.

प्रथम शोधकांची विशेषता

प्रथम शोध करणारे अद्भुत असावे च लागतात. पण सामाजिक प्रयोगाकरिता अद्भुत शक्तीची जरूर नाहीं. गांधींना अलौकिक शक्तीची गरज असेल पण त्या शक्तीचा सामाजिक प्रयोग करण्याकरिता अलौकिक शक्तीची जरूर नाहीं

सामाजिक प्रयोगाची थोरवी

गुण्य-गुणकाचें उदाहरण घ्या. टकळी अगदीं लहान आहे. तिच्यावर चाळीस च तार निघतील. पण ती चाळीस कोटि हातांनीं वापरली तर चाळीस कोटि गुणिले चाळीस, इतके तार होतील. तशी अहिंसा आहे. टकळीप्रमाणें ती साधी, सुटसुटीत, सोईस्कर आहे. म्हातारे, मुलें, बाया, दुर्बळ—सर्व ती वापरूं शकतात. आम्हीं चाळीस कोटि लोक म्हणजे अहिंसेच्या प्रयोगाच्या टकळ्या च समजा. आम्हीं एक एक तोळा अहिंसक शक्ति मिळवली तरी समाजाला ख्रिस्ताच्या अहिंसेपेक्षा ज्यास्त उपयोगी ठरेल. शेताला एका च ठिकाणीं खंडोगणती खत दिलें तर चालत नाहीं. एक एक इंच च खत शेतभर दिलें आणि तें पुरलें तर ज्यास्त उपयोगी ठरतें. आपण सर्वांनीं थोडी थोडी अहिंसेची शक्ति मिळवली तर हिमालयापेक्षा उंच कार्य होईल. ख्रिस्तासारख्याच्या खंडोगणती अहिंसेपेक्षा ज्यास्त परिणाम होईल !

१२

समाजवादाचें स्व-रूप

समाज-वादाची मूलभूत कल्पना नवीन नाहीं. अपरिग्रहाच्या आणि यज्ञाच्या योजनेंत तिचा संपूर्ण समावेश केला आहे. समाज प्रवाहात्मक आणि नित्य आहे ह्या पूर्वसिद्ध सामाजिक प्रवाहाचें ऋण घेऊन व्यक्ति जन्मास येते. समाजापासून मिळालेल्या सेवा-दानाची परत फेड करणें व्यक्तीचें जीवित-कर्तव्य आहे. परतफेड करण्यात दुसऱ्या कोणावर उपकार होत नाहीं. आपली च ऋण-मुक्तता होते. ऋणमुक्ततेची संपूर्णता म्हणजे च मोक्ष. ' माझा मी ' म्हणून स्वार्थ-बद्ध होण्यात मनुष्य विनाकारण सकोचून लहान होतो. त्या ऐवजीं माझें काहीं च नाहीं, जें आहे तें सर्वांचें आहे, असें मानण्यात कल्पना विशाल होऊन खरी श्रीमती लाभते. देहाच्या अवयवानें देहाला भिण्याचें कारण नाहीं. समाज-वादातला हा मुख्य सत्यांश आहे.

त्याबरोबर संपूर्ण मानवेतिहासाची अर्थ-मूलकता, वर्गविग्रहाची अपरिहार्यता, इत्यादि अवान्तर कल्पना-जाल हि त्या भोंवतीं उभें केलें गेलें आहे. अर्थ-मूलकता पहायची, तर काम मूलकता हि पाहता येईल. अर्थप्रेरणा आणि काम-प्रेरणा मानवात नाहींत असें कोणी म्हणत नाहीं. पण ही मानवता नव्हे. आणि मानवातील ' अंतर तर ' प्रेरणा वेगळी च आहे असें आम्हाला वाटतें. पण तें सिद्ध करायचें तर आम्हीं आमचें व्यक्तित्व प्रेम-पूर्वक समाजार्पण केलें पाहिजे. ' समाज ' ह्या कोटीचा हि संकोच न करता त्यात सर्व भूतमात्राचा यथासंभव समावेश करावयाचा आहे, हें हि विसरायचें नाहीं. इतकें सर्व लक्षात घेतलें म्हणजे अहिंसेशिवाय गति च उरत नाहीं.

१३

नित्ययज्ञाची गरज

इकडच्या काळात राष्ट्रीय जागृतीच्या ज्या काहीं नवीन कल्पना निघाल्या, त्यातली अत्यंत स्फूर्तिदायक अशी कल्पना मला नित्ययज्ञाची वाटते. गरिबांशीं अनुसंधान राखण्याची, राष्ट्रासाठीं काहीं निर्माण करण्याची, आणि निर्माण केलेलें राष्ट्राला अर्पण करण्याची, ही कल्पना फार उज्ज्वल आहे. आजकाल आपण जी खादी काढतों, ती पन्नास लाखाच्या आसपास आहे. जोर मारला तर एखाद कोटपर्यंत काढू शकूं, असें बोलले जातें. परंतु हिंदुस्थानचा प्रश्न माणशीं पाच रुपयाचा कपडा धरला तरी, दोनशें कोटींचा आहे. त्या हिशेबानें आपल्या कार्याची गति फार न अल्प आहे. तिला वेग मिळत नाहीं, ह्याचें मुख्य कारण नित्ययज्ञाच्या ह्या कल्पनेच्या मुळाशीं असलेलें महान् आध्यात्मिक तत्त्व आमच्या लक्षात आलेलें नाहीं, हें आहे कोणता हि सार्वजनिक प्रयोग जोंपर्यंत आपण त्याच्या थेट मुळाशीं जाऊन पोंचत नाहीं, तोंपर्यंत सार्वत्रिक होत नाहीं.

लोकात नित्ययज्ञाच्या कल्पनेबाबत स्फूर्ति का उत्पन्न होत नाहीं, याचा विचार करता एक गोष्ट लक्षात येते ती अशी : अति प्राचीन काळापासून कोणत्या हि उपायानें शक्य झाल्यास कर्मोतून मुक्त होऊन जाणें हें एक आध्यात्मिक तत्त्व आम्हीं ठरवून टाकलें आहे. अंतिम ध्येय म्हणून तें बरोबर आहे. पण आम्हीं तें जणू आमचें आचारसूत्र च बनविल्यासारखें आहे. आम्ही ध्यान करूं, भक्तीचा विचार करूं, ज्ञानचर्चा करूं; परंतु त्यासाठीं प्रत्यक्ष कार्यांतून अलग होऊन जाणें जरूर आहे असें आम्हीं मानून घेतलें आहे. मध्ययुगीन संत आपापल्या रोजच्या कार्यांत तन्मय असत हें खरें; परंतु

तें कार्य करण्यात च त्यांना भक्तीचा किंवा आत्मज्ञानाचा अनुभव येत होता की काय, याबाबत नि शंकता नाहीं. भजनातल्या आनंदाचा अनुभव न त्यांना आपल्या रोजच्या आजीविकेच्या उद्योगात येत होता, की तो उद्योग एक प्राप्त कर्तव्य समजून ते करून टाकीत आणि त्यातून मोकळे होऊन भजनाचा आनंद लुटीत! मी जें पाहू शकलों त्यावरून कार्यमग्न जरी ते असत, तरी त्यांची कर्मांहून वेगळी अशी उपासना होती, असें दिसतें त्याबद्दल माझी तक्रार आहे असें नाहीं. पण माझा प्रश्न हा आहे, की मध्ययुगीन काळीं संतांच्या जीवनाची अशी स्थिति होती का, कीं चरखा, नांगर किंवा असलें एखादें उपजीविकेचें औजार हें च त्यांचें उपासनेचें द्वार, तद्द्वारा होणाऱ्या क्रिया ही च त्यांच्या उपासनेची धार, त्यात मग्न होणें हें च त्यांचें ध्यान, त्यातून निघालेलें फलित समाजाला अर्पण करणें हें च भगवंताला समर्पण, त्यात अनुभवलेली चित्ताची समता हा च योग! हें सर्व त्यांच्या उपासनेच्या, भक्तीच्या व्याख्येंत होतें का? ज्या अष्ट सात्त्विक भावांची भाषा ते बोलत, ते भाव त्यांना त्यांच्या उपास्य मूर्तींच्या चिंतनात किंवा कीर्तनात उत्पन्न होत असत, परंतु त्यांचीं रोजचीं दैनिक कर्में च ते उपासनारूप मानीत असें निश्चित सांगता येत नाहीं. "**कर्में च उपासनारूप करावीं**" असें सांगणारीं वचनें हि संतांच्या वाणींत आढळणारीं आहेत पण सर्व संतांचा सामान्यानें विचार केला तर त्यांच्या एकूण जीवनप्रवाहात तीं वचनें थोडीं गौण पडतात असें वाटतें संभव आहे, संतांच्या विषयींचा हा समज चुकीचा असेल परंतु आम लोकांच्या बाबतींत बोलायचें तर हें निश्चित म्हणता येईल, कीं शेंकडों वर्षांपासून लोकांत ही च कल्पना रूढ आहे. कसें हि करून–मग तें निवृत्तीच्या नावानें म्हणा किंवा भक्तीच्या नावानें म्हणा— कर्में टाळणें ही च खरी भक्ति, आणि हें च खरें ज्ञान. कर्म केल्याशिवाय तर सुटका च नाहीं कारण, त्याशिवाय आजीविका चालणें कठिण, आणि दुसऱ्यावर आपला भार हि पडतो म्हणून कर्म करून टाकावें, इतकी च

फार तर लोकांची उडी जाते. परंतु शेंवटीं उपासना ही कर्मांहून वेगळी असली पाहिजे; अशी लोकांची कल्पना. त्याची अशी कल्पना होती किंवा आहे, त्यांच्या विचारात उणेपणा आहे, हें मला सांगायचें आहे. कर्मे टाळणें, निदान थोडक्यात करून मोकळें होणें, हा आध्यात्मिकतेचा आधार मानण्यात, माझ्या मतें, विचार-दोष आहे आणि त्यामुळें हानि झाली आहे. म्हणून आपल्याला जर राष्ट्र उद्योगशील व्हावें असें वाटत असेल, तर उद्योगशीलतेंत च खरी आध्यात्मिकता आहे, हा विचार जीवन उद्योगशील बनवून स्थिर केला पाहिजे, त्याचा स्वतः अनुभव घेतला पाहिजे आणि दुसऱ्याना त्याची प्रेरणा देत राहिलें पाहिजे.

आतापर्यंत जें खादीकार्य झालें त्यात मला ह्या वस्तूची उणीव भासली आहे चरखासघानें आपल्या कार्यकर्त्यांकडून अशी अपेक्षा राखली आहे कीं, त्यानीं रोज एक लट कातावी. किंवा रोज एक न झाली, तर महिन्यातून निदान तीस लटी तरी कताव्या त्यासाठीं प्रत्येक महिन्याच्या खादी-पत्रिकेंत ७॥ गुड्या किती जणानीं कातल्या, त्यापेक्षा कमी किती जणानीं कातलें, आणि मुळीं च न कातणारे किती, याचे आकडे दिले जातात. त्यात मी पाहतों, कीं न कातणाराची सख्या हि कमी नसते. न कातणारे कदाचित् असा विचार करीत असावेत, कीं "मजुरानीं कातलेलें ढीगच्या ढीग सूत आम्ही रोज तोलतों, त्याची मजुरी देतों, आणि एखद्या ह्या ढिगात आमच्या ७॥ गुडयाची भर न पडली, तर काय मोठा फरक पडणार आहे?" परंतु गुणाकार हें दाखवून देईल, कीं थोडें थोडें म्हणून जें वाटतें, तें वास्तविक किती महान आहे. सुताचे ढीग पडले आहेत असें वाटतें, पण हिंदुस्थानची लोकसख्या हि चाळीस कोट आहे ना! त्याना हे ढीग कमी च पडणार आहेत.

रोज स्वतः नियमित कातण्यातली विशेषता काय आहे, हें मडळींच्या लक्षात अजून आलेलें नाहीं. सर्वांसाठीं एक राष्ट्रीय उपासना सिद्ध करणें;

ही महत्त्वाची वस्तु आहे. त्यानें आध्यात्मिक क्रांति होईल आणि तद्द्वारा आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक क्रान्ति होईल. हें दर्शन त्यांना झालें तर ते अवश्य काततील. त्या दिवशीं कांतलें नसेल, त्या दिवशीं जेवण गोड वाटणार नाहीं. ही वस्तु आमचे लोक अजून पूर्णपणें समजले नाहींत, याबद्दल मला खेद होतो. काँग्रेसनें एके काळीं ठरविलें होतें, कीं जे लोक सूत कातून देतील ते च काँग्रेसचे सभासद होऊं शकतील. परंतु हें फार दिवस चाललें नाहीं. आम्ही बोलताना खर बोलतों, कीं श्रीमंताची सत्ता जाऊन गरिबाची सत्ता आली पाहिजे, गरिबाचें राज्य झालें पाहिजे. परंतु ज्या वस्तूंत श्रमाची प्रतिष्ठा राहिली असती, म्हणजे च गरिबाची प्रतिष्ठा राहिली असती, ती वस्तु सोडून देऊन त्या ठिकाणीं चार आण्याची, म्हणजे च पैशाची, प्रतिष्ठा आम्हीं कायम केली. सभासदत्वासाठीं सूत कातण्याची अट असती, तर कोण्या श्रीमंतानें एरवीं केवढे हि पैसे काँग्रेसला दिले असते, तरी तें दान समजलें गेलें असतें. पण त्यानें सूत कातून दिल्याशिवाय त्याला सभासद होता आलें नसतें. ह्या एका च वस्तूनें समाजवादाचा जितका प्रचार झाला असता, तितका क्वचित च दुसऱ्या कोणत्या वस्तूनें झाला असता.

म्हणून माझें इथल्या विद्यार्थ्यांना सांगणें आहे कीं, तुम्ही रोज सूत काता. हा नियम आपल्या जीवनाचा नियम समजा. जेवणाला एखाद्या वेळीं रजा देता येईल; कारण, रोज जेवणें नेहमीं च कर्तव्य ठरत नाहीं. जेवण सोडण्याचे जितके प्रसंग कल्पितां येतील, तितके हा नियम तोडण्याचे खात्रीनें कल्पितां येणार नाहींत ही वस्तु जर मंडळी समजून जातील, तर आपलें फार मोठें काम होईल कारण, ही भावना जीवनात दाखल झाल्यावर तिचा प्रभाव जीवनाच्या प्रत्येक क्रियेवर होणार आहे. अर्धा तास नियमित कातणें, मौनपूर्वक कातणें, त्यातल्या त्यात कातण्याचा वेळ हि शक्य तर निश्चित करणें, ह्या बाबी अशा आहेत, कीं त्यानीं एकूण सर्व च

जीवनावें थोडेफार नियंत्रण होईल. त्याचा आमच्या सत्त्वनिष्ठेवर चांगला परिणाम होईल. आणि तसा तो झाला म्हणजे आसपासच्या लोकांवर हि तो होणार च. मुलगा कादू लागला म्हणजे आईबापावर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय रहायचा नाहीं. तसा च तो त्याच्या मित्रावर हि झाल्याशिवाय रहायचा नाहीं. असें हें आत्म्याच्या व्यापकतेचे सूत्र आहे.

१४

वैराग्ययुक्त निष्काम बळ *

माझ्या बाळगोपाळांनो,

तुमचे खेळ पाहून आनंद झाला. तुम्हा बाळगोपाळांचे हातीं देशाचें भवितव्य आहे. तुम्हीं हे खेळ खेळतात ते कशासाठीं? शक्ति मिळविण्यासाठीं. शक्ति कशासाठीं? गरीब लोकांच्या रक्षणासाठीं गरिबांच्या उपयोगी पडता यावें म्हणून. शरीर सुदृढ करावयाचें ते झिजविण्यासाठीं. चाकूला धार कशासाठीं द्यावयाची? तो गंजून जावा म्हणून नाहीं, तर तो कामाला यावा म्हणून. शरीराला धार द्यावयाची, शरीर चपळ व काटक बनवावयाचें हेतु हा कीं, पुढें तें दुसऱ्याच्या सेवेंत चंदनासारखें झिजविता यावें. बळ हें सेवेसाठीं आहे.

"**वैराग्ययुक्त निष्काम बळवंतांत मी बळ**" असें गीतेंत भगवंतानीं सांगितलें आहे. शब्द नीट लक्षांत ठेवा. नुसतें बळ नव्हे. वैराग्ययुक्त निष्काम बळ! अशा वैराग्ययुक्त निष्काम बळाची मूर्ति च आपण व्यायाम शाळांतून ठेवीत असतों. कोणती ती मूर्ति? हनुमंताची

* [मागें खानदेशांतील दौऱ्याचे प्रसंगीं धुळें येथील विजय व्यायाम शाळेंत विनोबांनीं दिलेल्या प्रवचनापैकीं मुख्य भाग]

पवित्र व सामर्थ्यवान् मूर्ति ! हनुमंत वैराग्ययुक्त निष्काम बळाचा पुतळा होता; म्हणून वाल्मीकींनीं त्याचे पोवाडे गाइले. रावण हि महा बलवान होता. परंतु रावणाजवळ वैराग्य नव्हतें. रावणाचें बळ हें भोगासाठीं होतें. दुसऱ्यास छळावयासाठीं होतें. रावण पर्वत उंचली, वक्ष मोठी. दहा माणसाचें बळ जणू त्याच्या एकट्याच्या अंगीं. म्हणून त्याला दहा तोंडें व वीस हात दाखविण्यात आले. इतका बलवान असून त्याचें बळ धुळींत मिळालें. मारुतीचें बळ अजरामर झालें आहे. बळाच्या ह्या दोन मूर्ति, दोन चित्रें, वाल्मीकींनीं उभीं केली आहेत. रावणाच्या बळात भोगवासना होती. रावण बळानें भोग मिळवू पहात होता. मारुति बळानें सेवा करूं पहात होता. सेवेला वाहिलेलें बळ टिकेल, अमर होईल. भोगाला वाहिलेलें धुळींत मिळेल. स्वतःच्या व जगाच्या नाशास कारणीभूत होईल.

समुद्राच्या तीरावर सारे वानर बसले होते. लंकेत कोण जाईल, याची चर्चा चालली होती. मारुति एकीकडे राम राम जपत बसला होता. जांबुवत मारुतीजवळ जाऊन म्हणाला, "मारुते, तूं जाशील ?" मारुति म्हणाला, "तुमच्या आशीर्वादानें जाईन " तो एकटा वानर कोणत्या बळाच्या जोरावर त्या बलवान राक्षसामध्यें निर्भयपणें गेला ? मारुतीला जेव्हा असा प्रश्न विचारण्यात आला, तेव्हा त्यानें काय उत्तर दिलें ? मी माझ्या मनगटाच्या जोरावर आलों, बाहुबळावर आलों, असें का त्यानें उत्तर दिलें ? मारुति म्हणाला, "मी रामाच्या बळावर येथें आलों. माझ्या मनगटात जोर आहे कीं नाहीं मला माहीत नाहीं. परंतु रामाचें बळ मात्र माझ्याजवळ आहे." आणि मनगटाचा जोर म्हणजे तरी काय ? खोल विचार करुन पहा. मनगटाचा जोर म्हणजे शारीरिक परिश्रम करण्याचा जोर. त्यासाठीं हे हात आहेत. सेवेसाठीं आपण हस्तवान आहोत. पशूला हात नाहींत. मनगटाचा जोर वापरून अन्न निर्माण करावयाचें, सेवा करावयाची. मनगटातील ही जी सेवा करण्याची शक्ति आहे, ती

कोणाची ? मारुति ओळखीत होता की ही आत्म्याची शक्ति आहे; रामाची शक्ति आहे.

त्या बळाची आत्म्यावर श्रद्धा नाहीं, रामावर श्रद्धा नाहीं, तें बळ कुचकामाचें असतें. अमृतसर येथें कत्तल झाली, व त्यानंतर लोकांचा तेजोभंग करण्यासाठीं, डायरनें त्यांना रस्त्यांतून सरपटत जावयास लावलें. पहाडासारखे पंजाबी लोक, ताकदवान व मजबूत अशीं त्यांचीं तीं शरीरें, परंतु तीं सरपटत जाऊं लागलीं. कारण, रामावर श्रद्धा नव्हती. आत्म्याची निर्भयता त्यांना माहीत नव्हती. आज बंगालमध्यें अशा च प्रकारची कहाणी आहे. लोकांवर वाटेल तीं बंधनें घालण्यांत येत आहेत. रस्त्यांतून लष्कर चाललें की सलाम करायला यावें लागत आहे. कारण काय ? आत्म्याची निर्भयता पटली नाहीं. रामाचें बळ ज्यानें ओळखलें तो कळिकाळाला भीत नसतो केवळ बळ निराधार आहे. बळ आत्मश्रद्धेवर सुप्रतिष्ठित असलें पाहिजे. निर्बळांत हि आत्मश्रद्धेनें बळ उत्पन्न होतें. जो निष्ठावंत आहे, ज्याच्याजवळ श्रद्धेचें बळ आहे, तो इतर शंभरांना हालवील असें उपनिषद् सांगत आहे. म्हणून आध्यात्मिक बळाची उपासना हवी.

हनुमंताच्या ठिकाणीं केवळ पशूचें बळ नव्हतें. मारुतीचा जो श्लोक* आहे, त्यांत बाकीच्या सर्व बळाचें वर्णन आहे. परंतु अंगबळाचें वर्णन कोठें च नाहीं. मारुति मनासारखा व वाऱ्यासारखा वेगवान होता, तो जितेंद्रिय होता, तो अत्यंत बुद्धिमान होता, तो नायक होता, तो रामदूत होता, असें सारें वर्णन आहे. बळाची देवता मारुति ! परंतु या स्तुतींत बळाचा उल्लेख हि नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे काय ? परंतु हे गुण म्हणजे च खरें बळ. हे गुण म्हणजे च खरी कार्यशक्ति

मनुष्याच्या अंगांत वेग पाहिजे, स्फूर्ति पाहिजे. मनासारखा वेग

* मनोजवं मारुततुल्यवेगम् । जितेंद्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।
वातात्मजं वानरयूथमुख्यम् । श्रीरामदूतं शरणं प्रपद्ये ॥

पाहिजे. राम समोर दिसता च तात्काळ आनंदाने उडी मारली पाहिजे. सिंहगड जिंकावयाचा निरोप येता च निघाले तानाजी! नाहीं तर मनात सेवा आहे व शरीर तर जागचें हालत नाहीं, तें आळसात लोळत आहे त्याचा काय उपयोग? ज्ञानदेवांनी मोठें सुंदर वर्णन केलें आहे. सेवा करणारा कसा पाहिजे? ते सांगतात—

" आगे मनापुढें चे दौडा "

मनात आलें नाहीं तों च तें करावयास शरीर दौडत गेलें पाहिजे

अंगात असा वेग असावयास जितेंद्रियत्व पाहिजे, संयम पाहिजे संयमाशिवाय वेग साधणार नाहीं. पण वेग आणि संयम दोन्ही असून बुद्धि अपुरी पडली तरी चालणार नाहीं. म्हणून त्याबरोबर बुद्धि पाहिजे कर्मकुशलता, कल्पनाशक्ति, प्रतिभा पाहिजे सागरामध्ये असून चालणार नाहीं. आणि इतक्यावर पुन रामाच्या सेवेची भावना हवी. राम जेथें जा म्हणून सांगेल तेथें जाण्यास अहोरात्र तयार!

हिंदुस्थानातील कोटयवधि देव तुमची सेवा मागत आहेत. तुमच्या सेवेची त्यांना जरूर आहे या सेवेसाठीं तयार व्हा वेगवान, बुद्धिमान, संयमी, सेवेची हौस असलेले असे तरुण बना. शारीरिक बळ मिळवा व प्रेम मिळवा मघा येथील व्यायामशाळेच्या हौदात मीं कुस्त्या पाहिल्या त्यात एक कुस्ती हरिजन व ब्राह्मण यांच्यात झाली मला त्यात समभाव दिसून आला या च समभावानें जर आपण पुढें वागलों तर समाज बलवान होईल या च समभावाचें पोषण केलें, तर जे खेळ खेळलात, ज्या कुस्त्या केल्यात, त्यातून कल्याण निर्माण होईल

खेळात आपण समभाव शिकतों शिस्त, व्यवस्था यांचें महत्त्व शिकतों या खेळाशिवाय दुसरे हि चांगले खेळ खेळता येतील शेत खणणें हा सुद्धा एक खेळ च एकदम खणत्या (कुदळी) वर जात आहेत, एकदम जमीनींत घुसत आहेत, मजा दिसेल. त्या खेळात नमुनेदार व्यायाम

होईल. त्यात बुद्धीला सुद्धा अवसर आहे. व्यायामात बुद्धीला हि चालना मिळावयास हवी. म्हणून व्यायाम सुद्धा काहीं तरी निर्माण करणारा असावा असें मला वाटतें.

येथील खेळानीं शक्ति व प्रेम दोन्ही हि तुमच्यात उत्पन्न होवोत. सर्व प्रकारचीं, सर्व जातींचीं मुलें एकत्र येतात, खेळतात. त्यामुळें प्रेमाचा विकास होतो. त्या आठवणी पुढच्या जीवनात उपयुक्त होतात. आपण बरोबर खेळलो, एकत्र कुस्ती केली, एकत्र पोहलों, एकत्र सामर्थ्य मिळविलें, ज्ञान मिळविलें, इत्यादि आठवणींनीं पुढें एकत्र याल. संघशक्ति व सहकार्य वाढेल.

हे तुम्ही गणवेष घातले आहेत. याचा उद्देश हि आत्मीयता वाढावी हा च आहे. परंतु हा पोषाख खादीचा च करा. ते पट्टे जे वापराल ते मेलेल्या जनावराच्या चामड्याचे च वापरा. सर्वत्र दक्षता ठेविली पाहिजे. थेंबें थेंबें तळें साचें. राष्ट्राला सर्वत्र भोकें पडलीं आहेत. सारखी संपत्ति बाहेर जात आहे, इकडे लक्ष ठेवा

व्यायाम केला व दूध आणि भाकर नसेल तर कसें होणार? तुम्हाला दूध पाहिजे असेल तर गोरक्षण झालें पाहिजे. गोरक्षणासाठीं मृत गाई-बैलांच्या चामड्याच्या च वस्तु वापरल्या पाहिजेत, भाकर पाहिजे म्हणून शेतकरी जगवला पाहिजे. खादी घेऊन त्याना थोडी मदत करू तर ते जगतील, व आपणाला भाकर मिळेल. तुम्हाला जर घरीं भाकर न मिळती तर येथे किती उड्या मारल्या असत्या? घरीं भाकर तयार आहे ही खात्री आहे म्हणून उड्या मारल्यात. उड्या मारण्याची शक्ति अन्न देतें. म्हणून उपनिषद् सांगतें "अन्नं वाव बलाद् भूयः"– अन्न हें बलाहून श्रेष्ठ आहे. राष्ट्रात जर अन्न नसेल तर बळ कोठून येणार? आधीं अन्नाची सोय व मग आखाडे, आधीं अन्नाची सोय व मग ज्ञान-दान. एकदा भगवान्

बुद्धाचा एक प्रचारक हिंडत होता. त्याला एक भिकारी आढळला. तो प्रचारक त्याला धर्माचा उपदेश करूं लागला. परंतु भिकारी लक्ष देईना. त्याचे लक्ष लागेना. तो प्रचारक रागावला. बुद्धाकडे जाऊन तो म्हणाला, "तेथें एक भिकारी आहे. त्याला मी इतकें चांगलें सांगत होतों, तरी तो ऐकत नाहीं." बुद्ध म्हणाले, 'त्याला माझ्याकडे आण.' तो प्रचारक त्या भिकाऱ्याला बुद्धाकडे घेऊन आला. भगवान् बुद्धांनीं त्याची स्थिति पाहिली. तो भिकारी उपाशी आहे, हें त्यांनीं ओळखलें. त्यांनीं त्या भिकाऱ्याला पोटभर जेऊं घातलें, व सांगितलें, 'आता जा.' तो प्रचारक म्हणाला 'तुम्हीं त्याला जेऊं खाऊं घातलें, परंतु उपदेश तर कांहीं च दिला नाहीं !' भगवान् बुद्ध म्हणाले, 'आज अन्न दिलें हा च त्याला उपदेश होय. आज त्याला अन्नाची सर्वांत जरूरी होती. तें त्याला आधीं दिलें तो जगेल तर उद्या ऐकेल.'

आपल्या राष्ट्राची आज अशी च स्थिति आहे आज राष्ट्रांत अन्न च नाहीं. रामदासाच्या वेळीं अन्न भरपूर होतें. हिंदुस्थानातील संपत्तीचा झरा आजच्या सारखा त्या वेळीं आटला नव्हता. म्हणून त्यांनीं प्राणाची, बळाची उपासना शिकविली. आज खेड्यांत येनळ आखाडे काढून भागणार नाहीं

अन्नोत्पत्ति व गोसेवा या दोन गोष्टी राष्ट्रांत असतील तर च राष्ट्राचें संवर्धन होईल. बलवान् तरुणांनीं राष्ट्रांत अन्न व दूध भरपूर करावयाचें आहे. हिंदुस्थान पुन्हा गोकुळ करावयाचें आहे. त्यासाठीं खादीची विजार घालून व मेलेल्या–मारलेल्या नव्हे—गायीबैलाच्या चामड्याचा पट्टा घालून अन्नोत्पत्तीस व गोपालनास मदत करा

तुम्हीं खाकी पोषाख करतां. परंतु तो पोषाख करून गरिबांच्या पोटावर पाय नका देऊं ! गरिबांचें संरक्षण करण्यासाठीं कवायती करणार, परंतु ते गरीब जगले तर त्यांचें रक्षण करणार ना ! हें खाकी वापरून बाहेर

पैसे पाठविणार, तिकडे गरीब मरणार! मग संरक्षण कोणाचे करणार? तू पैसे पाठविणार परदेशीं आणि खेड्यातील लोकांजवळ दूध व भाकर मागणार? ते कोठून देतील त्यांना मुलां! म्हणून खादी वापरायची च असेल, तर खादी खादी वापरा. आणि खादी खादी न मिळाली तर नुसती खादी च वापरा. खादी सोडा. खादी वाचून काहीं अडलें तर नाहीं च.

सर्व धर्मांविषयीं उदार भावना असू दे. जो खरा मातृभक्त आहे, तो सर्व मातांना पूज्य मानील. स्वत च्या आईची तो सेवा करील, परंतु दुसऱ्याच्या आईचा हि आदर करील. प्रत्येकजण आपल्या आईच्या दुधावर पोसला जातो. धर्म हा मातेसारखा आहे, मला माझी धर्ममाता प्रिय आहे मी मातृपूजक आहे, म्हणून दुसऱ्याच्या आईची निंदा तर नाहीं च करणार, उलट त्या मातेला हि वंदन करीन

मनात हा भाव उत्पन्न होण्यास भक्ति लागते. मनात खरी भक्ति जागृत झाली की हें सारें होईल. म्हणून बाहेरच्या कसरतीबरोबर आत उपासना हवी. कसरतीनें शरीर चपळ व सुभग करुन आत्म्याच्या हातात धावयाचें शरीर हें आत्म्याच्या हातातील हत्यार आहे. हत्यार चांगलें उपयोगी पडावें म्हणून स्वच्छ पाहिजे. शरीर स्वच्छ करुन आत्म्याच्या हवाली करा. अतर्बाह्य शुचि व्हा. जसा हा मारुति आहे. बलवान व भक्तिवान असा सेवेसाठीं सदोदित उभा आहे. तुम्ही वयानें तरुण असाल, परंतु शरीर जर सेवेसाठीं ताडकन उठत नसेल, तर तुम्ही म्हातारे च, ज्याच्या अंगात वेग आहे तो तरुण. मग त्याचें वय काहीं हि असो. मारुति कधीं च म्हातारा नाहीं. तो चिरतरुण आहे, चिरंजीव आहे.

असे चिरतरुण तुम्ही व्हा. तुम्हाला दीर्घायुष्य लाभून वयानें म्हातारपण येईल त्या वेळेस हि तरुण असा. वेग कायम ठेवा, बुद्धि शाबूत ठेवा. अशा प्रकारें सम्यक्बुद्धीनें जनतेची व तद्द्वारा परमेश्वराची सेवा करावयास तरुण लागोत अशी परमेश्वराची मी प्रार्थना करितों

१५

राष्ट्रासाठीं त्याग–किती व कां ?*

मित्रांनो, या ठिकाणीं धुळ्यात आल्यावर घरीं आल्यासारखें च मला वाटतं कारण, चाहीं चळवळीचीं काम करणारीं माणसें, शुद्ध हृदयानीं माणसं, या ठिकाणीं आहेत पण हें एक कारण झालें. दुसरें हि एक कारण आहे. तीन वर्षांपूर्वी मी येथें आलों होतों. येथील जेलमध्यें सहा महिने रहावयास सापडलें होतें. जेल हें आमच्यासारख्याचें घर च आहे. सहा महिने येथें राहिलों तो काळ फार आनंदाचा गेला. जेवढे त्या ठिकाणीं होते त्या सर्वांना वाटलें कीं आयुष्यातील कोणते हि सहा महिने असे गेले नसतील.

धुळ्याला मीं पुष्कळ संस्था पाहिल्या. इतक्या भरीव काम करणाऱ्या संस्था ज्या शहरास लाभल्या आहेत अशीं शहरें आमच्या देशात थोडीं च आहेत. संपत्ति आहे एवढ्यानें च संस्था चालत नाहीं. संस्था चालविण्यासाठीं विशेष मनोवृत्ति लागते. ती मनोवृत्ति येथें थोडीफार आहे. त्या वृत्तीचे नाव काय ? मीं विचार करून तिला गुणारोपणवृत्ति असें नाव दिलें आहे ज्याप्रमाणें दोषदृष्टीचा मनुष्य सहज च दुसऱ्यावर दोषारोपण करतो, व ते दोष त्याच्या ठिकाणीं नाहींत असें सिद्ध होतें तेव्हा च नाइलाजानें तें खरें मानतो. त्याच्या उलट ही गुणारोपणवृत्ति आहे. जोंपर्यंत विरुद्ध सिद्ध होत नाहीं तोंपर्यंत माणसाला गुणसंपन्न समजावयाचें. अशी गुणारोपणवृत्ति असल्याशिवाय संस्था चालणार नाहींत. वस्तुत 'आस्तिकता' जिला म्हणतात ती ही च आहे

* १९३३–३४ च्या सुमारास धुळें येथें दिलेल्या प्रवचनाचा मुख्य अंश.

आपण घरात एकमेकांना सामाळतों, त्याप्रमाणे राष्ट्राच्या कारभारात हि झालें पाहिजे. दोष पोटात घालून गुणावर जोर दिला पाहिजे. घरच्या कारभारात जी वृत्ति आपण उपयोगी मानतों ती सामाजिक व्यवहारात वावगी कशी होईल ? घरात उदारता, प्रेम, सहानुभूति व सहकार पाहिजेत सामाजिक व्यवहारात हि ते च गुण पाहिजेत जो न्याय कुटुंबात तो च बाहेर ज्या रीतीनें व ज्या वृत्तीनें कुटुंबाचे प्रश्न आपण सोडवतों त्या च रीतीनें व त्या च वृत्तीनें देशाचे व जगाचे प्रश्न सोडवावयाचे असतात ह्यासाठीं गुणारोपणवृत्तीची फार जरूर असते ही वृत्ति धुळेकराजवळ थोडीफार आहे. त्यामुळें येथें थोड्याफार संस्था चालल्या आहेत. तरी मला हें कबूल करावयास पाहिजे कीं एवढ्यानें माझें समाधान होत नाहीं

महात्मा गांधींवर एक आक्षेप सरळ मनानें पुष्कळजण घेत असतात. महात्मा गांधी हे लोकांपासून फार अपेक्षा करतात, त्यांना मनुष्यस्वभावाचें नीट ज्ञान नाहीं, ते मनुष्याच्या शक्तीच्या बाहेर त्यागाची मागणी करतात, पुढाऱ्यानें जनतेला शक्तीबाहेर ताणू नये, शक्तिपेक्षा अधिक त्यागाची अपेक्षा करू नये, वगैरे लोक म्हणत असतात. असें बोलणें गैर आहे असें मी म्हणत नाहीं. सरळ वाटतें तसें तुम्ही बोलता. परन्तु हें थोडें सूक्ष्मपणें पाहिलं पाहिजे

मनुष्य किती त्याग करू शकतो हे कुटुंबात लक्षात येतें. मनुष्य कुटुंबासाठीं अगदीं शेंवटच्या टोकाचा—आत्यंतिक त्याग करीत असतो असें सूक्ष्म निरीक्षण केलें असता दिसून येतें आत्यंतिक उदाहरणें सोडून दिलीं तरी सामान्यतः कुटुंब काहीं ठराविक त्याग प्रत्येकापासून मागतें च. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले कुळधर्म नीट चालवावयाचे असतील, जो गुणसंचय पूर्वजांपासून आपणास मिळाला त्याचा विकास करावयाचा असेल, तर जितका त्याग कुटुंबात करावा लागेल त्या मानानें गांधी जो त्याग मागतात तो काहीं च नाहीं तुम्ही जरा खोल जाऊन पहा, म्हणजे

युद्धासाठीं तुम्ही किती करता व त्या मानानें राष्ट्रासाठीं गांधी किती मागतात तें दिसून येईल.

परंतु हें खोल जाऊन पाहणें दरेकास कदाचित शक्य होणार नाहीं. हें निरीक्षण कठिण म्हणून सोडून देऊं. सूक्ष्म निरीक्षण दूर ठेवूं आपण व्यापक दृष्टीनें पाहूं. आपण पांच हजार मैल दूर जाऊन पाहूं व तसें च पांच हजार वर्षें मागें जाऊन पाहूं.

आपण प्रथम दूर जाऊं. २० वर्षांपूर्वीं युरोपांत महायुद्ध सुरू झालें हें महायुद्ध ४ वर्षें चाललें. अत्यंत हिशेबी व व्यवहारी डोक्याच्या माणसांनीं हें युद्ध चालविलें. तें युद्ध शंकराचार्यांच्या शिष्यांनीं अद्वैत स्थापण्यासाठीं निर्माण केलें नव्हतें तर सकाम व स्वार्थप्रिय लोकांची ती उचल होती. अशा त्या युद्धाच्या वेळीं, जर्मनींतील लोकसंख्या ६ कोटि धरा, जर्मनीनें जवळ जवळ एक कोटि शिपाई उभा केला. ह्याचा अर्थ असा कीं हिंदुस्थानांतील लोकांनीं ३६ कोटींतून सहावा हिस्सा म्हणजे ६ कोटि लोक कायदेभंगाच्या लढाईत उभे केले असते तरी तो त्याग मनुष्यस्वभावाच्या, मनुष्यशक्तीच्या बाहेरचा झाला नसता.

हिंदुस्थानांत ज आपण कायदेभंगाचें युद्ध केलें त्याचा आढावा काढला तर ज्यास्तींत ज्यास्त दीड लाख लोक त्यांत सामील झाले होते असें म्हणता येईल परंतु जर्मनीच्या मानानें पहावयाचें म्हणजे सहा कोटि लोक उभे रहावयास पाहिजे होते. महात्माजींच्या झेंड्यासाठीं दीड लाख सामील झाले. हा जो त्याग आम्हीं केला तो मनुष्यशक्तीच्या पलीकडचा आहे ?

जर्मनीच्या त्यागाच्या मानानें आम्हीं त्याग केला तो कांहीं च नाहीं तुलना हि होऊं शकणार नाहीं थोडेफार गोळीमारानें मेले थोडेफार लाठीमारानें घायाळ झाले कांहींचे तुरुंगांत हाल झाले, अशाचा दहा हजार आंकडा धरला तरी जर्मनीचा जो त्याग त्या मानानें आपला कांहीं च

नाहीं असें म्हणावें लागेल जर्मनींना त्याग जर मनुष्यस्वभावास धरून आहे तर महात्मा गांधी जो त्याग मागतात तो मनुष्यस्वभावाच्या व मनुष्यशक्तीच्या बाहेरचा कसा ?

एकीकडे तर हिंदी संस्कृतीचा अभिमान दाखवता हिंदी संस्कृति थोर व श्रेष्ठ असे मानता. आमची संस्कृति सर्वांत जुनी, आमच्यात अनेक ऋषिमुनि, साधुसंत, वीर झाले येथें ब्रह्मविद्या निर्माण झाली. आमची संस्कृति उदार, सुंदर, यज्ञप्रधान, स्वर्गीय, असे मानता. परंतु असे जे तुम्ही त्या तुमचा त्याग जर्मन लोकांच्या त्यागाच्या दोनशेंवा हिस्सा हि नाहीं. आणि म्हणता हा हि त्याग मनुष्यशक्तीच्या बाहेरचा आहे! धन्य आहे तुमची!

मला हें सांगावयाचें आहे कीं, स्वराज्यासाठीं जो आम्हीं त्याग केला तो अत्यंत अल्प आहे राष्ट्रासाठीं काय करावें लागतें ह्या बाबत जर्मनीचें ताजें उदाहरण आहे. जसें जर्मनांचें तसें च मरचादि इतरांचें. त्या लोकांनीं जो त्याग केला तो काहीं फार मोठ्या उदात्त ध्येयासाठीं नव्हता. त्यांचीं ध्येयें लोभमूलक होतीं. असें असून हा एवढा त्याग त्यांनीं केला. मग आम्हीं आपल्या स्वातंत्र्यासाठीं, आणि तें हि सत्याच्या मार्गानें मिळविण्यासाठीं, ह्या उदात्त व भव्य ध्येयासाठीं, किती त्याग करावयास पाहिजे होता ? ह्या ध्येयासाठीं उच्च संस्कृतीचा अभिमान धरणाऱ्यांनीं किती हि त्याग केला असता तरी तो सार्थकीं लागला असता अनेक पिढ्या आमचें गुणवर्णन झालें असतें. असें सुंदर ध्येय परंतु त्यासाठीं जी थोडीफार मागणी महात्माजींनीं केली ती हि आम्हाला फार वाटली!

आम्हां जगांतील उच्च माणसें, श्रेष्ठ संस्कृतीचीं, थोर पूर्वजांचीं, अशा सान्या अभिमानासकट तुम्ही कोणत्या तोंडानें म्हणाल कीं—केवढा हा त्याग फार झाला, पवित्र ध्येयासाठीं केलेला हा ल्हानसा त्याग मनुष्यस्वभावाच्या व मनुष्यशक्तीच्या बाहेरचा झाला ?

मनुष्याच्या त्यागाचें माप आपण ५ हजार मैल दूर जाऊन पाहिलें. आतां ५ हजार वर्षे मागें जाऊन पाहूं. गेलों दूर येथें, यांनी मागें जाऊं.

हिंदुधर्म रचणाऱ्यांनी, त्या विचारवंतांनी असें ठरविलें कीं, दरामरी चार माणसांत एक वानप्रस्थ असावा. चार माणसांतील एक देशाची, समाजाची, सेवा करणारा असावा. सर्व स्मृतींनीं ही गोष्ट मान्य केली आहे. वानप्रस्थ हा उत्तम शिक्षक असें सर्व स्मृति म्हणतात. देशाची पिढी तयार करण्यास त्यागी, अनुभवी, तपस्वी अशी मंडळी पाहिजे म्हणून स्मृतिकारांनीं वानप्रस्थ-संस्था निर्माण केली. केव्हां तरी ही योजना अमलांत असली पाहिजे. वानप्रस्थाचें १/५ हें प्रमाण आपण सोडूं; १/१० घ्या. निदान १/२० तरी धरण्यास हरकत नाहीं. त्याचा अर्थ असा कीं, पुण्याची जर ४० हजार लोकसंख्या असेल तर दोन हजार वानप्रस्थ-सेवा करणारे-पुण्यांत असले पाहिजेत.

उपनिषदांचे ऋषि व्यवहार धरून बोलत नाहींत असें समजू. परंतु मनुस्मृतिसारखे समाजशास्त्रज्ञ, ज्यांनीं समाजासाठीं धर्म रचला, ते तर व्यवहारी असतील ना? त्यांनीं जी धर्मरचना केली तींत तुमच्यापासून कोणती अपेक्षा केली आहे? त्या व्यवहाराला धरून बोलणाऱ्या ऋषींनें पुण्यातून दोन हजार सेवक मागितले. महात्मा गांधींनीं जो त्याग मागितला तो तुम्ही अव्यवहार्य म्हणतां, मनुष्याच्या शक्तीबाहेरचा म्हणतां; आणि आतां या धर्मशास्त्रकारानें मागितला तो हि अस्वाभाविक च का? तो ऋषि स्वप्नसृष्टींत वावरणारा पागल नव्हता. तो मनुष्यस्वभाव जाणणारा होता. पूर्वींच्या मन्वादि स्मृतिकारांनीं असा त्याग मागितला. आज हि परदेशांतले लोक किती त्याग करीत आहेत हें हि आपण पाहिलें. आणि या प्राचीन व अर्वाचीन त्यागाच्या मानानें आपण केलेला त्याग जर मापला तर आपण करतों ती चळवळ आहे का राजवाडे म्हणत त्याप्रमाणें वळवळ आहे, तें समजून येईल.

मी तुम्हाला टपका नाही देत. मी कोणाला टपका देऊ! " **आपुला चि वाद आपणाशीं.**" आपले च ओंठ, आपले च दात. धुळ्यात चार-दोन संस्था आहेत ह्याचा मी आनंद कसा मानू! गो-रक्षणाची काळ संस्था निघाली म्हणून आनंद मानू! का हरिजन विद्यार्थ्यांचे एक कसेबसे छात्रालय निघाले आहे, त्याच्याकडे लक्ष देण्यास एक-दोन माणसांपेक्षा इतरांस जरुर भासत नाहीं, त्याचा अभिमान धरूं! पूर्वजांनीं लढाया केल्या, पराक्रम केले, त्यासंबंधींची चिटोरें व कागद सांभाळणारी येथें संस्था आहे म्हणून अभिमान धरूं!

राजवाडे-स्मारक मंदिराच्या उद्घाटन-प्रसंगीं मी तीन वर्षांपूर्वी आलों होतों. पांच मिनिटें बोललों. जास्त बोलण्याची ती वेळ नव्हती, प्रसंग नव्हता. परंतु त्या वेळेस मीं हें सांगितलें कीं, इंग्रज इतिहासकार तुमच्या पूर्वजांस नालायक म्हणतात म्हणून तुमचा संताप होतो. संशोधकाला इतका संताप तो कशाला! जरा समता धर, इतका संतापू नको. इंग्रज इतिहासकार आमच्या आजच्या वर्तनावरुन आमच्या गत इतिहासाची परीक्षा करील. फळावरुन झाडाची परीक्षा होते. हिंदुस्थानच्या इतिहासाला आमच्यासारखीं नादान फळें लागतात, तर इंग्रज इतिहासकार काय म्हणेल! फळ जर अर्धे नासकें आहे त्या अर्थी बीजात च कांहीं दोष असला पाहिजे. आज स्वराज्य मिळवा, त्यासाठीं त्याग करा, तुमचीं तोंडें उज्ज्वल होतील, पूर्वजांचे इतिहास हि उज्ज्वल होतील. पूर्वजांच्या तोंडाला आमचें आजचें वर्तन काळिमा फांसीत आहे. आमची संस्कृति उदार, उज्ज्वल, थोर म्हणून भागत नाहीं तें प्रत्यक्ष दिसले पाहिजे. तुम्ही तोंडानें म्हणाल, "नायं हन्ति न हन्यते" परंतु प्रत्यक्ष कृतींत अयं हन्ति, अयं हन्यते हें च तर दिसून राहिले आहे! तुम्ही हरिजनांना देवता व परक्याच्या लाथा खाता! अशा पशुसम वर्तनानें इतिहास उज्ज्वल कसा होणार? आम्ही जोंपर्यंत आजचा इतिहास बदलत नाहीं तोंपर्यंत जुनीं कागदपत्रें किती हि

सांभाळलीं तरी तीं जळण्यासारखीं च आहेत. आपला इतिहास जर काहीं उज्ज्वल करावयाचा असेल तर आजचें वर्तन शुद्ध करा, उज्ज्वल करा. आम्हीं आजचा काळ उज्ज्वल केला, त्याग भरपूर केला, ध्येयनिष्ठा दाखविली तर, जरी जुने सर्व कागदपत्र नष्ट झाले, मराठ्यांच्या पराक्रमाचे च नव्हे तर वेदांचे, उपनिषदांचे हि सारे कागद फाटले, अक्षरन् अक्षर जरी उडून गेलें तरी हि आमचा मागील इतिहास जगात उज्ज्वल ठरेल. असें हें तेजस्वी, त्यागी, पराक्रमी उज्ज्वल राष्ट्र उज्ज्वल परंपरेनें च असलें पाहिजे असें निःशंकपणें जग म्हणेल. भूतकालीन इतिहास उज्ज्वल करावयाचा असेल तर त्याला उपाय म्हणजे हल्लींचा काळ उज्ज्वल करणें. "**सांगे वडिलांची कीर्ति, तो एक मूर्ख ॥**" असें जें समर्थांनीं म्हटलें त्यात हें च सांगितलें आहे. हा मूर्खपणाचा एक प्रकार नमूद करून तो काढून टाकावा म्हणून समर्थांनीं खटपट केली. पढतमूर्खपणा नसावा. काहीं गावढळ मूर्ख, काहीं शहरी मूर्ख. काहीं लिहितपढत असून मूर्ख काहीं तसे नसल्यामुळें मूर्ख काहीं पढतमूर्ख असू नये, पूर्वजांची केवळ कीर्ति गात बसू नये, स्वतः पराक्रम करावा, हें रामदासांच्या लिखाणाचें स्वारस्य. समर्थांनीं जो केवळ पूर्वजांचीं स्तुतिस्तोत्रें गात बसण्याचा मूर्खपणा काढून टाकण्याचा यत्न केला तो अजून आपल्यातून गेला नाहीं. पूर्वज होऊन गेले तू शिल्लक आहेस, तुझ्याबद्दल काय तें बोल ना? तू आपला वर्तुळाकार फिरत आहेस, व तोंडाने पूर्वजांचे पोवाडे गात आहेस. शून्य दर्शविण्यासाठीं वर्तुळ च का योजिलें, चौकोन का नाहीं अशी मला शंका येई. परंतु आजची आमची स्थिति पाहिली म्हणजे तें लक्षात येतें पूर्वजांच्या अभिमानाचें आजचें फलित काय—तर शून्य! समर्थांनीं असल्या या कर्तृत्वहीन स्वभावाला मूर्खांत काढलें आहे.

आमच्या हातून कर्तृत्व व्हावें, आजचा इतिहास उज्ज्वल होऊन आमची प्राचीन भव्य संस्कृति सतेज व्हावी, म्हणून तर महात्मा गांधी

आमच्याजवळ त्याग मागत आहेत. त्यानीं जो त्याग मागितला तो अत्यंत अल्प आहे. उलट अहिंसेच्या बळावर अल्प त्याग हि महान् फळ देईल असा त्यांचा दावा आहे इतर देशांतील राष्ट्रपुढारी जो त्याग मागतील त्या मानानें हा काहींच नाहीं त्यांत मनुष्य स्वभाव ताणला जातो असें तुम्हास म्हणता येणार नाहीं उलट केलेल्या त्यागानें तुम्हास समाधान वाटणार नाहीं

'दुर्लभं भारते जन्म' असा अभिमान बाळगणारे आम्ही! परंतु काय रे आमची ही दशा! 'दुर्लभ भारते जन्म' असं म्हणणाऱ्यावर इतर देशांपेक्षा भारतात सेवावृत्ति, त्यागवृत्ति, प्रेमवृत्ति, ध्येयनिष्ठा, निर्भयता, मरणाबद्दलची बेपर्वाई हीं अधिक नको का दिसावयास! कीं भारतात हरिजनांना पशूप्रमाण वागवण्यांत येत, येथें भेदाचा, उच्चनीचतेचा बुजबुजाट झालेला आहे, येथें मरणाचा डर जगांत अन्यत्र नाहीं इतका भरला आहे, येथ दास्याची चीड येत नाहीं, येथें स्वदेशीधर्म पाळला जात नाहीं, येथें उद्योगाची पूजा नाहीं, येथ ऐक्याचा व विशाल दृष्टीचा अभाव आहे,—म्हणून 'दुर्लभ भारते जन्म' म्हणता? कोणत्या हि दृष्टीनें पाहिलें तरी आजची आपली स्थिति फार भयानक आहे असं म्हटल्यावाचून राहवत नाहीं. ही स्वस्थिति पाहून आपणास दुःख, खेद, संताप वाटलीं पाहिजेत, तर तुम्ही या समाधान मानणार? येथील दोनचार सरयाचा रहानसा मेळ माहून आनंद मानणार? तुम्ही भले मानाल, पण मी मानणार नाहीं व तुम्हाला मानूं देणार नाहीं. चार दोन सेवकानीं काम करावयाचे, बाकीच्यानीं का स्वस्थ बसावयाचें? सार्वजनिक कामांत प्रत्येकाने भाग घेतला पाहिजे. प्रत्येकानें आपल्या शक्तीचा, आपल्या बुद्धीचा, आपल्या द्रव्याचा हिस्सा सार्वजनिक सेवेसाठीं सादर केला पाहिजे. नेपोलियन इंग्लंडवर हल्ला करूं पहात होता तेव्हा तर घाबरून नेल्सन म्हणत होता इंग्लंड राष्ट्राजवळ काय मागितलें? प्रत्येक

मनुष्यानें स्वतःचें कर्तव्य केलें पाहिजे अशी इंग्लंडची अपेक्षा आहे— असें तो म्हणाला. प्रत्येकानें जबाबदारी उचलली पाहिजे. देशाचा संसार आपल्या प्रत्येकाच्या शिरावर आहे व तो चालवला पाहिजे. इंग्लंडवर त्या काळांत जें संकट आलें होतें त्यापेक्षा आज हिंदुस्थानवर कमी संकट आहे असें तुम्हांस वाटतें का? ही भरत-भूमि प्रत्येक पुत्रापासून सेवेची अपेक्षा करीत आहे. भारतमातेस प्रत्येकाची जरूर आहे. गर्भांत राहिलेल्या बाळाकडे पाहून ती म्हणत असेल, "हा तरी येईल, हा माझ्या उपयोगीं पडेल, हा माझे अश्रु पुसील, हा पाग फेडील!"

गोकुळावर संकट आलें होतें त्या वेळेस भगवंतानीं सर्वांच्या हाताची अपेक्षा केली. सर्वांचे हात लागले पाहिजेत. मग त्यांनी करांगुळी आहे च. मनुष्यप्राणी केवळ भोगी असून कसें चालेल? आजूबाजूच्या परिस्थितीचा त्यानें विचार केला पाहिजे. पाण्याचा स्वभाव कसा असतो पहा. विहिरींतून बादलीभर पाणी काढतां च तेथला पडलेला खळगा भरून काढण्यासाठीं चोहोंबाजूंनीं पाणी धावतें, व एका क्षणांत पुन्हा समानता होते. विहिरीचें पाणी चढलें तर सारें वर चढेल, खालीं झालें तर सारें एकदम खालीं येईल. परंतु पाण्याऐवजी ज्वारीच्या ढिगाकडे पहा. ज्वारीच्या ढिगांतून जर एक पायलीभर ज्वारी काढली तर तेथला खळगा तसा च राहील. तेथला खळगा भरून काढावयास काहीं थोडे महात्मे-ज्वारीचे दाणे-धावतील व खड्यांत उडया घेतील, पण बाकीचे आडमुठे धावून येणार नाहींत. ते तसे च मजा पाहतील. मनुष्यसमाज हा पाण्याप्रमाणें असावा.

हिंदुधर्म पुकारून पुकारून सांगत आहे कीं नरदेह दुर्लभ आहे. संतांनीं कंठशोष करून सांगितलें, हा दुर्लभ नरदेह लाभला तर काहीं सार्थक कर. '**सोनियाचा कळस। माजीं भरला सुधारस**' सोन्यासारखा नरदेह मिळाला, आणि तो पुन: या संतांच्या पुण्यभूमींत!

असें असून तुम्ही त्याचे वाय चीज करीत आहात ! त्या पाण्याप्रमाणें धावून गेलात तर नरजन्माचा महिमा तुम्ही टिकवलात असें होईल

तुम्ही म्हणाल, 'प्रत्येकानें मदत करावी, प्रत्येकानें सार्वजनिक सेवेला हातभार लावावा, हें खरें. परंतु दिवस कठिण आले व्यापाऱ्याचा व्यापार चालत नाहीं. शेतकऱ्याची शेती पिकत नाहीं. पिकली तर विकली जात नाहीं. नोकरीधंद्यात राम नाहीं तर काय करावयाचें?' परंतु माझें याला उत्तर असें कीं, 'दिवस कठिण आले म्हणून घरात पांच मुलें असलीं तर त्याना वाढून देता च कीं नाहीं?' सार्वजनिक सेवा हें एक सहावें मूल माना व या मुलाच्या वाट्यास जे येईल तें द्या. समाज हें एक कुटुंबाचें च अंग माना. घरखर्चाचीं जशीं अनेक खातीं तसें च हें एक खातें. 'दया करणें जे पुत्रासी। ते चि दासा आणि दासी' हें च सूत्र मनुष्यसमाजाचें असलें पाहिजे

कठिण दिवस आले म्हणून बाप एकटा खात नाहीं. जें असेल तें सर्वांना देतो. कमी मिळेल परंतु सर्वांस मिळेल. एकट्यानें जेवणें हें महापाप आहे. तो ऋषि काय सांगतो, ऐका—

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः। सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं। केवलाघो भवति केवलादी॥

तू आपल्या एकट्यासाठीं पैसा जमवला असशील तर तो व्यर्थ आहे. तू स्वतःसाठीं अन्नाची लयलूट करून कोठार बांधलें आहेस. अरे, तें कोठार नाहीं, तें अन्न नाहीं तू मिळविलेस ! तो ऋषि म्हणतो, "तो तू वध मिळविलास, वध !"—वध इत् स तस्य—'तो त्याचा वध आहे.' तो ऋषि धोक्याची सूचना देत आहे. त्या तळमळणाऱ्या निःस्वार्थी ऋषीहून कोण अधिक हितकर्ता आहे ! त्याला केवढी तुमची दया ! तो ऋषि सांगत आहे—तुम्ही एकटे खाल तर केवळ पापाचे पुतळे व्हाल. तुम्हाला कोठारें भरून मिळालीं आहेत तीं फुकट. तो तुमचा वध

तुम्ही मारणार ! जो इतरास पोसणार नाहीं, कोणाला मदत देणार नाहीं, त्याच्याजवळ जें आहे तो त्याचा वध आहे. नीट कान टवकारून ऐका. रशियात त्या ऋषीची वाणी खरी ठरली आहे. लोकांना न देता संचय करणें म्हणजे वध मिळवणें हें त्याच्या अनुभवास आलें. तुम्हाला वेद पुकारून सांगत आहे श्रुतिमाउलीहून अधिक कळकळीन कोण सांगणार ?

शंकराचार्य म्हणतात, हजारो आईबापांपेक्षा ही श्रुति कल्याणकारिणी व हितैषिणी आहे. अशी ती श्रुति सांगत आहे. तुमची वेदावर श्रद्धा आहे ना ? मी वेदाचा नम्र उपासक व भक्त आहे इतकी साफ साफ स्पष्ट शब्दांत धोक्याची सूचना कोणत्या प्रेमळ माणसाकडून तुम्हास मिळाली होती ? मिळणार होती ? ऋषीहून प्रेमळ कोण असणार ? रशियात जे प्रकार झाले, तसे जर येथें होऊं लागले तर तुम्ही म्हणाल आम्हाला अशी धोक्याची सूचना का कोणीं दिली नाहीं अगोदर ? त्या थोर ऋषीनें जीव तोडतोडून नव्हती का सूचना दिली ? हजारों वर्षांपासून देऊन ठेविली आहे. " तुम्ही जर एकटे खाल तर मराल, स्वतःसाठीं अन्नसंचय करणें म्हणजे वध संपादन करणें होय " या विचाराहून नवीन विचार कोणता समाजवादी देत आहे ?

दुसरा उपाशी मरत असताना, भरपूर श्रम करून उपाशी मरत असताना, स्वतः जवळ साठवून ठेवता ? हें कोणाला सहन होईल ? हें ऋषीला सहन झालें नाहीं अन्नावरचे नागोबा होऊन नका बसू ! तुम्ही खा व उरलेलें द्या, परंतु साठवून ठेवू नका. समर्थांनी हें च सांगितलें—

आपण यथेष्ट जेवणें । उरलें तें वाटणें ।
परंतु वाया दवडणें । हा धर्म नव्हे ॥

समर्थांचें सारें सप्रचीत बोलणें ! तुम्ही दूध प्या, पोटभर जेवा. परंतु घरात साठवून नका ठेवू. वेदाचा हा च संदेश, मनूचा हा च,

समर्थांचा हा च तुम्हाला हे सारे पूज्य, प्रिय व मान्य आहेत. त्याचें म्हणण माडल आहे. पोटभर जेवा, उरलेलें द्या, नागोरा नका होऊ

प्रत्येकानें समाजाला हिस्सा दिला च पाहिजे तसा दिला तर कितीतरी कामे होतील. महात्माजी नवीन नवीन काम दाखवीत च आहेत. त्यांनीं आता ग्रामोद्योगसघ काढला आहे गरीब लोकाचे धदे मरत चालले आहेत, मेले आहेत ते सुरू केल्याशिवाय गत्यतर नाहीं कोणी म्हणतो हें रुळयुग यत्रयुग, कोणी म्हणतो कलियुग ! अरे, युग तू निर्माण करशील तें होईल ! काळ बनवणें तुझ्या हातात आहे म्हणे यंत्रयुग आलें ! काय रे ही तुझी श्रद्धा ? पाश्चात्य म्हणाले यत्रयुग आणि तू तें मानतोस ! विलक्षण च आहे तुझी श्रद्धा ! माझा काळ मी बनवितों मी च काळ आहें. गीतेंत भगवान् म्हणतात, "मी काळ आहे" त्या भगवंताचे च आपण अश ना ? जीव म्हणजे ईश्वराचा च सनातन अश ना ? म्हणजे तुम्ही हि काळरूप आहात. काळाला बनवणें हें तुमच्या हातचें आहे. गाधींनीं दहा वर्षांत चरखा केला च की नाहीं उभा ?

खादीची चिंधी दिसत नव्हती आता सर्वत्र भाडारें झालीं कीं नाहीं ? तो महापुरुष "यत्रयुग आहे, कसें होईल ?" असें म्हणत बसला नाहीं. निराकार काळाला आकार देणारे तुम्ही, तुम्हाला पाहिजे असेल तें युग होईल यत्रयुग आहे, कलियुग आहे, हा दोन्ही कल्पना भ्रामक आहेत कलियुग म्हणणाऱ्याला अधश्रद्धावान् म्हणून तुम्ही हसता तुम्ही यत्रयुग म्हणता पाश्चात्य म्हणतो, तुम्ही म्हणता ! काळ आपली इच्छा असेल, प्रयत्न असेल तसा होईल. काळाला वाकवण्याचें सामर्थ्य तुझ्या दृढनिश्चयात आहे

महात्मा गाधी साध्या साध्या गोष्टी सागून राहिले आहेत ते म्हणतात हातानें दळलेलें पीठ खा. गूळ वापरा. तो पैसा गरीब शेतकऱ्याला मिळेल. येथें च सावध झालें पाहिजे

मनुष्य मरू लागला म्हणजे मग च त्याच्या मदतीस जाणार का? असें नका करू जरा आधीं त्याच्याकडे जा. तो जिवत आहे तों च धावाधाव करा त्याच्या धंद्याना तगवा. त्यानीं तयार केलेले पदार्थ घ्या

तुमच्या हातात आहे तेवढें तर कराल? "तुझें आहे तुजपाशीं." सगळें च काहीं बाहेर नाहीं गूळ घे, घाण्याचें तेल घे, एरंडोली कागद घे. असानें गरिबास अन्न मिळेल. संपत्ति थोडीफार खेड्यात जाईल, संपत्ति विभागली जाईल.

संपत्तीचा कायदा च असा आहे की ती पडून राहता कामा नये. संपत्ति खेळती पाहिजे. तिचा एके ठिकाणीं ढीग होऊं देऊं नये. संपत्ति एके ठिकाणीं सडू लागली की घाण उत्पन्न होणार, रोग उत्पन्न होणार, मरण फैलावणार. म्हणून संपत्ति साठूं नका. जरा मूठ सैल करा. तुम्हाला आळसाला पोसा असें नाहीं सांगत. खेड्यातील वस्तु घ्या, त्या जरा महाग पडल्या तरी सोसा. गरिबाला उद्योग मिळेल स्वाभिमानपूर्वक तो घास खाईल. असें कराल तर च जें भयानक संकट येऊं पाहत आहे, तें टळेल. ईश्वर आम्हास सद्बुद्धि देवो!

ग्रा. से. वृ. ५-९, १०.

१६

आजचें दुःख*

माझ्या खेडेगावच्या भावानो आणि बहिणींनो! मी आज येथें नाइलाजानें आलों आहे. असे बोलण्याचे प्रसंग जितके टाळता आले तितके टाळले. परंतु हा टाळता आला नाहीं. कारण ह्या वर्षी मी इथें च

* वर्धा जिल्हा शेतकरी परिषदेंतील अध्यक्षीय भाषण (ता. २९-१२-३८)

राहतो आहे. आसपासच्या निरनिराळ्या शेतांतून रोज फिरायला जात असतो. त्यामुळे आसपासच्या शेतीशीं माझा परिचय झाला आहे. अशा स्थितींत जेव्हा मला आजच्या सभेचा अध्यक्ष होण्याविषयीं सांगण्यात आलें तेव्हा तें मला स्वीकारावें लागलें. येथील शेतीची दशा जशी मीं डोळ्यांनीं पाहिली आहे तशी ती गणितानें हि पाहिली आहे. प्रत्येक गोष्ट मी गणितानें पाहत असतों. एकदा कोणीं मला विचारलें कीं, ईश्वराच्या खालोखाल तुमची कशावर श्रद्धा आहे? मीं उत्तर दिलें, गणितावर. मीं गणितानें पाहिलें आहे कीं ह्या वर्षी पिकी फार वाईट आहे. आणि म्हणून च मीं आज येथें बोलण्याचें स्वीकारलें. बहुधा शक्य तितकें बोलण्याचें मी नाकारतों. बोलता येत असून मी बोलत नाहीं. लिहिता येत असून लिहीत नाहीं. ह्या सबंध वर्षांत मीं चार लेख लिहिले आणि हें तिसरें सार्वजनिक भाषण आहे. लोक म्हणतात भाषण, लेखन हीं प्रचाराचीं शक्तिशाली साधनें आहेत. पण माझा अनुभव सांगतो कीं हीं कमींत कमी शक्तीचीं साधनें आहेत. म्हणून मी आपला प्रत्यक्ष कामाची सधि घेतों. येथील परिश्रमालयांत रोज जाऊन येतों. दुपारी तेथें जायला मिळणार नाहीं म्हणून आज सकाळीं च दोन तास जाऊन आलों. आज माझा विचार सभेचें काम कमींत कमी वेळांत आटोपायचा आहे तेव्हा बोलणारे मुद्द्यांवर बोलतील आणि ठराव थोडे च करतील अशी मला आशा आहे. सेलसुऱ्याला गेल्या वर्षीच्या अधिवेशनांत माझ्या आठवणीप्रमाणें २५ ठराव झाले. (गोपाळराव म्हणाले, 'नाहीं. ४० झाले.') संस्कृतांत म्हण आहे-' कुत्रीला पिलें पुष्कळ पण बिचारीला सुखाची झोंप लागत नाहीं. सिंहीला एक च बच्चा असतो. पण त्याच्या बळावर ती निर्भयपणें निजते.' जी सभा पुष्कळसे ठराव प्रसवते ती निर्भय नाहीं. थोडे ठराव करणारी सभा सुरक्षित आहे.

इतक्या प्रस्तावनेनंतर मग काय सांगायचें आहे तें थोडक्यात सांगून टाकतों. शेतकऱ्याचा विचार करतांना—आणि ह्यात च शेतावर काम करणारे मजूर समजून घ्यायचे—माझ्या मतें चार गोष्टी लक्षात घ्यायच्या पाहिजेत एक तर, शेतकऱ्यांचीं आजचीं तात्कालिक दुःखें कोणतीं, आणि त्याची कशी व किती सोडवणूक करता येईल? दुसरें, शेतींत कोणत्या सुधारणा करता येतील? त्या कामीं शेतकऱ्याला काय मदत करता येईल? तिसरी गोष्ट, त्याला खेड्यात जोडधंदे कसे देता येतील? चौथी, त्याची नैतिक व सामाजिक सुधारणा आजचें दुःख दोन प्रकारचें आहे. तें म्हणजे प्रान्तिक आणि गावठी सरकार यांच्याकडून होणारे जुलूम. यांतून सुटका कशी करून घ्यायची हा प्रश्न आहे. मीं मुख्यतः या च विषयीं बोलणार आहें. आजचें दुःख कसें नाहींसें होईल याची च तुम्हाला मुख्य चिंता आहे. तेव्हा तें च खुलासेवार सांगून बाकीचे मुद्दे थोडक्यात आटोपीन.

प्रथम प्रान्तिक सरकारचा विचार करूं काँग्रेसच्या लोकांनीं सरकारचा गाडा उचलला आहे. ते त्या गाड्याला जुपले आहेत त्यांची दशा दयाजनक आहे. त्यांच्याकडून फारसें काहीं व्हायचें नाहीं. तुम्ही प्रयत्न कराल तर च त्याना काहीं करता येईल. 'शितावरून भाताची परीक्षा' अशी एक म्हण आहे पिकाचा अदाज ठरविण्याची सरकारी पद्धति पाहून मी एक नवीन म्हण काढली आहे: 'फुलावरून फळाची परीक्षा.' पण **'मोहराऐशीं फळें नाहीं । आधीं काहीं गळती'** हा आहे जगाचा अनुभव. येथें धैराधिर चसत नाहीं. मीं ह्या वर्षी शेताची पाहणी अगदीं सुरवातीपासून केली आहे. पऱ्हाटीच्या रांगा किती, तुरीच्या किती, फुलें किती, बोंडें किती—ह्याचें मीं गणित केलें आहे प्रत्येक महिन्याची स्थिति अगदीं वेगळी आणि उत्तरोत्तर वाईट आढळली. पधरा दिवसापूर्वी जेथें बारा आणे पीक होतें तेथें पधरा दिवसानंतर चार आणे हि उरलें नाहीं. या परिस्थितींत शेतकऱ्याला मी काय सांगणार? मी तर त्याला हें च

सांगेन कीं वायदा देण्याची तुझी स्थिति नसेल तर वायदा देऊ नको. लोक म्हणतात, सरकार आपलें आहे तें आपणाला चालवायचें आहे. वायदा न देऊन राज्य कसं चालेल? मी म्हणतों, राज्य चालवायचें म्हणून सांगितलें कोणीं? आणि राज्य चालवायचें म्हणजे तरी काय करावयाचें? राज्य चालविणें म्हणजे शेतकरी, प्रजा, सुखी करणें ना? त्यासाठीं च वायदा घ्यायचा ना? तो का उगी च असतो? काहीं पिको वा न पिको, पक्षी जसा आपला वाटा घेतात तसा का सरकारला वायदा घ्यायचा असतो? शेतकऱ्याचें दुःख निवारण करता येत नसेल तर आसनावरून खालीं उतरा, प्रजेची फिकीर राखून—सन्मानपूर्वक—आसनावर राहता येत नसेल तर सोडा आसन. आसनावर राहणें हा काहीं स्वतंत्र धर्म नाहीं. पिकी वाईट असल्यामुळें ह्या वर्षी संपूर्ण वायदा माफ झाला पाहिजे असा माझा तरी अभिप्राय झाला आहे. कोणीं वायदा मागू नये आणि मागितला तर कोणीं देऊ नये, असें सांगण्याशिवाय आजच्या स्थितींत मला गत्यंतर दिसत नाहीं.

येथें प्रान्तिक काँग्रेस कमिटीच्या शेतकरी-समितीला माझी एक सूचना आहे. त्यांनीं नमुन्यादाखल निरनिराळ्या विभागांतील पांचपंचवीस ठिकाणची शेती प्रत्यक्ष पाहून तेथील माहिती आंकड्यानिशीं व्यवस्थित गोळा करावी म्हणजे त्या त्या ठिकाणच्या सरकारी आणेवारीशीं ह्या आंकड्यांची तुलना होऊन शेतकऱ्याच्या स्थितीविषयीं गणिताने सरकारला खात्री पटविता येईल. पण ह्या बाबतींत लोकांना हि मला एक इशारा द्यायचा आहे. आम्हाला असत्याचें कांहीं च वाटत नाहीं. आमचा हा नित्याचा व्यवहार आहे. कोणास ठाऊक किती पूर्वीपासून हें असत्य आमच्या समाजात शिरलें आहे. मला वाटतें शेंकडों वर्षांचें जुनें आहे हें. आमची समजूत च होऊन बसली आहे कीं, व्यवहारात खोटें बोलणें उपयोगाचें असतें. घासाघीस केल्याशिवाय सौदा व्हायचा च नाहीं.

विकणारानें आपल्या वस्तूची किंमत दहा पैसे सांगायची आणि घेणारानें ती दोन पैशाला मागायची. ही आमची रीत. जसें दुकानदार आणि गिऱ्हाइक ह्याच्या संबंधात, तसें च सरकार आणि प्रजा ह्याच्या संबधात. सरकार पिकाची आकारणी बेसुमार करतें, आणि मग शेतकरी हि पीक भरलें च कमी झाल्याच दाखवितात. दुकानदार आणि गिऱ्हाइक ह्याच्यातील हा खोटा व्यवहार केव्हा निघून जाईल तो जावो, पण प्रजा आणि सरकार ह्याच्या संबधात तरी तो मुळीं च असता कामा नये. म्हणून लोकाना माझें सांगणें आहे कीं, त्यानीं जी खरी स्थिति असेल ती नेमकी सांगत जावी अतिशयोक्ति करू नये

आता गावठी सरकारविषयीं माझें म्हणणें सांगतों. गणपतरायाना जो कस, राबण दिसतो तो टेनन्सी ॲक्ट मीं पाहिला आहे. त्याचें मराठी भाषान्तर हि कायद्याच्या मराठी परिभाषेचा परिचय होईल म्हणून पाहून गेलों. त्याच्या वाचनानें आणि परिस्थितीच्या अवलोकनानें माझें असें मत झालं आहे कीं तो माल्गुजाराना देखील लाभाचा नाहीं. कायदा वसुलीची जबाबदारी माल्गुजारावर टाकून त्याच्याबद्दल ४० टक्के फायदा सरकार त्याला देतें आणि स्वतः ६० टक्के घेतें. माल्गुजारावरची ही जबाबदारी काढून टाकून ४० टक्के फायदा अजीबात कमी केला तर त्यात माल्गुजाराचें काहीं नुकसान नाहीं. कारण माल्गुजारी इतकी वाटली गेली आहे कीं पै आणि दोन पैचे हि माल्गुजार भाराभर पडले आहेत. म्हणजे शेतकरी च पुष्कळशा माल्गुजार आहे. अर्थात् शेतकरी ह्या नात्यानें त्याला ४० टक्के सूट मिळायची च आहे. ज्या काहीं माल्गुजाराशीं ह्याबाबत माझें बोलणें झालें आहे, त्याना माझं म्हणणें पटलें आहे. ४० टक्के सुटीमुळ होणाऱ्या नफानुकसानाची वजाबाकी करता पुष्कळाना तर फायदा च होईल. मध्यम माल्गुजाराना नफानुकसान काहीं होणार नाहीं जे काहीं मोठ्यापैकीं माल्गुजार आहेत त्याना थोडं नुकसान झाल्याचें दिसेल. पण तें मुद्दा

कागदी च. कारण वसुलीसाठीं शेतकऱ्यांवर खटले भरावे लागतात. त्यासाठीं त्यांना आपला पैसा लावावा लागतो. शेतकऱ्यांकडून वसूली झाली नाहीं तरी त्यांना तेवढी रक्कम सरकारला भरून पटवावी लागते. या सर्व बाबींचा हिशोब करता त्यांचे नुकसान विशेष होण्यासारखें नाहीं. पण जे सोळा आणे मालगुजार असतील, किंवा ज्यांची शेती मुळीं च नसेल, अशा मालगुजारांचे काहीं नुकसान होईल. त्याबाबत तज्ज्ञमंडळानें बसून योग्य व्यवस्था केली पाहिजे, आणि करता येईल.

हा केवळ आर्थिक नफानुकसानीचा विचार झाला. पण त्याबरोबर धर्माचा, नीतीचा हि विचार करावा लागतो. हिंदुस्थानच्या आजकालच्या दलालीच्या स्थितींत शेतकऱ्यांवडून वायदा वसूल करण्याची जबाबदारी पतकरणें त्यासाठीं गरिबांवर खटले भरणें, आणि ह्या सर्वांचा मोबदला ४० टक्के पदरात घेणें म्हणजे महापाप आहे. अशा स्थितीत मालगुजारांनीं आपण होऊन च सभा केल्या पाहिजेत. आणि आमच्यानें वसूली होत नाहीं, आम्हाला ही जबाबदारी नको म्हणून सरकारला सागायला पाहिजे. ह्या मालगुजाराच्या दलालीमुळे दु:खी पीडित जनतेचा सरकारशीं सरळ संबंध येत नाहीं. सरकारला लोकांच्या, प्रजेच्या, परिस्थितीची स्पष्ट जाणीव होत नाहीं. मालगुजार सरकारची ढाल बनतात. मालगुजारांनीं मधें पडून हें पाप आपल्या माथीं का घ्यावें ? समजा, उद्या स्वराज्यासाठीं लोकांनीं करबंदीची चळवळ सुरु केली. अशा वेळीं मालगुजार देशद्रोही ठरतील. ते सरकार आणि जनता याच्या कैचींत सापडतील. त्यांची स्थिति दाताच्या कचाट्यात सापडलेल्या जिभेसारखी होईल. म्हणून मी म्हणतों कीं, शेतकऱ्यांप्रमाणें मालगुजारांनीं हि चाळीस टक्के वायदा कमी करण्याबाबत ठिकठिकाणीं सभा भरवाव्यात. त्यांच्या सभेंत हें पास होईल. ४० टक्के कमिशन सोडायला तयार असलेले मालगुजार मला भेटले आहेत. कॉंग्रेसने यथासमय ५० टक्के वायदा कमी करावयाची घोषणा केलेली आहे. पण आमच्या

मध्यप्रान्तांत आज च अशा प्रकारें ४० टक्के सारा कमी होऊं शकतो.

पण हें कठिण कां होऊन बसतें ?—तर नसतें वर्गयुद्ध कल्पिल्यानें. वर्गयुद्धाची भाषा सुरु झाली म्हणजे मालगुजार हि हट्टास पेटतात. म्हणतात, करा काय पाहिजे तें. आम्ही नाहीं आपले हक्क सोडणार ! एका मालगुजारानें तर आपल्याजवळ ईस्ट इंडिया कंपनीपासून मिळालेली सनद असल्याचें सांगितलें. तींत त्याला 'यावच्चंद्रदिवाकरौ' मालगुजारीचे हक्क दिले असल्याचें तो मला सांगत होता. मी त्याला म्हणालों, आज च रात्रीं अशी एक घटका यायची आहे कीं, जेव्हां सूर्य हि नसेल आणि चंद्र हि नसेल, त्या वेळीं तो कागद खुशाल फाडून टाकता येईल; आणि पौर्णिमा सोडून दिली तर अशी वेळ दररोज च येत असते. राज्य देखील येतें आणि जातें. तेथें तुझ्या कागदाची रे काय बिशाद ? गीता म्हणते आणि आपण सर्व जाणतों, कीं हें शरीर हि टाकून जावें लागतें. देहासंबंधीं ही स्थिति, तेथें कागदाची काय कथा ? ही कागदी मालगुजारी घेऊन देवाला पान का द्यां ? बदल म्हटलें कीं त्यात काहीं आंबट-गोड असायचें च. तरुणाचा वृद्ध झाला म्हणजे काय झालें ? विचार परिपक्व झाले, शरीर दुर्बळ झालें असें हें चालायचें च. त्यात भिण्यासारखें काय आहे ? सृष्टीचा तो नियम च आहे. सृष्टींत हरघडी फरक होत आहेत, आणि त्यामुळे च मौज आहे प्रवाहात स्वच्छता आहे

म्हणून लोक जेव्हां म्हणतात, राजसत्ता च किंवा लोकसत्ता च किंवा प्रांतसत्ता च किंवा मंडळसत्ता च उत्तम आहे, तेव्हां त्यांचें तें म्हणणें मला मानवत नाहीं. एका पद्धतीला त्रासला म्हणजे दुसरी चांगली म्हणू लागतो इतकें च वस्तुतः कोणती हि एक च पद्धति सदासर्वदा सर्वोत्तम होऊं शकत नाहीं. ज्याला पोटदुखी असते तो म्हणतो, ह्यापेक्षा डोकेंदुखी पुरवली. डोकेंदुखीवाला म्हणतो, खोकला परवडला, हें डोकें दुखणें नको. भावार्थ इतका च कीं, मनुष्य नेहमीं प्रस्तुत दुःखानेंच त्रस्त होतो. त्यासाठीं तो फेरबदल

करीत च राहतो पेशवे जाऊन इंग्रज आले. लोकांना पेशवाई बुडाल्याचा शोक झाला नाहीं. अल्फिन्स्टन साहेबाची कारकीर्द लोक इंग्रजी कायद्याचे गोडवे गाऊं लागले. वेळच्या वेळीं काम, वेळच्या वेळीं सुगी, सर्वत्र व्यवस्था, सर्व कायदेशीर. लोक म्हणत, हे रामाच्या काळचे वानर आहेत रामानें च ह्यांना राज्य करायला पाठविलें आहे पण किती दिवस टिकलें हें? ७० वर्षें लोटलीं नाहींत तों काँग्रेस स्थापन झाली. लोकांना इंग्रजी राज्यापासून होणारे दुष्परिणाम जाणवूं लागले. तें बदलण्याच्या ते मार्गे लागले. सारांश, मनुष्य नेहमीं चालू दुःखांतून आपली सुटका करून घेण्यासाठीं फेरबदल करीत च असतो त्यानें बसल्या एका शासन पद्धतीशीं काहीं नातें नाहीं. आपण दुःखी आहों, दुःखांतून सुट्ट पाहत आहों म्हणून आपल्याला आपल्यापेक्षा पशुपक्षी सुद्धां सुखी दिसूं लागतात मुलांनीं मला म्हटलें कीं, 'पहा ते पक्षी कसे स्वतंत्र आहेत, आनंदी आहेत' हें रे तुला कसें कळलें? तुझ्या दुःखाचा तुला अनुभव येतो म्हणून तू आपणाला दुःखी म्हणवतोस हें ठीक. पण ते पक्षी आनंदी आहेत, स्वतंत्र आहेत, हें तू कोठून काढलेंस? ज्याचें आहे तुम्हा कोणाला पक्षी? पक्षी किती भयभीत आणि त्रस्त असतात, ह्याचा आहे अनुभव? परवा या येथील बंगल्यांत एक पक्षी आला. सर्व दारें व खिडक्या उघडीं होतीं पण तो असा गोंधळला कीं त्याला घराबाहेर पडतां येईना. त्याला वाटे आपण जाळ्यांत सापडलों आहों. तो धरच्यावर घिरट्या घाली, खालीं येईना अखेर दमून खालीं पडला दगडूनें त्याला धरलें, आणि खिडकीबाहेर झोकून दिलें, त्याबरोबर तो सुर्र उडून गेला तो आपल्या कल्पनेच्या जाळ्यांत सापडला होता अज्ञानानें घेरला होता पक्षी, माणसापेक्षा सुखी असणें कसें शक्य आहे? आपण आपल्या दुःखामुळें असें बोलतों इतकें च. मला सांगायचें हें होतें कीं, ही किंवा ती प्रथा, पद्धति, स्थिति, व्यवस्था, संस्था सर्वोत्तम असें कायमचें ठरलेलें नाहीं. वेळोवेळीं आवश्यकतेनुसार

पद्धति बदलणें ही च सर्वोत्तम पद्धति. कधींकाळीं मालगुजारी प्रथा असेल हि चांगली. आज ती तशी नाहीं म्हणून ती बदलायला च पाहिजे. तसें करण्यात कोणाचें च नुकसान नाहीं, हें सर्वांना पटवून दिलें पाहिजे. तें पटवण्याचा हा पहिला प्रयत्न समजा. कोणाला काहीं शंका असल्यास त्यान मला मागाहून भेटावें

वर्ग नसता वर्ग कल्पून त्याच्यात पुन्हा वर्गविग्रह मानायचा ही एक मोठी विलक्षण चूक आहे मला येथें बिरबल आणि बादशहा याची गोष्ट आठवते बादशहानें एकदा जावयावर रुष्ट होऊन सर्व जावयाना सुळीं द्यायचें ठरविलें. आणि बिरबलाला त्याच्यासाठीं सूळ तयार कर म्हणून फर्माविलें त्यानें एक सोन्याचा, एक चांदीचा, आणि कित्येक लोखंडाचे तयार करून ठेविले सोन्याचांदीचे सूळ पाहून बादशहाने विचारलें, हे कोणासाठीं? बिरबल म्हणाला, सोन्याचा आहे तो आपणासाठीं, आणि हा चांदीचा माझ्यासाठीं, कारण आपण हि जावई च आहों ना? तसें च मालगुजारीबाबत झालें आहे मालगुजारी इतकी वाटली गेली आहे कीं शेतकरी तो च मालगुजार अशी जवळ जवळ आज स्थिति आहे मालगुजाराला सुळावर द्यायचें झाल्यास शेतकरी हि सुळावर जायचा. आता हें खरें, कीं उद्या मालगुजारी नष्ट करण्याबाबत चळवळ सुरू झाली तर काहीं असमंजस मालगुजार एक गट करतील. पण चार जणांनीं थोडा वेळ गट केल्याने तो वर्ग होत नाहीं. आणि तुम्हाला मी सांगतों, हें तुम्हीं निश्चित समजा, कीं दुर्जनाचा वर्ग म्हणून कधीं होऊ च शकत नाहीं. स्वार्थासाठीं काहीं काळ ते एकत्र येतील. पण त्याचमुळ त्यांची फाटाफूट झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. त्यांचा कायमचा असा सहकार होऊ च शकत नाहीं. तेव्हा दुर्जनाच्या वर्गाचें भय बाळगण्याचें काहीं च कारण नाहीं. वर्ग सज्जनाचा च होऊं शकतो. शिवाय आम जनतेच्या विरुद्ध, शेतकऱ्याच्या विरुद्ध, कोणता हि गट टिकूं च शकत नाहीं आज

यायची नाहीं. वायदा कमी होऊन होऊन तो कितीसा कमी होणार! तेवढयानें शेतकऱ्याची स्थिति कशी काय सुधारणार? वायदा कमी व्हायला नको असा याचा अर्थ नाहीं. शेंकडा ५० टक्के वायदा कमी झाला पाहिजे अशी कॉंग्रेसची घोषणा प्रसिद्ध च आहे. ह्या वर्षीं वायदा सर्व च माफ व्हायला पाहिजे, हें हि मीं सांगितलें च आहे पण एवढयानें भागत नाहीं माझे म्हणणें असें कीं, नुसत्या वायदामाफीच्या मागणीवर सरकारची सुटका करू नका. शेतीची उत्पादकशक्ति वाढेल, पुढें चांगलें पीक येईल, अशा काहीं योजना सरकारपाशीं मागा. स्नानाशिवाय जसा मनुष्य शोभत नाहीं, त्याप्रमाणें विहिरीशिवाय शेती शोभत नाहीं दर दहा एकरात एक विहीर पाहिजे थोंडा हा सूत्र आहे. त्यानें जलाचा प्रवाह अडवून धरला आहे. त्याला फोडून पृथ्वीच्या पोटात अडवून पडलेलें पाणी वर आणलें पाहिजे. सरकारचें लक्ष इकडे का वेधीत नाहीं? तुम्ही हें का मागत नाहीं? नुसता वायदा कमी होऊन संपत्ति थोडी च निर्माण व्हायची आहे? पीक थोडें च वाढायचें आहे?

शेतकऱ्याला शेतीबरोबर जोडधंद्याची मदत लागेल. त्याशिवाय हिंदुस्थानचा शेतकरी शेतींत सुधारणा करून हि जगू शकायचा नाहीं. सरकारचें त्या कामीं लक्ष वेधलें पाहिजे आमच्या गावीं तेलघाणा सुरू करायचा आहे, विणकाम सुरू करायचें आहे, त्यासाठीं इतक्या इतक्या मुलांच्या शिक्षणाची मोफत सोय पाहिजे, अशी सरकारपाशीं मागणी करा असं तुम्ही का मागत नाहीं?

आणि ह्या सग गोष्टींबरोबर काहीं जीवनात हि सुधारणा केली पाहिजे चंद्रग्रहणाच्या दिवशीं आणि सोमवती अमावास्येला लोक येथ नदीवर स्नानाला आले होते त्यानीं भक्तिभावानें नदींत स्नान केलीं, भोजनें हि येथ च केलीं.-त्याचें हें वनभोजन- 'पिकनिक' च-म्हणा ना. पण ह्यावर धार्मिक ठसा होता. पिकनिकला तसा नसतो. हें सर्व ठीक.

पण लोक जेथें स्नानभोजनें करीत तेथून थोड्या अंतरावर च शौचविधि हि उरकून घेत. नदींत स्नान करणें हिंदुधर्मात पुण्यकृत्य मानलें आहे. वेदांत म्हटलें आहे : '**उपह्वरे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ।**'—पर्वताच्या गुहांत आणि नद्यांच्या संगमावर ज्ञानप्राप्ति होते. तीर्थस्नानाचें असें माहात्म्य आहे; पण तेथें हा प्रकार ! येथील ब्राह्मण हि नदीकाठीं खुशाल शौचाला बसतात. त्याचें नाव काढल्याबद्दल त्यांनीं रागावू नये त्यांना नमस्कार असो. ब्राह्मणाचें नाव अशासाठीं घेतलें कीं ते सर्व वर्णांचे गुरु, स्वच्छ, सोवळे समजले जातात. बरें, यावर काहीं उपाय ? होय, उपाय आहे. रामाचें धनुष्य कांहीं व्यर्थ नाहीं. दुरून बाण मारता येईल, कारण जवळ जाण्याची सोय च नाहीं ! हा विनोद झाला. पण मला गंभीरपणें सांगायचें आहे कीं, हें एकेरी नाहीं, दुहेरी नाहीं, तिहेरी पाप आहे. वाटेल तेथें उघड्यावर मळ टाकण्यामुळें बहुमोल सोनखत वाया जातें; हें आर्थिक पाप झालें. मळ उघडा पडल्यामुळें जमीन, हवा, पाणी हीं दूषित होतात त्यामुळें आरोग्यनाश; हें दुसरें पाप आणि धर्महानि तर उघड च आहे, तें तिसरें पाप

सुरवातीला येथें आम्हाला दरिद्रावस्थेंतून सोडवण्याबद्दल ईश्वराची करुणा भाकणारीं गाणीं मुलांनीं गाइलीं. मला नाहीं आवडलीं तीं. अशीं दीन गाणीं मुलांकडून का म्हणवून घ्यावीं ? आम्ही दुर्बळ आणि दीन कसे ? जें समजू तें करू शकू. दीनवाणेपणा नको. ईश्वरापाशीं मागायचें तर असला दीनवाणेपणा आमच्यात नसो, हें च मागावें.

आ. से. पृ ३-१, २.

१७

श्रमदेवाची उपासना

ह्या वर्षी खादीयात्रेस यात्रेच्या खऱ्या पद्धतीनें येऊन जाण्याची इच्छा होती. शारीरिक कारणासाठीं सध्या मी पवनारला पडून आहे. ह्या विश्रांतींत कमीत कमी भंग करून खादीयात्रेंत मुख्य भागापुरतें म्हणजे तकलीउपासनेपुरतें हजर रहावें असा विचार होता. पण थोडेसें बोलावें असें ऐकणाराचें मत पडल्यामुळें नाइलाजानें बोलत आहें. आणि तें हि माझ्या दृष्टीनें खादीयात्रेंत मुख्य वस्तु कोणती ह्यावर.

पुष्कळदा मनुष्याला वरवरचें अनुकरण करण्याची सवय लागते. आकाशांतील नक्षत्रें पाहून आपण देवळांत हंड्या झुंबरें लावतों.

वरचें अनुकरण

आकाशांतलीं नक्षत्रें आनंद देतात. पण हंड्या झुंबरें घरांतली चांगली हवा जाळतात. चार महिन्यांच्या पावसाळ्यानंतर धुऊन निघालेल्या आकाशांतील असंख्य तारा पाहून आपण दिवाळी सुरू केली. आम्ही ल्हानपणीं कोरांटीच्या फळांत खोबरेलाचे दिवे लावीत असूं. हल्लीं खेड्यांतून सुद्धां मातीच्या तेलाचे भयानक धूर काढणारे दिवे लावण्यांत येतात. मोठ्या काँग्रेसचें अनुकरण म्हणून आम्ही सुरवातीला संगीत ठेवतों तें समजत हि नाहीं. असूं गेट म्हणून दरवाजे करतों. पण अनुकरण आंतून झालें पाहिजे.

काँग्रेसच्या ठिकाणीं राष्ट्राचें वैभव दिसो. पण खादीयात्रेंत राष्ट्राचें वैराग्य प्रगट झालें पाहिजे. हिमालयांतून निघालेली गंगा गंगोत्रीजवळ ल्हान पण स्वच्छ आहे. प्रयागच्या गंगेंत अनेक नद्या, नाले, मोठ्या

वैभव आणि वैराग्य

मिळून ती वैभवशाली झालेली आहे दोन्ही ठिकाणीं एक च पवित्र गंगा. पण गंगोत्रींची गंगा जर प्रयागचें अनुकरण करूं लागेल, तर प्रयागची विशालता तर तिला येणार च नाहीं, पण ती अस्वच्छ होऊन बसेल कॉंग्रेससारख्या मोठ्या परिषदांत राष्ट्राचें वैभव व सिद्धि प्रगट होतात. छोट्या खादी यात्रेंत वैराग्य व शुद्धि दिसावयास पाहिजे. कॉंग्रेसचें वैभव केवढा हि प्रयत्न केला तरी सेवग्रांत आपण आणूं शकणार नाहीं तेथें सेवग्रांतल्या लोकांचा कस आणि ताकद प्रगट झाली पाहिजे

खादी यात्रेंत आपण कशासाठीं जमतों? व्याख्यानें, खेळ, पोवाडे ह्यासाठीं जमत नाहीं कोणा हि यात्रेकरूस विचारा यात्रेच्या ठिकाणीं बाजार असतो, गमती असतात, दुसऱ्या हजार

मुख्य वस्तु देवता दर्शन

वस्तु असतात पण तो तेथें का जातो? तर देवतेच्या दर्शनासाठीं योगी म्हणतात, दगडांत काय ठेवलें आहे हो? पण यात्रेला जाणाऱ्या मनुष्यास तो दगड नसतो उमरेडजवळच्या गांवच्या महाराचा मुलगा पंढरपुरला जातो त्याला आंत प्रवेश हि मिळत नाहीं पण देवतेचें दर्शन व्हावें म्हणून तो गेला त्याला आपण वेडा म्हणूं पण त्याच्या दृष्टीनें तो वेडा नसतो. त्याला विचारलें, "इतक्या दूर पायीं पायीं पदा टाकून कशाला जाऊन आलास?" तो उत्तर देतो, "घरीं जरा वैताग आला वाटलें देवाला भेटून येऊं!" उलट आम्हाला पंढरपुरच्या देवाशीं काहीं कर्तव्य नसतें पण आम्हीं तेथें यात्रेला जमणाऱ्या लोकांचा फायदा घेण्यासाठीं खादी ग्रामोद्योगाचें प्रदर्शन ठेवतों पण उद्देश सफल होत नाहीं चांगल्या का हेतूनें होईना, पण जनता गाठायची असेल तर मी सरळ सरळ माझ्या मुद्द्यावर तिला गाठीन आम्हाला खादी-

ग्रामोद्योग ह्यांचे स्वतंत्र मंदिर का करता येऊं नये? दुसऱ्या गांधाचा फायदा कशासाठीं घ्यावा लागतो?

परिश्रम ही देवता

खादी-यात्रेंत खादी, ग्रामोद्योग, आणि अहिंसा ह्याविषयीं प्रेम राखणारे आपण कशासाठीं जमतो? कोणाला माझ्याप्रमाणे दोन दिवस राहण्यास फुरसत नसते, त्यांनीं कोणच्या मुख्य वस्तूसाठीं येथ यावयानें? तर सर्वांनीं मिळून एकत्र सूत कातण्यासाठीं परिश्रम ही आमची देवता आहे–तिच्या दर्शनासाठीं. गांधीसेवासंघाच्या सभेला मी बहुतेक जात नाहीं, पण मनातून जाण्याची इच्छा होते, ती एका च कारणासाठीं कीं, तेथें सामुदायिक शरीरपरिश्रमाचा कार्यक्रम चालतो खादी यात्रेंत ही गादी कशाला? खादी आणि गादीना तर लढा आहे. त्यात गादी जिंकणार असेल तर खादी आपण सोडून देऊं. अशक्त आणि म्हातारे ह्यांच्यासाठीं गादी राहो बिचारी येथें जमीन स्वच्छ सारवून आपला मुख्य कार्यक्रम झाला पाहिजे. दुसरे च कार्यक्रम मुख्य व्हावयाला लागले तर एखादा शेतकरी घरीं यावा, सुंदर रांगोळी घातलेलें ताट मांडलें असावें, ताटात चटण्या कोशिंबिरीचे ढीग असावे. पण भाकरी मात्र २ तोळे असावी, तसा प्रकार व्हावयाचा तो शेतकरी म्हणेल माझी काय चेष्टा केली? आम्ही मजुरीच्या कामासाठीं येथें येतों. आमच्या खेड्यातल्या लोकाची चेष्टा करता काय?

श्रीकृष्ण प्रतिनिधि

दुसरे लोक आम्हाला म्हणतात, काय तुमचा धर्म? श्रीकृष्णाच्या नावाचा लोक जयजयकार करतात. पण शेंकडा १० लोकाना गीता सुद्धा माहीत नाहीं. मला ही तितकी दुःखाची गोष्ट वाटत नाहीं. गोपाळकृष्णाचें नाव सर्वांना परिचित आहे कीं नाहीं? त्याचें जीवन सर्वांना माहीत आहे कीं नाहीं? कृष्णाचें महत्त्व त्यानें गीता सांगितली म्हणून नाहीं.

कृष्णाच्या जीवनावर तें अवलंबून आहे. द्वारकेचा राणा झाल्यानंतर सुद्धां श्रीकृष्ण सर्व कामें संभाळून मधून मधून गवळ्यांत येऊन राही, गायी चारी, शेण काढी. ह्या कामाचा त्याला इतका जिव्हाळा वाटत होता, म्हणून लोकांना हि त्याचा जिव्हाळा अजून वाटतो, व त्याचें स्मरण चाललें आहे. भगवान् श्रीकृष्ण मजुरांचा प्रतिनिधि म्हणून जें करीत होता, तें आपणास मुख्यतः करावयाचें आहे. थोडी काय करावयाचें तें करा, पण त्यांत अनुकरणाचें नाटक नको.

धीरांची अहिंसा

गांधीजी अगदीं टेकीला आले आहेत. अहिंसेच्या बळावर आपण येथपर्यंत येऊन पोंचलों. पण आतां आमच्या सरकारला हिंदुमुसलमान दंग्यांत पोलिस आणि मिलिटरी बोलवावी लागतात. अहिंसेच्या बळावर दंगे मिटवितां येत नाहींत हा एक प्रकारें अहिंसेचा पराजय च आहे. दुर्बळाची अहिंसा काय करू शकणार? कोणी म्हणतात, दिवाणाचा काय दोष? मी म्हणतों काडीचा हि दोष नाहीं. पण आम्ही आज दिवाण होऊन जर इंग्रज लष्करांचें आवाहन करायचें तर मागें इतिहासांत हें च करून आम्हीं इंग्रजांचें राज्य इथें कायम केलें आहे. तो च उद्योग पुन्हा करायचा? गांधींचे देशभक्त अनुयायी आपलें लष्कर बोलावतात ह्याचा इंग्रजांना केवढा आनंद वाटून राहिला असेल! लष्करा-शिवाय जर तुमचें चालत नसेल तर तुमचें लष्कर उभारा. हल्लीं लष्करांत अगदीं गाळीव तामस लोक दाखल करतात. तसें तरी तुम्ही करणार नाहीं. देशस्थिति जाणणारे चांगले लोक तुम्ही लष्करांत घ्याल.

गांधीजींनीं आपल्या दोन लेखांत ही गोष्ट स्पष्ट केली आहे कीं, ह्यापुढें आपल्याला धीरांची अहिंसा पाहिजे; दुबळ्यांची नको. ज्ञानदेवांनीं म्हटल्याप्रमाणें '**जे वेळीं लोह मांसातें घाटे**' त्या वेळीं धीरांची परीक्षा होते. अहिंसेचें नांव घेऊं आणि मरायला तयार

आश्चर्य वाटेल. पण मजूर म्हणाले, 'काही हरकत नाहीं.' पण हा ठराव अमलात कसा यावयाचा? मी अलग राहून?

गरिबाच्या दारांत सत्ता

मी त्याच्यात दाखल होईन तेव्हा त्याच्याबरोबर तो अमलात येईल. तुमच्या लाख पलटणी मोडून द्या पण या कातणाराकडे तुमचें लक्ष पाहिजे. मजुराच्या मजुरीनी ताकद प्रगट झाली पाहिजे. तुम्हाला गरिबाच्या दारात सत्ता पाहिजे ना? मग त्याचे हात वापरले गेले पाहिजेत. लहानपणी आम्ही श्लोक म्हणत असू— "कराग्रे वसते लक्ष्मीः" बोटाच्या अग्रभागी लक्ष्मी राहते. मग ही बोटें चांगली वापरली जावयास नकोत? त्याच्यात उत्तम कलाकौशल्य यायला नको? आम्ही विदेशी-वस्त्र-बहिष्कार समिती काढतों तिच्या कचेरींत हजार वस्तु असतात, पण चरखा-पिंजण नसत. गांधी-सेवासंघात महिन्याला हजार वार कातण्याचा नियम आहे. पण तो हि नीट पाळला जात नाहीं, अशी तक्रार आहे. स्वराज्य मिळविण्याचे हे ढंग नव्हेत. तुमचें स्वराज्य स्वप्नातलें स्वराज्य आहे. आम्ही मजुरांबरोबर परिश्रम करण्यास तयार होत नाहीं तोंपर्यंत त्याचा आमचा गोपाळकाला कसा होईल? त्याच्यासारखे बनेपर्यंत आमच्या अहिंसेची शक्ति प्रगट होणार नाहीं.

कातण्याच्या मजुरीचे दर वाढविण्यात येणार आहेत त्याबद्दल कांहीं मंडळींची तक्रार आहे. मजुरीचे दर पाहिजे तर वाढवा, पण खादी स्वस्त राहू द्या, असें कांहीं लोक म्हणतात.

कातण्याचे भाव

ह्यापुढें अर्थशास्त्रज्ञांनी काय रडावें? कातण्याचे भाव वाढवून खादी स्वस्त कशी करायची? ह्याचा हि मेळ घालता येईल. पण यंत्रें, तोफा, विमान ह्यांच साहाय्य घ्यावें लागेल. शहरचे लोक म्हणतील खादी स्वस्त व्हावी तर म्हणोत,

होणार नाहीं, तर अगदीं शेवटच्या प्रसंगीं आपण भित्रे आहोंत असें आपणास दिसून येईल.

काँग्रेसचे ३१ लाख सभासद झाले. पण संख्येला काय करायचें आहे? रोज १ वेळ जेवणाराला काँग्रेसचा सभासद करून घेतलें तर ३५ कोटि सभासद होतील दोन वेळ म्हटलें तर मात्र ४।५ कोटि तरी कमी करावे लागतील! शिंद्याजवळ साठ हजार लष्कर, होळकराजवळ चाळीस हजार, पण वेलस्लीनें आपल्या पांच हजारानें त्याचा धुव्वा उडवला. वेलस्ली आला त्या वेळीं शिंद्याचे दहा हजार परसाकडे गेले होते. तर दहा हजार निजून होते, आणि दहा हजार डोळे चोळीत होते. अशा बाजारबुणग्यानीं काय होणार? अहिंसेनें जेथें लढावयाचें आहे, तेथें तर बाजारबुणगे मुळीं च चालणार नाहीत. वडाच्या झाडाखालीं जमलेले लोक त्याच्या छायेचा फायदा घेतील; पण त्याच्या कोणी उपयोगी पडणार नाहींत.

दिवाणगिऱ्या घेण्यानें काय फायदा झालेला असेल तो असो, पण एक अत्यंत वाईट गोष्ट झालेली दिसते. लोकांची स्वावलंबनाची उमेद कमी झाल्यासारखी दिसते. जनतेची स्वावलंबनाची उमेद कमी होणें, प्रत्येक बाबतींत सरकारच्या मदतीची आणि रक्षणाची अपेक्षा राहणें, म्हणजे अहिंसेचा आधार च तुटला. मग लष्कराचा आणि हिंसेचा च मार्ग ठरला. पण आम्हाला हिंसेचा च मार्ग पतकरायचा असता तर गेलीं अठरा वर्षे आम्हीं आमच्या उत्तमांतल्या उत्तम लोकांना अहिंसेचें शिक्षण देण्याचा मूर्खपणा कशाला केला असता? ह्या तरुणांना जर्मनी-इटलीप्रमाणें उत्तम लष्करी शिक्षण दिलें नसतें काय? म्हणून गांधी सांगतात-माझा मार्ग शूराचा म्हणून पटत असेल तर घ्या, नाहीं तर सोडून द्या

पवनारला मजुरांबरोबर मी असतों, बोलतों. मीं मजुरांना सुचविलें, तुमची सर्वांची मजुरी एकत्र करून सारखी वाटून घ्या, तुम्हाला

आश्चर्य वाटेल. पण मजूर म्हणाले, 'काही हरकत नाही.' पण हा ठराव अमलात कसा यावयाचा? मी अन्न गहून!

गरिबांच्या हातांत सत्ता

मी त्यांच्यात दाखल होईन तेव्हा त्यांच्या-मार्फतच तो अमलात येईल. तुमच्या त्याग-चळवळी जोडून ह्या गरजा राबणाऱ्यांचे तुमचें रक्ष पाहिजे. मजुराच्या मजुरीची दाद प्रगट झाली पाहिजे. तुम्हाला गरिबाच्या हातात सत्ता पाहिजे ना? मग त्याने हात वापरले गेले पाहिजेत. लहानपणी आम्ही श्लोक म्हणत असू— "कराग्रे वसते लक्ष्मीः" बोटाच्या अग्रभागी लक्ष्मी राहते. मग ही बोटें चांगली वापरली जायला नकोत? त्यांच्यात उत्तम कर्मकौशल्य यायला नको? आम्ही विदेशी-वस्त्र-बहिष्कार कमिटी काढतों तिच्या कचेरीत हजार वस्तु असतात, पण चरखा-पिंजण नसते. गांधी-सेवासंघात महिन्याला हजार वार कातण्याचा नियम आहे. पण तो हि नीट पाळला जात नाही, अशी तक्रार आहे. स्वराज्य मिळविण्याचे हे ढंग नव्हेत. तुमचें स्वराज्य हातातलें स्वराज्य आहे. आम्ही मजुराबरोबर परिश्रम करण्यास तयार होत नाही तोपर्यंत त्याचा आमचा गोपाळकाला कसा होईल? त्याच्याबरोबरचे बनेपर्यंत आमच्या अहिंसेची शक्ति प्रगट होणार नाही

कातण्याच्या मजुरीचे दर वाढविण्यात येणार आहेत त्याबद्दल काही मंडळींची तक्रार आहे. मजुरीचे दर पाहिजे तर वाढवा, पण खादी स्वस्त राहू द्या, असें काही लोक म्हणतात.

कातण्याचे भाव

ह्यापुढें अर्थशास्त्रज्ञांनी काय रडावें? कातण्याचे भाव वाढवून खादी स्वस्त कशी करायची? ह्याचा हि मेळ घालता येईल. पण यंत्रें, तोफा, विमान ह्यांच साहाय्य घ्यावें लागेल. शहरचे लोक म्हणतील खादी स्वस्त व्हावी तर म्हणोत;

पण खेड्यातली मंडळी हें च म्हणतात हें आश्चर्य आहे. कातण्याच्या जुन्या दरात हि मजुराना जगायची सोय आहे असें तुम्ही म्हणता. पण नुसतें जगलें म्हणजे झालें का? इंग्रज मुद्दा मनापासून इच्छितात कीं आम्ही – हिंदुस्थानच्या – लोकानीं जगावें, आणि जन्मभर त्याची मजुरी करावी!

खादीकामाचा व्यवस्थापक ३० रु. पगार घेत असला तर त्याला समजला जातो तें योग्य च आहे; पण त्याच्या हाताखालीं काम करणाराला मजुरी दीड आणा! कामानिमित्त किंवा आजारानिमित्त सुट्या नाहींत. मजुरी न घेता वाटेल तितक्या सुट्या घेण्याची मात्र सोय आहे. ह्या मजुराना खादी यात्रेंत यायचें तर आपलें रोजचें उत्पन्न बुडवून यावें लागतें, आणि शिवाय येथचा खर्च द्यावा लागतो. ही तुलना कडू आहे. पण कडू-गोडाचा प्रश्न नाहीं, सत्यदर्शनाचा प्रश्न आहे

मजूर आणि व्यवस्थापक

कांहीं मंडळी म्हणतात, समाजवादी लोकानीं मजुराना बगलेंत मारलें आहे. म्हणून आम्ही आता मजुरात मिसळलें पाहिजे बाबानो! समाजवाद्याच्या स्पर्धेनें कशाला, मजुराच्या प्रेमानें च मजुरात मिसळा. पण तुम्ही मजुरात कोणत्या पद्धतीनें मिसळणार? अहिंसक पद्धतीनें त्याच्यात मिसळायचें तर व्यवस्थापक आणि मजूर ह्याच्यातील अंतर कमी करीत गेलें पाहिजे. व्यवस्थापकानीं मजुरासारखें व्हायास पाहिजे आणि मजुराची मजुरी वाढविली पाहिजे. मजुराची मजुरी वाढवून तुम्ही त्याचा एक खास वर्ग बनवाल असा आक्षेप घेण्यात येतो पण देशाची सेवा करणाऱ्या देशसेवकाचा खास वर्ग मी निर्माण करतो असा च माझ्यावर आक्षेप का घेत नाहीं? मजुरीचे दर वाढविल्याखेरीज ते आणि मी एकरूप कसे होणार? त्याचा आणि माझा गोपाळ-काला कसा होणार?

किशोरलालभाईंचा आग्रह होता की नई तालीमच्या प्राथमिक शिक्षकांना कमींत कमी २५ रुपये पगार मिळाला पाहिजे. आमच्या पवनारला मास्तराला १६ रुपये च पगार मिळतो, पण त्याचा मजुरांना हेवा वाटतो. तीन वर्षांपूर्वी माझा जीव उडून गेला होता, तो कातण्याचे भाव थोडे वाढल्यामुळें हा देहांत येऊन बसला. दहा दहा घंटे कातून जेमतेम ४ आणे मिळायचे, आणि माझा खर्च कमींत कमी ६ आणे. मी मजुरांत कसा मिसळणार ?

श्रमाची प्रतिष्ठा

सध्या श्रमाला नुसत्या वाङ्मयात प्रतिष्ठा आहे. तिचा उपयोग नाहीं. श्रमाला जास्त मजुरी देणें म्हणजे च त्याची खरी प्रतिष्ठा वाढविणे आहे. ह्याचा आरंभ तुम्हीं आम्हीं सर्वांनीं मिळून करावयाचा आहे

इतके खादीधारी लोक येथें येतात. पण सर्वांजवळ तकल्या किंवा चरखे नसतात. येथें मंडळींना तकल्या द्याव्या लागतात. खादी-यात्रेंत येणारानें तकल्या विसरून येणें म्हणजे हजामतीला येताना हजामानें वस्त्रा विसरून येण्यासारखें च आहे. तेव्हा मंडळींनीं येथें यावयाचें तर आपल्या शस्त्रास्त्रांनीं सिद्ध होऊन आलें पाहिजे. आपण येथें मौज करण्यासाठीं जमत नाहीं. आपल्या खादीयात्रेत वैराग्याचें वैभव व परिश्रमनिष्ठा प्रगट झाली पाहिजे.

ग्रा. से. वृ. २-८, ९.

१८

आजच्या आज साम्यवाद

सोनेगावच्या खादी यात्रेंत शिष्टमंडळींसाठीं गादी घातली होती. शिष्टमंडळींसाठीं न म्हणता विशिष्ट मंडळींसाठीं म्हटलें पाहिजे. कारण तिथें आलेली बाबींची मंडळी हि शिष्ट च होती. त्या प्रसंगीं मला म्हणावें लागलें होतें कीं, " खादीचें आणि गादीचें जमत नाहीं. दोहोंचा लढा आहे आणि ह्या लढ्यात जर गादी च जिंकायची असेल तर आपण खादी सोडून देऊ "

लोक म्हणतात, " खादीची हि गादी बनू शकते " " होय, बनू शकते. द्राक्षाचें हि मद्य बनू शकते " पण तें बनू नये. आणि त्याची गणना द्राक्षात होऊ नये हें बरें.

भावार्थ लक्षात घ्यायला पाहिजे आजारी, अशक्त किंवा म्हातारे यांच्यासाठीं गादीची व्यवस्था करणें ही वेगळी गोष्ट. आणि शिष्ट मानलेल्या मंडळींसाठीं इतर समाजाहून भेददर्शक असें गादीचें आसन मांडणें ही वेगळी गोष्ट ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या गादीचा खादीशीं विरोध आहे.

ऐदी लोक आणि दैवूण यांच्या सहवासात जिन रहावें, ती गादी शिष्ट लोकांसाठीं मांडण्यात वस्तुत त्या शिष्टाचा मान न होता अपमान होतो पण दुर्दैव आहे, शिष्टास हि तो तसा वाटत नाहीं आम्ही तर शंकराचार्यांची हि ' गादी ' बनवितों शंकराचार्य तर बोलून गेले–' कौपीनवन्त॰ खलु भाग्यवन्त '— लंगोटी लावणारा खरा भाग्यवान् ,–कोणास हें पटो वा न पटो, पण आचार्यभक्तास तरी पटो.

राष्ट्रें वर येतात आणि खाली जातात. पण ऐदीपणा, विलासीपणा किंवा गचाळपणा हा कधीं च वर जात नाहीं. शिवाजीमहाराज म्हणत, 'आम्ही धर्मासाठीं फकिरी घेतली आहे.' पेशवे पानपतच्या लढाईला हि गेले ते सहकुटुंब सहपरिवार गेले, आणि कार्यसिद्धि गमावून परत आले! गिबन म्हणतो—'रोम चढलें कां? साध्या राहणीनें. रोम पडलें कां? चैनबाजीनें.'

मध्यंतरीं असहकारितेच्या जन्माच्या वेळीं राष्ट्रांतील तरुणांत आणि वृद्धांत, पुरुषांत आणि स्त्रियांत त्यागवृत्तीचा, वीरश्रीचा संचार होऊं लागला होता. सतरा सतरा आणे बार खादी—गोणपाटासारखी जाड—लोक अभिमानानें विकत होते आणि अभिमानानें विकत घेत होते. पुढें हळू हळू आम्ही खादीचें निराळें च गौरव गाऊं लागलों. खादी विकणारे अभिमानानें म्हणूं लागले, 'पहा आता खादीची किती प्रगति झाली आहे! अगदीं अप-टु-डेट-अद्यतन पोषाख—विलासी, भपकेदार, तलम, जसा पाहिजे तसा खादीचा होऊं शकतो. आणि पुन: पूर्वींच्या मानानें किती तरी स्वस्त!' विकत घेणारे हि म्हणाले, 'हें गौरव उत्तरोत्तर असें च वाढो आणि मिलची पूर्ण बरोबरी खादी करो!' पण त्यांच्या लक्षांत येईना कीं मिलची पूर्ण बरोबरी जर खादीनें करावयाची तर खादी हवी कशाला? मिल च काय वाईट आहे? वैद्य स्तुति करूं लागला, 'स्वस्त औषध, पथ्य नाहीं, पाणी नाहीं.' रोगी हुरळला. पण बिचारा विसरला की—'गुण हि नाहीं.'

गैरसमज होऊं द्यायचा नाहीं. मजुरांना पूर्ण मजुरी देऊन खादी शक्य तितकी स्वस्त करणें हें कर्तव्य नाहीं असें नाहीं. तसें च सर्व लोकांच्या सर्व प्रकारच्या उपयोगाची सोय करणें गैर आहे असें हि नाहीं. पण गौरव काय गावें एवढा च प्रश्न आहे. बिघडलेल्या डोळ्यासाठीं

चष्म्याची सोय जरूर करावी; पण '**रूप पाहतां लोचनीं सुख झालें वो साजणी**' हें भजन गाण्याची ती जागा नाहीं.

ज्ञानदेवांचें हें वचन उच्चारतां च एक प्रसंग ओघानें आठवला. एक रसिक दृष्टीचा कलाधर पंढरपूरला जाऊन, आणि विटेवरच्या ठोंब्याचें दर्शन घेऊन आला. मला सांगूं लागला, 'रूप पाहतां लोचनीं', 'सांवळें सुंदर रूप मनोहर' इत्यादि स्लोगन्स म्हणजे उद्‌घोष हे लोक मोठमोठ्यानें करतात, पण मला तर 'मूरत' पाहून त्याचा कांहीं प्रत्यय आला नाहीं. ओबड धोबड आकार, नुसता दगड ! शिल्पकार आणि भक्तगण दोघे हि यदृच्छालाभानें संतुष्ट झाले असें म्हणण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. पंचतंत्रातील तीन धूर्तांनीं ज्याप्रमाणें बोलून बोलून बोकडाचा कुत्रा बनविला, त्याप्रमाणें या लोकांनीं ओरडून ओरडून ओबडधोबड पाषाणात सौंदर्य निर्माण करायचें ठरविलेलें दिसतें. मी म्हणालों, 'होय. संसाराच्या भीमा नदींत गोते खाणाऱ्या लोकांना बाहेर काढायला त्यानें फेंबर कसली त्याचें मजबूत, चिकट, चिवट, टणक असण्यात च सौंदर्य आहे. शेषशय्येवर लोळणाऱ्या किंवा पंचायतनाचें ठाण मांडून फोटोसाठीं तयार झालेल्या देवतेच्या सौंदर्याचें जर तो अनुकरण करता तर त्याची 'शोभा' नसती झाली ! रामदासानीं शिकविलें, '**चातुर्यें शृंगारे अंतर। वस्त्रें शृंगारे शरीर। दोहींमध्यें कोण थोर। बरें पहा ॥**' म्हणून शिवाजीला कणसर मावळे लाभले.

माझा समाजवादी मित्र म्हणेल, "तुम्ही गेलांत आपल्या वळणावर, आणि लागलात दरिद्रनारायणाची पूजा करायला. आम्ही नाहीं दारिद्र्याचे पूजक. आम्ही आहों वैभवाचे पूजक." मी म्हणतों, "ए मित्रा ! अगदीं च पोकळडोक्या बनू नकोस. आपण 'दारिद्र्या'ला कां नारायण म्हणतों ? 'दरिद्रा'ला नारायण म्हणतों. आणि दरिद्राला नारायण म्हटलें म्हणजे श्रीमंत नारायण नाहीं असा का त्याचा अर्थ ?

मी ब्रह्म आहें, असें म्हटलें म्हणजे तू ब्रह्म नाहींस असा त्याचा अर्थ होत नाहीं. तू हि ब्रह्म आहेस. झालें तुझें समाधान? दरिद्र हि नारायण, श्रीमंत हि नारायण. दरिद्रनारायणाची पूजा त्याचें दारिद्र्य दूर करण्यानें होते, आणि श्रीमंतनारायणाची पूजा खऱ्या श्रीमंतीचा त्याना अर्थ समजावून त्याग करायला लावल्यानें होते; आणि तुझ्यासारखा मूर्खनारायण भेटला म्हणजे त्याची पूजा अशा प्रकारें फोड करून सांगण्यानें होते; नाहीं का?"

पण हा यथार्थ विनोद आपण सोडून देऊं. समाजवादी मित्राला वैराग्य न पटलें तर वैभव च सही. वैभव कशाला म्हणतात आणि तें कसें मिळवावें लागतें हे हि प्रश्न आपण सोडून देऊं. पण समाजवादी हा साम्यवादी तरी आहे ना? चार दोन लोकाना गादी आणि बाकीच्या लोकाना रग्गे नाहीं तर धूळ, हें तर त्याला पटत नाहीं? आणि खादीचा गादीशीं लढा आहे हें म्हणताना हा हि अर्थ प्रामुख्यानें माझ्या डोळ्यासमोर होता. सर्व लोकाना गादी माडली असती तर तो अगदीं च वेगळा मुद्दा झाला असता पण हें शक्य नव्हतें. आणि शक्य नव्हतें तर तें मुळीं च इष्ट नव्हतें, हें लक्षात यायला पाहिजे होतें.

आमच्या काहीं मंडळींत सांप्रत एका बाजूनें साम्यवाद आणि दुसऱ्या बाजूनें विषम वागणूक या दोहोंचा जोर चालला आहे. दोन्हीं सुखासमाधानानें एकत्र नांदू लागलीं आहेत. फैजपूरच्या कॉंग्रेसपेक्षा हरिपुऱ्याच्या कॉंग्रेसमध्यें विषमतेनें प्रगति केली. अध्यक्ष, विशिष्ट पुरुष, शिष्ट पुढारी, सामान्य पुढारी, प्रतिनिधि, माननीय प्रेक्षक, आणि खेडवळ जनता—ह्या सर्वांची वर्गवार सोय तिथें करण्यात आली होती. आणि गांधींच्या तीव्र दुःखाचा तो विषय झाला होता, हें आता सर्वांना अवगत आहे. पण ही वागणुकीची विषमता विशिष्ट प्रसंगीं च प्रगट होते असें नाहीं. आमच्या जीवनात आणि मनात च तिचा वास आहे. मजुराना

पूर्ण मजुरी द्यावी का, हा वाद निघू शकतो. व्यवस्थापकांना पूर्ण वेतन द्यावें का, हा वाद निघत नाहीं. ज्यांना आम्ही खेड्यांत काम करायला पाठवतों, त्यांनी ग्रामीण जीवनानुकूल रहावें असें आम्ही म्हणतों. त्यांना खेड्यागांवात पाठविणारे आणि असें म्हणणारे जे आम्ही त्यांनी स्वत तसें वागण्याचा प्रयत्न करणें जरूर आहे, ह्याचें तीव्र भान—आणि कधी कधी मुळीं च भान हि—आम्हाला नसतें. साम्याची भेदाशी दुश्मनी असली तरी विवेकाशीं तर नाहीं ना. म्हणून म्हाताऱ्यासाठीं गादी तर आपण मान्य केली च आहे, तसा खेड्यागांवात जाणारे तरुण कार्यकर्ते आणि त्यांना तिथें पाठविणारे वरील नेते ह्यांच्या जीवनांतला थोडासार फरक अर्थात् विवेकाला पटणारा आहे, आणि म्हणून साम्यतत्त्वाची हि त्याबद्दल तक्रार राहणार नाहीं. पण जो फरक असतो तो थोडाबहुत नसतो. प्राय अत्यंत ढोबळ, डोळ्यांत सहज भरणारा, किंबहुना डोळ्यांत सलणारा असतो. ह्या विषम वैभवाला मी गादी म्हणतों, आणि तिचा गादीशीं उभा दावा आहे, असें माझें म्हणणें आहे.

परवा आमच्या येथें गोष्ट चालली होती आश्रमची वसाहत वाढत राहिली आहे. त्यासाठीं नवीन जागा घेऊन ग्रामरचनेच्या शास्त्राप्रमाणें आता सुयोग्य आखणी करावयाची आहे विणकर, कातणारे, सुतार इत्यादि मजूर; व्यवस्थापक मंडळी, कुटुंबीजन, दफ्तरचे कार्यकर्ते, आश्रमवासी, मेहमान इत्यादिकांसाठीं कसकशा प्रकारचीं घरें बांधायचीं, असें विचारणारा मला विचारीत होता. तो स्वत साम्यपूजक तर होता च, आणि मी साम्यवादी आहें हें हि तो जाणत होता. मी स्वगत आणि प्रगट म्हटलें, ' मला डाळ पचत नाहीं म्हणून मी दहीं खातों आणि मजुराला दहीं रुचत असल तरी तो डाळ पचवू शकत असल्यामुळें डाळीवर भागवितो एवढी विषमता आम्ही विवेकाच्या नावानें जिरविली समजा. पण घरें सुद्धा आम्हाला वेगवेगळ्या प्रकारचीं पाहिजेत का ? मजुरासारखें

घर मला का बांधू नये? अथवा माझ्यासारखें घर त्यानें का बांधू नये?'

वैराग्याचें नाव घ्या किंवा वैभवाचें नाव घ्या, पण वैषम्य सहन करू नका. ह्याला च आत्मौपम्य म्हणायचें. खरा साम्यवाद हा च. आणि तो आजच्या आज अमलात आला पाहिजे. नुसता साम्यवाद महत्त्वाचा नाहीं. 'आजच्या आज साम्यवाद' महत्त्वाचा आहे. आजच्या आज साम्यवाद कसा अमलात आणायचा ह्याच्या युक्तीला अहिंसा म्हणतात. अहिंसा म्हणते, तुझ्यापासून आरंभ कर म्हणजे आजच्या आज आरंभ होईल. अहिंसेची खूण खादी. ती च जर भेदभाव सहन करील तर तिनें आपला गळा आपण कापून घेतला असें नाहीं म्हणावें लागणार?

'खादीचें गादीशीं पटत नाहीं' हें वरील सर्व अर्थाचें संग्राहक-सूत्रवाक्य आहे.

ग्रा. से. वृ. २-१४

१९

विधायक कार्यक्रम

तिकडे युरोपात एक महायुद्ध चालू आहे लाडग्याच्या घशात गेलेलीं कोंकरें शक्य तर जिवत, नाहीं तर मेलेलीं का होईना, बाहेर काढण्यासाठीं हें महायुद्ध आम्हीं स्वीकारलें आहे, असें विरुद्ध बाजूचे लाडगे म्हणताहेत. तूर्त ह्या आठ महिन्यात घशात गेलेलीं जुनीं कोंकरें बाहेर पडण्याचा नेत अजून सुरु झाला नसून नवीन कोंकरें आत दाखल होण्याचा बेत च चालू आहे इकडे विरुद्ध बाजूच्या लाडग्याच्या पोटात अगाऊ च अटकून पडलेलीं भलीं मोठीं अर्धमेलीं कोंकरें उभयविध लाडग्याच्या ह्या झटापटींत अवश्य आपण बाहेर ओकून फेंकलीं जाऊ असें आशाळभूतपणें मानीत आहेत

अशी ही इसाप नीति कथा आहे तिचें तात्पर्य इसापावर सोंपवून आपण पुढें जाऊ युरोपातील लढाई हिंसेच्या साधनानीं आणि हिंसक उद्देशासाठीं चालली आहे. आमची लढाई अहिंसक साधनानीं आणि अहिंसक उद्देशासाठीं व्हायची आहे. असा दोहोंत मोठा फरक असला तरी आम्हाला घेण्यासारख्या त्या हिंसक लढाईत हि पुष्कळ गोष्टी आहेत साधनें कशीं हि असलीं तरी आजकालची लढाई म्हणजे एक सामुदायिक आणि सर्वांगीण सहकारितेचा प्रचड प्रयत्न असतो या प्रयत्नाचें फलित जरी विध्वसक असलें आणि उद्देश हि विध्वसक मानला तरी हा प्रयत्न स्वत बहुतेक सर्व विधायक असतो. जर्मनीनें सत्तर लाख फौज उभी केली आहे असें म्हणतात. ८ कोटीच्या राष्ट्रानें एवढी मोठी फौज उभी करणें, तेवढ्या च प्रचड प्रमाणात लढाईचीं हत्यारें, अवजारें आणि साधनसामग्री उत्पन्न करणें, निवडक लोक फौजेंत दाखल केल्यानतर उरलेल्या लोकाकडून राष्ट्रीय जीवन-ससार चालविणें, सपत्तीचा झरा वाहता ठेवण्यासाठीं औद्योगिक योजना शक्य तितक्या अखड चालू ठेवणें, शाळा इत्यादि तमाम सर्व बद करणें, नित्याच्या जीवन-सामग्रीचा व्यक्तिगत मालकी हक्क सरकारजमा करणें, विश्वरूप-दर्शनात ज्या प्रमाणें

डोळे, कान, हात, पाय, शिरें, मुखें अनंत असलीं तरी हृदय एक च दाखविलें आहे त्याप्रमाणें संपूर्ण राष्ट्राचें जणू एक हृदय करणें — हा सर्व एक इतका विशाल आणि सर्वतोमुख विधायक कार्यक्रम आहे कीं तो जरी सहारप्रवण असला तरी आम्हाला त्यातून घेण्यासारखें पुष्कळ आहे.

लोक विचारतात कीं, गांधी लढाईची तयारी करा म्हणतात आणि तिच्याशीं विधायक कार्यक्रमाचा काय संबंध जोडतात? हिंदु-मुसलमान-ऐक्य, अस्पृश्यतानिवारण, खादी आणि ग्रामोद्योग, दारूबंदी, ग्रामसफाई आणि नई तालीम हा सारा विधायक कार्यक्रम झाला! यांत लढाईचें काय तत्त्व आलें?—असा लोक प्रश्न करतात. कोण? जे आपल्याला लढाई अहिंसक साधनांनीं लढायची आहे असें कबूल करतात ते च. त्यांच्या हें कसें लक्षात येत नाहीं कीं हिंसक लढाईला सुद्धा पुष्कळसा विधायक कार्यक्रम च लागतो. शिपायासाठीं बिस्किटें बनविण्यापासून, नव्हे शेतांत बटाटे लावण्यापासून, टॉरपेडोनें शत्रूचें जहाज फोडण्यापर्यंत सगळा च एक अखंड लढाईचा कार्यक्रम असतो; आणि त्यातला शेवटला भाग वगळला तर बाकीचा बहुतेक सारा विधायक असतो आणि त्या नाकींच्या विधायकाच्या आधारावर तो शेवटचा विनाशक घडू शकतो. आणि तो मागचा जर तुटला तर हा पुढचा टिकू च राहत नाहीं. किंबहुना हें मर्म जाणून शत्रु सुद्धा समोरच्या पक्षाचा अंतिम विनाशक कार्यक्रम हाणून पाडण्याचा उत्तम उपाय म्हणून त्याचा तो मागचा विधायक कार्यक्रम कसा टुला पडेल याची काळजी घेत असतो. हिंसक लढाईत सुद्धा जेथें ही स्थिति, तेथें अहिंसक लढाईचें विधायक कार्यक्रमाशिवाय कसें चालेल? स्वराज्य म्हणजे सर्व-राज्य म्हणजे प्रत्येकाचें राज्य. हें असलें स्वराज्य सामुदायिक सहकार्याशिवाय, उत्पादक कार्यक्रमाशिवाय, सर्वोपयोगी राष्ट्रीय शिस्तीशिवाय कसें मिळवायचें? कॅंग्रेसचे ३० लाख सभासद आहेत. त्यांनीं राष्ट्रासाठीं रोज अर्धा तास कातलें तरी केन्द्री

सघटना निर्माण होईल? आणि ह्यात न करता येण्यासारखें काय आहे? आपण वर्धा तालुक्याचा च विचार करूं. ह्या तालुक्यांत कॉंग्रेसचे ६००० सभासद आहेत. एवढे २० गटात वाटून दिले तर प्रत्येक गटात ३०० सभासद येतील. प्रत्येक गटानें ३०० सभासदाना सालाभरात सूत कातणें शिकवून द्यायचें असें ठरवलें तर तें काम फार कठिण नाहीं. पण आम्हाला मुख्य नडते आमची अश्रद्धा. लोक शिकायला तयार होतील का? शिकले तरी पुढें काततील का? त्याची नोंद ठेवतील का? तो कॉंग्रेसकडे पाठवतील का? अशा अनेक शंका आम्ही काढीत बसतों. त्याच्या ऐवजीं कामाला च लागलें तर एकेक गोष्ट अनुभवानें उकलूं लागेल.

निदान वर्धा तालुक्यात हा एवढा कार्यक्रम करून पाहण्यासारखा आहे. कॉंग्रेस-कमिटी, चरखा-संघ, ग्रामसुधार-केन्द्रें, आश्रमीय आणि अन्य संस्था, आणि त्या त्या गावातील अनुभवी माणसें ह्यांच्या सहकार्यानें हें काम व्हावें. कामाची व्यवस्थित नोंद व्हावी. वेळोवेळीं कातण्याच्या प्रगतीची माहिती सर्वांना मिळत जावी. कातणें शिकवायचें म्हणजे त्यावरून इतर हि गोष्टी समजायानें शिकवता येतात, आणि शिकवाव्या. ह्या सूचनेचा मंडळींनीं विचार करावा. अति जड जाणार नाहीं. लाभदायी होईल. करून पहावें.

ग्रा. से. वृ. ४-२. पवनार, ७-५-४०.

२०

भारतीय जन-दर्शन

ह्या वेळीं खानदेशामध्यें पंधराएक दिवस थेट खेड्यांमध्यें फिरण्याची संधि मिळाली. त्यावरून लोकांचें एक वेगळें च दर्शन मला लाभलें. मधल्या जेलच्या काळात लोकांचा–माझा संबंध जवळ जवळ तुटला होता. तो

पुन साधला गेला सृष्टीचे सर्ग प्रलय झाले, तरी ज्ञानी अडोल असतो, असें गीतेंत म्हटलें आहे. ती च स्थिति हिंदुस्थानच्या खेड्याची आहे. **"माणसांनो या आणि माणसांनो जा, मी आपला अखंड वाहतों च आहें."** हे टेनिसनच्या झऱ्याच रुप आमच्या जनतेंत अक्षरश पहावयास सापडतें. हिंदुस्थानची जनता इतकी महान् आहे, कीं तिची महत्ता तिला हि माहीत नाहीं.

इतकी भयानक लढाई हिंदुस्थानच्या दाराशीं येऊन ठेपली आहे. वस्तूंच्या महागाईमुळ तिची झळ थेट खेड्यातल्या निनशिकलेल्या माणसाला हि स्पर्शे तर करीत च आहे तथापि किसान एकदरींत बेफिकीर पडलेला दिसतो ह्यात अज्ञानाचा भाग भरपूर च आहे, आणि तो च दु खाचा विषय आहे तथापि ह्यात हि मला आमच्या जनतेची महत्ता प्रतीत होते अनेक राज्यें, अधिराज्यें, साम्राज्यें आणि वैराज्यें जेथें उदयास आलीं आणि लोपलीं, त्या हिंदुस्थानची ही अनुभवी जनता आहे म्हणून तत्त्वज्ञान्याची बेदरकारी इथें सहज च पहायला सापडते

अज्ञान जर उडविता आलें, तर अतर्यामात वाहणारी ही अनुभवाची स्थिरता पुष्कळ च कामाला येईल. खेड्याची स्थिति ह्या वेळीं मला जी दिसली त्यानें माझी आशा वाढविली, असें म्हटलें पाहिजे कठिण प्रसगीं थोड्याशा च सघटनेनें आमचीं खेडीं आपलें सरक्षण करून घेतील, असा मला भास झाला. अजून खेड्यातली हिंमत गेलेली नाहीं अज्ञानामुळें वाटणारें भय वेगळे धीर देणाऱ्या ज्ञानाचा तेवढा पुरवठा झाला, तर खेडीं आपलें काम रेटून नेतील, असा भरवसा वाटतो

सरक्षणाचा प्रश्न खेड्यात जड वाटत नाहीं. पण स्वावलम्बन मात्र आमच्या कार्यकर्त्यांच्या गाफीलपणामुळ आणि गैरवाकबगारपणामुळें विनाकारण जड होऊन बसलें आहे कार्यकर्त्यांना विचारावें, " तुमच्या गावात किती चरखे चालत आहेत ? " त्यानीं उत्तर द्यावें, " दहा-बारा "

पुनः विचारावें, " आता ह्या वर्षी किती चरखे कराल ? " तर म्हणतात, " पधरा–वीस–पचवीस, तीस हद्द झाली." मग त्याना म्हणावें, " हा नेहमींचा सामान्य काळ नव्हे. आपण एका विशेष कठिण काळातून पसार होत आहोंत जुन्या सत्ता ढळमळत आहेत, नव्या धडपडत आहेत, असला हा सधिकाळ आहे. हा च क्रान्तीचा काळ असतो. अशा वेळीं एकवटून प्रयत्न केला पाहिजे नेहमींच्या काळात दहा चरख्याचे कोणीं वीस चरखे केले, तर तो कौतुकाचा विषय झाला असता. पण ह्या वेळीं गावचे गाव खादीधारी झाले पाहिजेत गावात धान्य तयार होतें, तसें च गावचें कापड गावात निघालें पाहिजे. गाव सर्व प्रकारें स्वयपूर्ण बनविला पाहिजे उद्या मिला धडाधड बंद पडू लागल्या तर कसें होईल ? मालाची ने–आण मदावली किंवा थबकली तर कसें होईल ? हें सर्व लक्षात घेऊन व्यक्तिगत नव्हे पण सामूहिक उठावणी ह्या वेळीं झाली पाहिजे असें स्वावलबन ह्या वेळीं जड हि जाण्याचें कारण नाहीं परिस्थिति भयानक खरी; पण ती अशा स्वावलबनाला एक प्रकारें प्रोत्साहक च आहे. तेवढें जर आपल्याला करता आलें, तर महापुरात ज्याप्रमाणे प्रचड झाडें उमळून पडतात, पण लव्हाळे वाचतात, त्याप्रमाणें साप्रतच्या जगड्व्याळ आणि उलथ्या पालथ्या काळजाच्या ह्या महायुद्धात जिथें प्रचड शक्तिशाली राष्ट्रें चूर होऊन जातील तिथें गरीब हिंदुस्थान तग धरू शकेल." हें ऐकून कार्यकर्ते क्षणभर उत्साहतात, मग थोडा वेळ अवाक् होतात, आणि शेवटीं म्हणतात, " इतकें एकदम आमच्याने कसें होईल ? हळू हळू , करूं."

कराल हळू हळू तर मग काय स्वस्थ बसाल जोरानें ? ' जोरानें करू ' तर म्हणा ! होईल परिस्थितीच्या च वेगानें. करणारे आम्ही झालों, तर करविणारा कालात्मा सज्ज च आहे. स्वराज्य वेगानें आमच्याकडे धाव घेत आहे. आम्ही हि आम्हाला साधेल तितका सर्व वेग एकवटून त्याला भेटायला जाऊ या. शेवटीं तें तर त्याच्या च वेगानें आम्हाला

भेटणार आहे. पण आम्हीं आमच्या बाजूने हि जोर केला तर तें आम्हाला भेटेल, एवढें च नव्हे तर आमच्या जवळ स्थिरावेल. थोडी कल्पनाशक्ति आणि किंचित् समुदायशक्ति एवढी च आजची गरज आहे.

ग्रा. से. वृ. ६-१. पवनार, १-४-४२.

२१

ग्रामसेवकांना

परीक्षा आणि प्रमाणपत्रें

मीं आज इथें येण्याचें स्वीकारलें तें मुख्यतः मगनवाडींतील विद्यार्थ्यांच्या दर्शनाच्या लोभानें. प्रमाणपत्र द्यायला मी आलों च नाहीं. कारण, त्यावर माझी श्रद्धा नाहीं. ज्या विषयात मला प्रमाणपत्रें मिळालीं, त्याचें ज्ञान मला नसल्यासारखें च आहे. आणि ज्या विषयाची मी परीक्षा दिली नाहीं, त्याचें ज्ञान मला चांगलें आहे. परंतु इथें दिलेलीं प्रमाणपत्रें केवळ परीक्षेचीं नाहींत; म्हणून तीं निरर्थक ठरणार नाहींत, अशी मी आशा करतों.

खेड्यांत विद्या आणि उद्योग तुटपुंजा चालणार नाहीं.

येथून निघून विद्यार्थी खेड्यात जातील. खेड्याच्या सेवेसाठीं च त्याना शिक्षण मिळालें आहे. खेड्यातील आपल्या लोकांच्या जीवनाचें मान जरी अल्प असलें, तरी सेवेचें त्याचें मान फार मोठें आहे. खेड्यात आजवर संतानीं सेवा केली आहे. त्यामुळें तेथें सेवेचें प्रमाणपत्र सहजासहजीं मिळायचें नाहीं. तेथें

मगनवाडी, वर्धा येथें ता. २९-४-४२ ला ग्रामसेवक-विद्यालयाच्या पदवीदानप्रसंगीं प्रमाणपत्र वितरणानंतर केलेलें अध्यक्षीय भाषण. मूळ हिंदी भाषणावरून मराठी.

आम्हाला दिवस आणि रात्र अतद्रित राहून कार्य करावें लागेल. खेड्यातील लोक निरक्षर, म्हणून आपल्या अल्पस्वल्प विद्येनें काम चालून जाईल, असें समजू नका. खेड्यातील लोकाना विद्या जरी कमी असली, तरी ते आपल्या कास्तकारीच्या उद्योगात चागले हुशार असतात. तेथें विद्यार्थ्यांच्या विद्येची कसोटी होईल. दुसरी हि एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. खेड्यातील लोक वेळ आळसात घालवतात, असें बोलण्याची रीत पडून गेली आहे. शहरातल्याप्रमाणें खेड्यात हि काहीं लोक रिकामटेकडे असतात, पण जे काम करतात, ते प्राय इतकें काम करीत असतात, कीं त्यापेक्षा अधिकाची अपेक्षा च करता येणार नाहीं. अशा स्थितींत खेड्यात जर आमची उद्योगशीलता कमी पडली, तर आम्ही नापास झालों म्हणून समजा.

गुणग्राहक वृत्तीची गरज

खेड्यात जाल, तेव्हा तुमच्या समोर विराट् जग खुलें होईल. अनेक स्त्रीपुरुषाशीं सबंध येईल. त्याच्या गुणाकडे च नेमकी नजर गेली पाहिजे. दोषाकडे प्रवृत्ति होता कामा नये. मनुष्याच्या चित्ताला मी घराची उपमा देतों. घराला भिंती असतात आणि दरवाजे असतात माणसाचे गुण हे त्याच्या चित्ताचे दरवाजे म्हणावयाचे, दोष भिंती अगदीं गरिबाच्या हि घराला एक तरी दरवाजा असायचा च. तसें च, अगदीं गुणहीन म्हणवलेल्या माणसात हि एखादा तरी गुण असायचा च त्या गुणाच्या द्वारा च मनुष्याच्या चित्तात प्रवेश केला पाहिजे दरवाजातून सहज शिरता येतें भिंतींतून घुसू गेल्यास कपाळ फुटावयाचें. दोषाच्या बाजूनें माणसाच्या चित्तात प्रवेश करू पाहणाराची ती गत व्हावयाची म्हणून गुणग्राहक वृत्ति हवी. वास्तविक, आम्हाला सर्व स्त्रीपुरुष भगवताच्या मूर्ति दिसावयाला पाहिजेत. तसें झालें तर आमचें काम सुकर होईल.

आमच्यासाठीं दोन च पक्ष : स्वामी आणि सेवक

आपण जगात नाना वाद ऐकतों. अनेक पक्ष पाहतों. पण सेवकानीं सर्व वादापासून आणि पक्षापासून अलग राहिलें पाहिजे. आमच्यासाठीं सबंध जगात पक्ष दोन च आहेत एक, सेवक आणि दोन, स्वामी. सेवक आम्ही स्वतः आणि स्वामी बाकीचे सर्व लोक. स्वामीची सेवा करून सुटावयाचें, हा च सेवकाचा धर्म. सेवकाला पक्षभेदाशीं काय काम? खेड्यात पक्ष भरपूर च असतात. त्यांच्या मुळाशीं काहीं तत्त्व असतें असें हि नाहीं. प्रायः द्वेष आणि स्वार्थ असतो. अशा कोणत्या च पक्षात सेवकानें सापडता कामा नये. त्यानें निःपक्ष राहून सेवा केली पाहिजे. सेवा करणें एवढें च त्याचें काम. आपल्या सेवेनें कोण राजी झाला आणि कोण नाराज, ह्याशीं आम्हाला काय कर्तव्य? हृदयस्थ ईश्वर प्रसन्न असला म्हणजे पुरे.

रोज कांहीं वेळ प्रत्यक्ष उद्योगाचें अगत्य

आणखी एक गोष्ट. उद्योग आणि विद्या अलग नाहींत. तीं जेथें अलग केलीं जातात, तेथें दोन्ही निरुपयोगी होतात. विद्या हें शिर म्हटलें, तर उद्योग धड म्हणावयाचें. दोन्ही अलग करणें म्हणजे दोन्ही मारून टाकणें म्हणजे राहूसारखी गत. पण तुम्हाला येथें उद्योग आणि विद्या एकत्र लाभलेली आहेत. उद्योगाबरोबर च विद्या तुम्हाला दिली गेली आहे. म्हणून तुमची विद्या वीर्यहीन असणार नाहीं. तथापि, ह्यापुढें खेड्यात जाल तेव्हा तुम्हाला अनेक वेगवेगळीं कामें करावीं लागतील. व्यवस्था पाहणें, हिशेब लिहिणें, शिकवणें, प्रसंगीं व्याख्यान देणें इत्यादि अनेक गोष्टी ग्रामसेवेच्या अंगानें कराव्या लागतात च. पण त्या करीत असताना तुम्ही रोज काहीं वेळ प्रत्यक्ष उद्योगात घालवला पाहिजे, असें माझें म्हणणें आहे. त्यानें तुमची

'विद्या ताजी राहील, नवीन होणारे शोध कळत राहतील, आणि तुम्हाला हि नवीन शोध सुचत राहतील. पुष्कळदा असें आढळून येतें कीं, चागले उद्योगात प्रवीण झालेले लोक, पण प्रत्यक्ष सेवेला लागले म्हणजे शरीर-परिश्रम करायचें विसरतात. वेळ मिळत नाहीं म्हणतात पण त्यामुळें कार्यकर्त्यांची आणि त्याच्या कार्याची हानि झालेली दिसते. उद्योगाशीं नित्य परिचय न राहिल्यामुळें ज्ञान भागासतें. मग जुन्या ज्ञानावर च काम भागवतात, हें बरें नाहीं त्यासाठीं ग्रामसेवकानें प्रतिदिन काहीं वेळ—माझ्या मतें शक्य तर अर्धा दिवस—उद्योगाला दिला पाहिजे ग्रामसेवेचें तें अग न समजलें पाहिजे.

खेड्यात जाल, पण तेथें जमीन टणक राहील येथें सस्थेंत तुमच्यासाठीं सर्व सोई हजर आहेत. खेड्यात सर्व गैरसोई असतील. पाचर तुटली, बाल्याचें काम येत नाहीं, वाढी (सुतार) मिळत नाहीं. धाणा अडकून पडला त्यामुळें खचून जाता कामा नये धीर धरला पाहिजे. बारीकसारीक गोष्टींचें पूर्ण ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. मोठ्या गोष्टींइतकें च लहान गोष्टींना महत्त्व दिलें पाहिजे किंबहुना, लहान गोष्टींना च अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. मोठ्या गोष्टी सहसा कोणी विसरणार नाहीं, कारण, त्या मोठ्या च. म्हणून लहान वाटणाऱ्या गोष्टींकडे च अधिक लक्ष पुरवायला पाहिजे. नाहीं तर त्याच्या ज्ञानाच्या अभावीं गाडें अडकून पडायचें विणकामात चागला तयार होऊन एकजण खेड्यात माग घालून बसला. पण त्याला विणणें जरी उत्तम येत होतें, तरी माग कसा बसवावा हें नीट अवगत नव्हतें. त्यामुळें त्याच्या मागावर कपडा, यावा तसा येई ना. जो म्हणून त्या मागावर विणी त्याचें कापड बिघडावयाचें. हा परिणाम कशाचा? माग कसा बसवावा, ही बाब क्षुल्लक म्हणून दुर्लक्षिली त्याचा.

धीराचें काम आणि लहान गोष्टींचें महत्त्व

खरीं प्रमाणपत्रें

मला सांगायचें तें मी थोडक्यात सांगितलें. तुम्हाला आज इथें संस्थेकडून प्रमाणपत्रें तर मिळालीं. पण खरीं प्रमाणपत्रें जनतेकडून च मिळावयाचीं आहेत. आणि तीं आपल्या सच्च्या सेवेच्या गुणामुळें च तुम्हाला मिळतील. शेवटीं मी इतकी च आशा करतों, कीं, खेड्यांत जाऊन आणि जनतेची उत्तम सेवा करून त्या वास्तविक प्रमाणपत्राचे तुम्ही अधिकारी व्हाल.

ग्रा से. वृ. ६-२

२२

खेडेगांवची जागृति

आपणा सर्वांना येथें जमलेले पाहून मला आनंद होत आहे. माझा नेहमींचा असा अनुभव आहे—आणि जो येथील भाषणें व मतदान पाहून येथें हि आला आहे—कीं खेड्यांतील लोक हे शहरांतल्या लोकांपेक्षा जास्त बुद्धिमान आहेत. शहरचे लोक जड आहेत. जड संपत्ति वागवीत असल्यामुळें जड झालेले आहेत. मराठे लोक हे आधीं च राजकारणासंबंधीं जागरूक आहेत. कॉंग्रेसच्या सत्तेमुळें ते जास्त जागृत झालेले दिसत आहेत.

मी आज खेडेगांवच्या जागृतिसंबंधानें दोन गोष्टी सांगणार आहें. सध्या किसानसभा वगैरे स्थापून शेतकऱ्यांची संघटना केली जात आहे. लोक विचारतात, किसानसभा होत आहेत हें पाहून तुम्हाला काय वाटतें? मी म्हणतों, किसानसभा होत आहेत याबद्दल आनंद न वाटण्याइतका मी

सेलसुरा येथें ता. १३-१-३८ रोजीं वर्धा जिल्हा शेतकरी परिषदेमध्यें झालेलें भाषण.

का जड आहे ? किसानसभा झाल्या पाहिजेत, खेडोपाडीं झाल्या पाहिजेत. पण ह्या बाबतींत मंडप सजविण्यासाठीं लावलेल्या ह्या डाहळ्यापासून एक गोष्ट शिकण्यासारखी आहे. ह्या डाहळ्या आज सुंदर दिसत आहेत; उद्या ह्याची काय दशा होईल ? झाडाची फांदी झाडाला चिकटून असली तर तिला पोषण मिळतें. ती अलग झाली तर सुकून जाते, आणि झाडाचें हि नुकसान करते. पन्नास वर्षांपूर्वी लावलेल्या ज्या झाडाच्या छायेखालीं ही सभा भरली आहे, त्या झाडाला सोडून किसानसभा अलग होतील तर त्यांचें हि नुकसान होईल; काँग्रेसचें हि नुकसान होईल. म्हणून किसानांच्या सर्व संघटना काँग्रेसला धरून झाल्या पाहिजेत. काँग्रेसला धरून म्हणजे आपल्या नांवात नुसता काँग्रेस शब्द घातला असें नव्हे. हल्लीं 'स्वराज्य' शब्दाला महत्त्व आहे. म्हणून निरनिराळ्या संस्था 'वर्णाश्रम स्वराज्य-संघ' सारखीं नांवें घेतात त्याप्रमाणें नव्हे. काँग्रेसला धरून ह्याचा अर्थ काँग्रेसचें बळ आपल्या चळवळीनें वाढवायचें आहे, ही वृत्ति, दृष्टि पाहिजे.

काँग्रेसच्या हातीं सत्ता आली आहे ह्याचा अर्थ काय आहे ? दह्यांतील लोणी काढून घेतलेलें आहे आणि ताकाचा चवथा हिस्सा आपणासाठीं ठेवलेला आहे. ह्या चार आणे ताकाची वाटणी ११ प्रान्तांत झालेली आहे. त्यांपैकीं आपली सत्ता असलेले प्रान्त ७ आहेत, म्हणून २॥ आणे ताक आपल्या पदरात पडलें आहे. तुम्ही म्हणाल, मग ही स्थिति का स्वीकारली ? तर पाचर ठोकण्यासाठीं हिंदुस्थानच्या थोर पुरुषांनीं ठरविलें कीं ब्रिटिश सत्तेच्या तुळईला ही जी थोडी फट पडली आहे तिच्यांत पाचर ठोका. पाचर ठोकण्यास गेलें तर तें च तुटून जाईल असा संशय असता तर ही स्थिति कधीं हि स्वीकारली नसती. आपलें पाचर पोलादी आहे अशी खात्री आहे; पण नुसतें पाचर लावून चालत नाहीं. वर घणाचे घाव मारावे लागतात. आमच्या चळवळी हे घणाचे घाव आहेत.

ह्यासाठीं आपण आपल्या चळवळी फार कुशलतेनें केल्या पाहिजेत. ज्यांना आपण मतें देऊन पाठविलें त्यांना आपल्या कामामुळें मदत होईल अशी काळजी घेतली पाहिजे. मागण्या अशा व अशा पद्धतीनें मागितल्या पाहिजेत कीं आपल्या प्रतिनिधींना झोंप घेण्याची तर सोय राहू नये, पण त्यांचें बळ हि कमी होऊं नये.

मी हि रागीट माणूस आहें. रागीट आणि कळकळीच्या माणसाचें तोंड बहुधा खवळतें. ह्याचा मला अनुभव आहे. तुकारामांचें असे च झालें होतें. '**तुका म्हणे माझें खवळलें तोंड**' असें म्हणून त्यांनीं देवाला खूप शिव्या दिल्या होत्या. किसानसभावाल्यांनीं कमी जोरानें बोलावें असें मी म्हणत नाहीं. पण तुकारामाप्रमाणें त्यांचा जोर प्रेमाचा असावा. म्हणजे त्यांचा जोर हें त्यांच्या प्रेमाचें लक्षण असावें. प्रेम न ठेवता जोर दाखविण्यानें ज्यांच्याशीं आम्हाला एकजुटीनें झगडावयाचें आहे ते सुरक्षित राहतील व ज्यांना आम्हीं मतें देऊन पाठविलें त्यांच्याशीं आम्ही भांडत बसू.

फळफळ पुष्कळ आहे, पण बुद्धि गेली तर सर्व गेलें. बोलण्यांत विवेक सुटता कामा नये. पुराव्यानिशीं आकडे मांडून बोललें पाहिजे. स्वराज्याचा लाडू खरा; पण तो मेथीचा लाडू आहे. जबाबदारीचा कडूपणा त्यांत आहे. आम्हाला स्वराज्य का पाहिजे ! तर अडचणी आल्या म्हणजे त्यांतून मार्ग कसा काढावयाचा ह्या बाबतींत आमची बुद्धि चालावी म्हणून. सध्या आम्हाला कांहीं करावें लागत नाहीं, त्यामुळें आम्ही जड झालों आहोंत. उद्या इंग्रजांनीं आपलें लष्कर काढून घेतलें तर कदाचित् आम्हाला जड जाईल. पण तरी तें आम्हांला हवें. कारण त्यानें आमच्या बुद्धीला वाव मिळेल. आम्हाला कण्याचा गुरगुट्या भात नको. कणकर भाकर पाहिजे. बुद्धिमत्तेचीं क्षेत्रें जीं आम्हाला अजीबात बंद होतीं तीं आता किंचित् खुलीं झालीं आहेत इतकें च. म्हणून

राराज्याच्या जबाबदारीची जाणीव राखून किसानांनी आपल्या चळवळी अभ्यासपूर्वक व आपल्या तोंडून निघणाऱ्या शब्दाचा तोल संभाळून केल्या पाहिजेत. ब्रह्म वाक्याप्रमाणें किसान-वाक्य ही म्हण झाली पाहिजे. किसानाच्या तोंडून निघणारें वाक्य बेजबाबदार किंवा असत्य असणार च नाहीं अशी सर्वांची खात्री झाली पाहिजे. सरकारचा हात आज कमी मजबूत नाहीं. चांगला मजबूत आहे. पण तो धरण्याची हिंमत आज आम्हीं लोकांच्या बळावर केली आहे. म्हणून लोकांच्या चळवळी आवेशपूर्ण, उत्साहवर्धक पण प्रेमयुक्त आणि विवेक व सत्य ह्यांना धरून, आपल्या प्रतिनिधींचें बळ वाढविण्याच्या दृष्टीनें झाल्या पाहिजेत.

मीं पूर्वी सांगितलेली गोष्ट लक्षात ठेवा. मुळाला लागून पादी पाहिजे. नसल्यास दोघांचें हि नुकसान आहे. सर्व शेतकऱ्यांनीं आणि इतरानीं कॉंग्रेसचे सभासद झाले पाहिजे. चार आणे वर्गणी जास्त आहे अशी तक्रार करू नका. एक वर्ष चार आणे द्या. पुढें बहुमत करून थाटल्यास वर्गणी कमी करून घ्या. सभासदांची संख्या वीसपट वाढली तर वर्गणी कमी होण्यास काय अडचण आहे? पण किसान कॉंग्रेसचे सभासद होणार नाहींत तर त्यांच्या चळवळी सुकून जातील.

बाबासाहेब मला म्हणाले, आज तुम्हाला सभेंत बसण्याची चांगली शिक्षा मिळाली आहे. ते बोलले निराळ्या अर्थानें, पण मीं शिक्षा ह्या शब्दाचा संस्कृत अर्थ घेतला. आणि खरोखर च आज मला पुष्कळ शिक्षण मिळालें आहे. रामदासाचें वचन आहे 'सामर्थ्य आहे चळवळीचें' पण आमचा विश्वास "सामर्थ्य आहे वळवळीचें" ह्यावर दिसतो. हल्लींच्या आमच्या सभा मला वळवळी दिसतात. एका काळीं कॉंग्रेस ही सरकार पुढें गाऱ्हाणीं मांडणारी संस्था होती. त्या वेळीं तें शोभून जात होतें. बाळ्या ल्हान होता तेव्हा त्याच्या चुरचुर बोलण्याचें कौतुक होत होतें. पण मोठेपणीं? चाळीस वर्षानंतर पुन्हा आपण अमुक

द्या, तमुक द्या, अशीं गाऱ्हाणीं च सरकारपुढें रडत बसलों, तर पूर्वींची आणि आजची स्थिति सारखी च समजली पाहिजे. हें द्या, तें द्या,— पण द्या कोठून ? खरी सत्ता म्हणजे लोकांची शक्ति. लोकांची शक्ति वाढली पाहिजे. रडण्यासारखें मागून ती वाढणार नाहीं. हिंदुस्थानचें आर्थिक नुकसान इंग्रजांच्या व्यापारामुळें झालेलें आहे. खेडेगावची संपत्ति वाढविल्याशिवाय हिंदुस्थान श्रीमंत कसा होईल ? माफी द्या, माफी द्या, म्हणून काय होतें ? कॉंग्रेसच्या चळवळीमुळें आम्हाला चळवळ करण्यास आधार, आश्वासन, संधि मिळाली इतकें च. आम्ही मुक्कामावर जाऊन पोंचलों असें आपण जणूं मानायला लागलों आहोंत. वनचराई माफ झाली, खादीसाठीं राजाजींनीं २ लाख रुपये दिले. झालें. आम्हाला वाटलें आम्हीं मुक्काम गाठला. ह्याला मी थळथळ म्हणतों. खादीसाठीं दोन लाख ! मला २०० कोटि पुरणार नाहींत. सर्व हिंदुस्थानला खादीमय करायचें तर दोन लाख पुरतील ? पण कोणतें हि सरकार हें करूं शकणार नाहीं. लोकांनीं केलें पाहिजे.

आमचे खेडेगावचे लोक शहरच्या लोकांशीं नीट सगळत हि नाहींत. हिंदुस्थानच्या खेड्यातल्या जिनसाची किंमत फार खालावली आहे. शहरातल्या जिनसा महाग आहेत. खेड्यातल्या लोकांनीं शहरच्या दुकानदाराला म्हटलें पाहिजे, "घड्याळ २० रुपये म्हणतोस ना, २ रुपयांत दे. नाहीं तर तुझ्या यंत्र-विद्येची काय करामत ? माझें लोणी ६ आणे शेर मागतोस ? १ रुपया शेर घे. मला त्यासाठीं इतकी मजुरी व खर्च आला आहे." खेडेगावांनीं सहकार्यानें भांडवल उभारून निरनिराळे उद्योग उभे केले पाहिजेत. ह्याला आतां अडथळा राहिलेला नाहीं. सरकारकडून तुम्हाला योग्य संरक्षण मिळण्याची सोय आहे. असें काहीं आपण करूं, तर आपण चळवळी केल्या. नाहीं तर आपल्या चळवळी ह्या वळवळी च. प्रत्येक खेडेंगाव हें एक राष्ट्र समजून तेथली

संपत्ति घरीं वाढेल, ह्याचा सामुदायिक दृष्टीनें विचार झाला पाहिजे. गांवच्या आयात-निर्यातीवर गांवची चौकी पाहिजे. हें आपण केलें तर आजच्या सरकारला बळ दिलें, नाहीं तर आपल्या चळवळींचा कांहीं उपयोग नाहीं.

ग्रा. से. वृ. २-२

२३

गांवलक्ष्मीची उपासना

माझ्या खेडेगावांतील प्रेमळ बंधूनो,

आपला हा देश फार मोठा आहे. ह्या देशांत सात लाख खेडीं आहेत. आपल्या देशांत शहरें थोडीं आहेत आणि खेडीं फार आहेत. ढोबळ मानानें दहा माणसांतील एक मनुष्य शहरांत राहतो व नऊ खेड्यांत राहतात. ३५ कोटि लोकांतील जास्तींत जास्त ४ कोटि लोक शहरांत आहेत. ३१ कोटि खेड्यांत आहेत. परंतु या पस्तीस कोटींचें लक्ष त्या शहराकडे सारखें आहे. पूर्वी असें नव्हतें. खेडीं दीनवाणेपणें शहराकडे पहात नसत. परंतु आज सर्व स्थिति पालटली आहे. आज शेतकऱ्याला दोन देव झाले आहेत. आतापर्यंत एक च देव होता. त्याच्यासाठीं शेतकरी आकाशाकडे डोळे लावी. पाऊस पाडणाऱ्या देवाकडे पाही. परंतु आता भाव ठरवणाऱ्या देवाकडे हि पहावें लागतें. याला च अस्मानी सुलतानी म्हणतात. अस्मानानें वाचविलें पाहिजे व सुलतानानें हि वाचविलें पाहिजे. देवानें पिकविलें पाहिजे आणि शहरानें भाव दिले पाहिजेत. असे हे दोन देव, एक आकाशांतला व दुसरा अमेरिकेंतला, शेतकऱ्याला भजावे लागतात. परंतु

[खानदेशातील दौऱ्याचे प्रसंगीं नासारें येथें दिलेलें प्रवचन.]

असे दोन दोन देव कामाचे नाहींत. वरचा देव ठेवा, व गांधी म्हणतात, दुसरा देव सोडा. एक देव बस्स आहे. आता या दुसऱ्या म्हणजे शहरी देवाची भक्ति कशी सोडून द्यायची तें मी सांगतों.

आपल्या खेड्यातील सारी लक्ष्मी येथून उडून शहरात जाते. मालगाड्या भरून उडते व बाहेर चालती होते. ह्या गावलक्ष्मीचा पाय खेड्यात ठरत नाहीं. ती शहराकडे धाव घेते. जसें डोंगरावर पाणी भरपूर पडतें, परतु तें टिकतें का तेथें? तें चारी बाजूनीं धावत सुटतें. पुन्हा डोंगर कोरडा चा कोरडा. खेड्यातील लक्ष्मी अशी चार दिशांनीं धावत सुटते. हिला जर पायबंद घालता आला तर खेडें सुखी होईल.

ही खेड्यातील लक्ष्मी कोणत्या वाटानीं धावत जाते तें बघा. त्या वाटा बंद करा म्हणजे ही अडेल. हिचा जाण्याचा पहिला मार्ग म्हणजे बाजार, दुसरा लग्न-व्यवहार, तिसरा सावकार, चौथा सरकार, आणि पाचवा व्यसनें. या पाची वाटा बुजवावयास आरंभ करू या.

प्रथम लग्नाची गोष्ट घेऊ. कारण ती माझ्या दृष्टीनें अगदीं च सोपी आहे. तुम्ही लग्नात काहीं थोडा थोडका पैसा खर्च करीत नाहीं. त्या साठीं कर्ज देखील काढता. मुलगी मोठी होते, सासरी नांदायला जाते. परतु लग्नाच्या वेळच्या कर्जातून आईबाप मुक्त होत नाहींत. ही वाट कशी बुजवावयाची तें मी सांगतों. तुम्ही म्हणाल, "खर्च कमी करा, जेवण देऊं नका, समारंभ कशाला पाहिजे!"–असें कांहीं तरी सांगाल, तर तसें नाही. समारंभ खूप करायचा. थाट कमी करायचा नाहीं पण कमी खर्चात माझ्या पद्धतीनं पूर्वीपेक्षा मोठा थाटमाट मी तुम्हाला देतों.

मुलामुलींचें लग्न आईबापानीं ठरवावें. परतु तेवढ च त्यांचें काम. लग्न लावण, समारंभ करणें हें सर्व काम गावचें, आईबापानीं लग्नात एक पै हि खर्च करावयाची नाहीं. जे करतील त्यांना दंड बसेल असा कायदा च खेड्यात करायचा.

समजा, माझ्याकडे लग्न आहे. तर गावांतील प्रत्येकानें दोन दोन चार-चार आणे, ज ठरवाल तें, माझ्याकडे आणून द्यावयाचे. जणूं मला तो सर्वांनीं अहेर केला. सर्व गावाला त्यातून जेवण देतां येईल. पैसा न साठवता, कर्ज न काढतां, लग्न होईल. दर वर्षी खेड्यात २०–२५ लग्नें लागत असतील. तर मला दोन आण्याप्रमाणें २५×२=५० आणे म्हणजे ढोबळ मानानें तीन रुपये द्यावे लागतील माझ्याकडे दहा वर्षांनीं लग्न करण्याची वेळ आली मला दर वर्षी ३ रुपये याप्रमाण दहा वर्षांत तीस रुपये द्यावे लागले आता माझ्याकडे लग्नाची वेळ आली. मला खर्च नाहीं. माझ्याकडे लोक अहेर आणतील, सारे जमतील, समारंभ मोठा होईल, आणि खर्च काय–तर गेल्या दहा वर्षांत जे तीस रुपये मीं दिले तेवढा च! म्हणजे माझ्या घरचें लग्न ३० रुपयात झालें आणि त्यात सारा गाव, सारी जात सामील सारे भोजन समारंभाला हजर. मुलांमुलींना किती आनंद होईल! त्या वधूवरांना सर्वांचे आशीर्वाद मिळतील. सर्वांचे आशीर्वाद मिळणें ह्याहून अधिक भाग्य तें कोणतें! लग्नात लोक बोलवावयाचे, याचा उद्देश हा च कीं सर्वांची सदिच्छा, सर्वांचा आशीर्वाद मिळावा या मुलांमुलींच्या संसाराबद्दल सर्वांनीं सहानुभूति व आशा व्यक्त करावी मुलें फक्त आईबापाचीं नसतात, तीं साऱ्या समाजाचीं असतात मुलानीं बरें केलें तर साऱ्या गावचें भलें होतें, वाईट केलें तर साऱ्या गावचें वाईट होतें

कोणीं आपल्या पैशानें लग्न केलें तर पाप माना तो गावकऱ्यानीं स्वत चा अपमान समजावा आईबापाचीं मुलें तशीं सर्व समाजाचीं आईबाप मेले तर उकिरड्यावर मुलें फेकून देता का? गाव सभाळ करतो, मदत करतो गाव लग्न हि लावील तुम्ही या मार्गानें जाऊन पहा प्रयोग करुन पहा सावकाराचें कर्ज हटतें कीं नाहीं ते पहा तुमचा कर्जबाजारीपणा कमी होईल भाडण कमी होतील सहकार्य व आत्मीयता वाढतील

दुसरी बाट म्हणजे बाजाराची तुम्ही सेडेगावचे लोक कापूस विकविता, परतु तो सारा विकून टाकता आणि कापड बाहेरून विकत घेऊन येता पेरणीसाठीं सरकी सुद्धा शहरातून विकत घेता! ऊस येथें करता. तो विकून साखर बाहेरून विकत घेऊन येता गावात भुईमूग, तीळ, जवस होतो. परतु तेल आणावयाचें शहरातील गिरणीचें आता धान्य पाठवून भाकरी मुंबईहून मागवायची एवढें च शिल्लक राहिलें आहे! तुम्हाला बैल सुद्धा बाहेरून विकत आणावे लागतात. असे सारें बाहेरून आणाल तर कसें निभणार?

बाजारात का जावें लागतें? ज्या गोष्टी लागतात, त्या गावात च शक्य तों तयार करावयाच्या असा निश्चय करा. स्वराज्य म्हणजे स्वदेशाचें राज्य स्वतःच्या खेड्यानें राज्य तुम्ही घरीं जा व आपल्या गावात काय काय करता येईल तें पहा. स्वतःला काय काय लागतें तें पहा तुमच्या शेतीला उत्कृष्ट बैल हवेत. ते विकत कोठवर घेणार? तुम्ही च उत्कृष्ट बैल गावात तयार केले पाहिजेत गाईचें चागलें पालन करा एक दोन चागले वळू त्या गाईत सोडा. बाकीचे खची करा. यानें गाईची प्रजा सुधारेल, बैल चागले मिळतील बैलाचे दोर, नथा वगैरे लागतील गावात च आबाडी, सण, ताग, यान्चे ते करून घ्या. तुम्हाला कपडा पाहिजे, तर तो गावात च तयार करवा. गावात विणकर नसेल तर दोन मुलाना शिकवून आणा प्रत्येकानें घरीं कातलें पाहिजे, वर्षामध्यें थोडासा वेळ सहज मिळेल. भुईमूग गावात आहे. तेलाचा घाणा येथें च सुरू करा म्हणजे ताजें तेल मिळेल. ऊस गावात होतो त्याचा गूळ करा. साखरेची मुळीं जरूर च नाहीं गूळ हा उष्ण मानतात परतु पाण्याशीं मिळताच थड होतो गुळामध्यें प्रकृतीला पोषक द्रव्यें आहेत गूळ करा चिपाडें घरीं जळणाला होतील गावातील चाभाराकडून च जोडे करून घ्या अशा रीतीनें गावात च सारें निर्माण करावयानें पूर्वी आपलीं गावें अशीं च स्वावलबी होतीं खरें स्वराज्य त्याच्याजवळ होतें

गावात धान्य, गावात वस्त्र, गावात गूळ, गावात तेल, गावात जोडे, गावात दोर, गावात बैल, गावात घरीं च दळलेलें पीठ—अशा रीतीनें वागू लागा, म्हणजे तुमची शेतीं पळीं भरारतील तें पहा तुम्ही म्हणाल हें महाग पडेल ही निव्वळ कल्पना आहे मी उदाहरण देऊन समजावून सागतों तुमच्या गावात एक रगारी आहे, एक विणकर आहे, एक तेली आहे, एक चाभार आहे, असे समजा आज चाभार काय करतो? तो म्हणतों कीं तेल्याकडचें तेल मी घेणार नाहीं तें महाग पडतें. मी शहरातलें घेईन. तो तेली काय म्हणतो? माझ्या गावच्या चाभारानें केलेला जोडा महाग आहे मी शहरातला घेईन विणकर म्हणतो, मी शेल्यातील सूत घेणार नाहीं मिलचें चागलें असतें मग शेतकरी म्हणतो, मी विणकरान विणलेलें घणार नाहीं मिलच च विणलेलं विकत घेईन तें स्वस्त असतें अशा रीतीनें आज आपण एकमेकास मारण्याचा धदा चालविला आहे परस्परास साभाळणें हा धर्म, तो सोडून परस्परास धुळींत मिळवीत आहात पण गमत पहा तेल्यान चाभाराकडचा चार आण्यानीं महाग जोडा घेतला तेल्याच्या खिशातील आज चार आणे गेले पुढें तो चाभार हि तेल्याकडे चार आण्यानें महाग असलेलें तेल घेईल म्हणजे ते गेलेले चार आणे परत येतील तें महाग पडल नाहीं जेथें परस्पर व्यवहार आहेत, तेथें महाग हा शब्द च येत नाहीं ते गेलेले पैसे अन्य रूपानें परत येतात त्यानें माझं महाग घेतलें व मीं त्याचें महाग घेतलें कीं हिशाव बरोबर ह्यात बिघडलें कोठ? महारानें खादी काढली, ती तेल्यानें घेतली तेल्यान तेल काढल, तें महारान घेतल तेल्याला खादी महाग महाराला तेल महाग एकूण एक च तेलात गेलें तं खादींत परत मिळालें व खादींत गेलें तें तेलात परत मिळालें एका हातान द्यायचें व दुसऱ्या हातान घ्यायाचें, असा हा खेळीमेळीचा सहकार्याचा प्रकार खेड्यात पूर्वी होता परतु तो आज लोपला आहे

खेड्यात प्रेम असतें, बंधुभाव असतो. खेड्यातील लोक एकमेकांच्या गरजा पाहणार नाहींत तर तें खेडें च नाहीं तें शहरासारखें होईल. शहरातील लोक कोणी कोणाला विचारीत नाहींत सारे स्वार्थासाठीं तेथें जमलेले असतात. जसा एखादा दोणाचा पुंजका असला कीं मुंगळे किडे तेथें जमतात; त्या सर्व पाहणाऱ्या दोणावर थैमान किडे वळवळ करतात. ते किडे तेथें का जमा झाले? त्या किड्याला विचारा, येथें का रे आलास? तुझे कोणी बहीण-भाऊ येथें आहेत का? तो किडा म्हणेल, मी दोण खाण्यासाठीं येथें आलों आहे आणि दोण खाण्यांत दंग आहे. मला जास्त बोलावयास सवड नाहीं. नाहीं, गूळ यावर माशा जमतात, त्या का एकमेकांच्या प्रेमामुळें? त्याप्रमाणे शहरात माशासारखीं जीं माणसें घोंगावत असतात तीं का प्रेमानें? शहरांत स्वार्थ व लोभ आहे. खेडें प्रेमामुळे बनतें. खेड्यात आग लागली तर सारे काम टाकून धावत येतील. घरात कोणी राहून राहील काय? परंतु मुंबईला काय होईल स्थिति? 'घर जाईल, मला आहे काम' असें सगळे म्हणतील. म्हणून एका कवीनें म्हटले आहे,

" खेड्यांस देव निर्मी
नगरास निर्मि मनुज "

खेड्याना देव बनवितो, शहराना माणूस बनवितो.

आपले पूर्वज खेड्यात रहात. आज जो उठला तो चालला शहरात आहे काय तेथें? तेथें पिवळे दगड असतात आणि धूळ असते. खरी लक्ष्मी खेड्यात आहे. झाडाना फळें येतात, मळ्यात गहूं होतो, ऊस होतो, ही खरी लक्ष्मी. ही खरी लक्ष्मी विकून पांढरे पिवळे गोटे घेऊ नका तुम्ही शहरात जाऊन तेथून स्वस्त माल घेऊन येता, परंतु सारे च असें करू लागले व खेडीं भयाण दिसू लागलीं. खेडीं जर सुखी व्हावयास पाहिजे असतील तर हा शहरचा बाजार सोडा. खेड्यातील वस्तु घ्या.

खेड्यात जी वस्तु नाहीं च होणार ती दुसरीकडून घ्यावयाची परंतु दुसरीकडून घेताना सुद्धा आधीं दुसऱ्या खेड्यात तयार होत असेल, तर तेथून घ्यावयाची हें विसरू नका. समजा, येथें बांगड्या होत नाहींत. त्या सोनगीरच्या घ्या. येथें लोटी चांगली होत नाहीं, सोनगीरची घ्या. येथें रंगारी नसेल तर मालपुरहून रंगवून आणा मालपुर खेड्यातील रंगारी तुमच्या खेड्यातून गूळ नेईल व तुम्ही त्याच्या गावाहून रंगवून आणा ज्या वस्तु होत नसतील त्याच्यासाठीं इतर खेडीं शोधा शहरात काहीं वस्तु आणावयास गेला च तर हा प्रश्न विचारीत जा—खेड्यात तयार झालेली आहे का? हातानीं बनविलेली आहे का? आधीं ह्या वस्तु पसंत करायच्या. यंत्रानीं बनलेला शहरचा तो माल होता होई तों निषिद्ध मानावयाचा

तुमच्या ग्रामपंचायतींनी हीं कामें हातीं घेतलीं पाहिजेत पंचायतीनें गावचीं भांडणें सोडवावयाचीं, हें काम आहे च परंतु गावात काय काय बाहेरून येतें, गावातून काय काय बाहेर जातें, ह्याची नोंद हि पंचायतीनें केली पाहिजे. चौकी ठेवून यादी करावी नंतर ह्या वस्तु बाहेरून काय म्हणून येतात, ह्या इथें च झाल्या पाहिजेत, अशी खटपट करावी विणकर नाहीं? कापडण्याहून आणू दोन मुलें शिकवून माझ्या गावातील च वस्तु खरीदीन. माझ्या गावात होत नसेल ती गावात बनविण्याचा प्रयत्न करीन असें प्रत्येकानें ठरविलें पाहिजे. गावच्या पुढाऱ्यानीं ह्यात लक्ष घातलें पाहिजे कसें होईल, काय होईल असें म्हणत बसू नका उठा व कामाला लागा कीं झट सारें होईल. तुमचे तुम्ही मग गावातील भाव ठरवाल. तेल्यानें तेल कसें विकावें, चांभारानें जोडा किती पैशात शिवावा, विणाई विणकराची काय असावी, तुमचें तुम्ही ठरवाल. एकमेकानीं एकमेकाचें खरेदी केलें म्हणजे सारें च स्वस्त. स्वस्त व महाग हा शब्द च राहणार नाहीं.

तुमच्या गावात काय होणार नाहीं? सांगा एक, मीठ होत नसेल, ठीक. मीठ घ्या बाजारातून. दोन, रॉकेल वास्तविक रॉकेलशिवाय

चालविता आलें पाहिजे. पण नसेल च चालत तर तें घ्या. तिसरी गोष्ट म्हणजे कांहीं मसाल्याचे पदार्थ मिरची वर होते च येथें. वास्तविक मिरची बंद च करा. मिरचीची शरीराला गरज नाहीं. काड्याची पेटी घ्यावी लागेल, शिवाय अवजारें घ्यावीं लागतील. तीं हि गावांत तयार करण्याच्या उद्योगाला लागलें पाहिजे. पण तूर्त तीं घेतल्याशिवाय सुटका नाहीं. या वस्तु घ्या. रॉकेल एरंडी लावून हळूहळू कमी करा परंतु या शिवाय बाकीच्या वस्तु गावांत च करा. खादी गावांत झाली पाहिजे. खादीच्या कपड्याला बटणें तीं सुताचीं खेड्यांत च करतां येतील. तीं दुसरीं बटणें कशाला ? तीं बटणें छातीवर नसतील तर तळमळेल कीं काय जीव ? नाहीं ना ? तर द्या तीं फेकून. ती साखळी कशाला ! तिच्या शिवाय चालेल ना ! जरूर नाहीं अशा वस्तु गावांत आणाल तर त्या साखळ्या साखळदंडाप्रमाणें पायांत बसतील. गळ्याला गळफास होतील. ह्या असल्या बाहेरच्या साखळ्या आणून नटूं नका.

भगवान् श्रीकृष्ण कसा नटत असे ? तो का बाहेरच्या साखळ्या घालीत असे ! वृंदावनांत मोराचीं जीं पिसें गळलेलीं सांपडत त्यांनीं तो नटे. मोराचीं पिसें तो उपटून आणीत नसे मोराचीं पिसें तो लावी, तर त्याला काय पिसें लागलें होतें ! तो का वेडा होता ? माझ्या गावचे हे मोर, त्यांच्या पिसांनीं मी नटलों तर हरकत नाहीं त्यांत त्या मोराची हि पूजा आहे. तो डोक्यावर मोरमुकुट घाली, आणि गळ्यांत काय घाली ? वनमाळा माझ्या यमुनेच्या तीरावरचीं फुलें. तीं सर्वांना मिळतील गरिबास मिळतील, श्रीमंतास मिळतील. ती स्वदेशी वनमाळा, खेड्यांतील वनमाळा, गळ्यांत घाली आणि वाजवी काय ? मुरली. खेड्यांतील बांबूची नळी. तो बांबूचा पावा, ती बासरी, हें त्याचें वाद्य.

एक गृहस्थ जर्मनींत गेले होते. ते तिकडचा एक प्रसंग सांगत होते : "आम्ही सारे विद्यार्थी एकत्र जमलों होतों. फ्रेंच, जर्मन, इंग्लिश,

जपानी, रशियन सारे एकत्र जमला होतो. सर्वांनी आपापल्या देशातील राष्ट्रीय वाद्य वाजवून दाखविलीं मेक्सिकानी व्हायोलिन वाजविलं, इंग्लिशांनी आपलें वाजविलं मला हिंदुस्थानचें वाद्य वाजवून दाखवा असे मागण्यात आलें. मी गप्प बसलों ते मला विचारूं लागले, 'तुमचें भारतीय असें वाद्य कोणतें?' मला सांगता आलें नाहीं." मी त्याला म्हटलें — अहो, बासरी हें आपलें राष्ट्रीय वाद्य लाखों खेड्यांत तें आहे साधें परंतु गोड कृष्ण भगवानानें तें पवित्र केलेलें घेतली बांबूची नळी, पाडलीं भोकें की झालें तयार! असें हें वाद्य श्रीकृष्ण वाजवी तें गोकुळातील, स्वदेशी, खेड्यातील वाद्य होतें बरें, श्रीकृष्ण काय खात असे? बाहेरची साखर आणून का खात असे? तो आपल्या गोकुळातील दूध, लोणी वगैरे इतरांना खायला शिकवी गोकुळातील ही लक्ष्मी मथुरेस गवळणी घेऊन जात परंतु ही गायची अन्नपूर्णा कृष्ण बाहेर जाऊं देत नसे तो ती उधळून सर्वांना वाटी सर्व गोकुळातील मुलं त्यानें धष्ट पुष्ट केलीं गोकुळावर त्याचे हल्ले आले त्याना आपल्या मित्राना बरोबर घेऊन नाहींसे केले गोकुळात राहून करी काय? गाई चारी, त्यानें वनचे मिळेल म्हणजे काय करी? खेड्याना जाळून टाकणारी भांडणें ती मिटविली सर्व मुले एकत्र जमविलीं प्रेम वाढविलें असा हा *श्रीकृष्ण गोपाल कृष्ण* आहे तो *तुमच्या* गावचा आदर्श आहे गोपाल कृष्णानें खेड्याचं वैभव वाढविलें गाईंची सेवा केली धेन्वावर त्यानें प्रेम केलं खेड्यातील पशुपक्षी, खेड्यातील नदी, खेड्यातील गोवर्धन डोंगर, त्यांच्यावर त्याने प्रेम केलें खेडें म्हणजे त्याचा देव होता पुढें ते द्वारकेचे राणे झाले, तरी पुन्हा गोकुळात येत, पुन्हा गाई चारीत शेणात हात घालीत, गोठे झाडीत, वनमाला घालीत, बासरी वाजवीत मुलात गोपबालात खेळत ब्रजकिशोर हें त्याचं आवडतें नाव गोपाळ हें त्याचें आवडतें नाव गोकुळात अपार आनंद व सुख त्यानें निर्माण केले

गोकुळीच्या सुखा । अंतपार नाहीं देखा ॥

गोकुळाच्या सुखाला सीमा नव्हती. अशा त्या गोकुळातील चार शितांचे कण मिळावे म्हणून देव डोकावत यमुनेच्या पाण्यात प्रेम-मस्त गोपाळवाळ जेवून दहीकाला खाऊन हात धुवावयास जात, तर देव मासे होऊन तीं शितें खात त्याच्या स्वर्गांत तें प्रेम होतें का? त्या देवाना काहीं कमी नव्हतें, परंतु प्रेम नव्हते त्याच्याजवळ. शहरें म्हणजे तुमचे स्वर्ग ना? अरे तेथें प्रेम नाहीं तेथें भोग आहेत, पैसे आहेत. परंतु आनंद नाहीं तुमचीं खेडीं गोकुळासारखीं करा मग ते शहरातील नगरशेठ तुमच्या खेड्यातील मीठ–भाकर मिळावी म्हणून धावत येतील खेडीं म्हणजे भरलें गोकुळ करायचें आहे. स्वावलंबी, आरोग्यसंपन्न, उद्योगशील, प्रेमळ, अशीं करावयाचीं आहेत उसाचें गुऱ्हाळ चाललें आहे, चरखा चालला आहे, पिंजारी पिंजीत आहेत, तेलाचा घाणा कुर्र करीत आहे, विहिरीवर मोट चालली आहे, चाभार जोडा शिवीत आहे, गुराखी गाय राखीत आहे व पावा वाजवीत आहे,— असें भरलेलें गाव दिसू द्या आपल्या चुकांनीं आपण खेड्याचा मसणवटा केला, आता फिरून त्याचें गोकुळ करूं या.

कागद पताकांच्या व ध्या दतमंजन राखुंडीचे च करा सद्य याभळीच्या काडीचे मनवा परदेशी कागदाच्या माळा आणि पताका नकोत आपल्या गावातील झाडाचे पल्लव, आम आम्र–पल्लव, त्याचीं तोरण करा. गावातील झाडाचा अपमान का करता? बाहेरच्या गावातील तोरणें लावाल तर गावातील झाडें रागावतील. त्याना हि समारंभात भाग घ्यायचा असतो. त्याचे पल्लव आणा. आपल्या धार्मिक मंगल कार्यांत कागदाचीं का तोरणें सांगितलीं आहेत? आम्राचीं शुभ पानें पाहिजेत, आणि घडा पाहिजे, कलश पाहिजे. तो कशाचा असे? तो टिनपॉटचा चालेल

या! तो परिश्रम करणारा गांवातीलच पाहिजे. तुमच्या गावच्या कुंभारानें बनविलेला तो च तेथें पाहिजे. पूर्वजांनीं गावातील वस्तूंना च पहा कसें महत्त्व दिले होतें. ही दृष्टि घ्या म्हणजे सारें गाडें बदलेल. निराळी सृष्टि सभोंवतालीं दिसू लागेल समृद्धि व आनंद दिसू लागेल.

आपण ग्रामाची गोष्ट पाहिली. बाजाराची पाहिली. आता आधीं व्यसनाची गोष्ट घेऊं. आपल्या हातच्या गोष्टी आधीं विचारात घेऊं. सरकार व सावकार मागाहून पाहूं.

कोणी सांगतो कुंक फुंक विड्या च पुष्कळ वाढतात. म्हणतात, विड्या घरच्या आहेत. त्या काहीं बाहेरच्या नाहींत. विष घरचें असेल तर तें खाल का! घरचें विष खाऊन अगदीं १०० नंबरी स्वदेशी मरण घ्याल वाटतें! विष घरचें काय किंवा बाहेरचें काय त्याज्य च. त्याचप्रमाणें व्यसनें तेवढीं वाईट, तीं सर्व सोडलीं पाहिजेत. तीं मारणारीं आहेत. दारूविषयीं म्हणाल तर पूर्वीं महाराष्ट्रात दारू नव्हती. एल्फिन्स्टन साहेब होता पहिला गव्हर्नर महाराष्ट्राचा त्यानें महाराष्ट्राचा इतिहास लिहिला आहे, त्यात तो म्हणतो, "**पेशव्यांच्या राज्यात दारूचें उत्पन्न होत नसे**" परंतु आता दारू पिणारे गावोंगाव झाले आहेत सरकार उलट त्याची सोय करून देतें. पण सोय करून दिली म्हणून आपण दारू प्यायची कीं काय? हिंदुस्थानात मुख्य दोन धर्म आहेत हिंदु व मुसल्मान. या दोन्ही धर्मात दारू पिणें महापाप मानलें आहे. मुसल्मान-धर्म दारू पिणें हराम मानतो हिंदु धर्म दारू पिणें पंच महापातकांतील एक पातक मानतो. दारू पिण्यानें आपण साधतों तरी काय? प्राणाचा, कुटुंबाचा, धनाचा, व सर्वांहून प्रिय धर्माचा-सर्व वस्तूंचा-नाश!

विडी, दारू, व तिसरें व्यसन म्हणजे ऊठसूट भांडण करणें. कृष्णानें भांडणाचें वर्णन गिळलें. तटा करू नका तटा झाला च तर तो गावातल्या

गावात चार सभ्य मिळून सोडवा. कोर्ट-कचेऱ्याकडे धाव घेऊं नका. कोर्ट-कचेऱ्या तुमच्या गावातल्या गावात च पाहिजेत. वस्तु गावातील तसा न्याय हि गावात च. तुमच्या गावात सारें मिळतें, परंतु न्याय मिळत नसेल तर कसें होईल? गावात वस्त्र, तसे गावात न्याय. बाहेरची कोर्टे काय कामाची? वस्त्राच्या बाबतींत जसें परावलम्बन नको तसें न्यायाच्या बाबतींत हि नको. प्रेमानें नांदा. थोडें कमीजास्त दुसऱ्याकडे गेलें तरी तें गावात च आहे. परंतु तिकडे लाख गेले तर 'नाहीं मला, नाहीं तुला' अशी स्थिति होईल. गावात च पाचामुखीं परमेश्वर आहे. त्याची कास धरा.

भोजनें वगैरे इतर चाली याच्या येथें ऊहापोह करीत नाहीं. जीवन निर्मळ व विचारपूर्वक चालवा. प्रत्येक गोष्ट विवेकानें, विचारानें करीत चला.

आता चौथी गोष्ट सावकार. तुम्ही घरीं च कापूस ठेवून चियापुरती सरकी ठेवलीत, घरीं च कपडा केला, भुईमूग, जवस घरीं ठेवून गावातील घाण्यावरून च तेल काढून घेतलें, कोर्ट-कचेऱ्या बंद केल्या, आणि भांडणें गावात च मिटवलीं, लग्न मीं सांगितलें त्या प्रकारानें लावलें, म्हणजे सावकाराची गरज बरी च कमी लागेल. परंतु असें करून हि सारे सावकाराच्या पाशातून मुक्त होतील असें नाहीं. कर्जबाजारीपणा राहील. त्याला आळा बसेल एवढें खरें.

तुमच्या कर्जबाजारीपणाचा संपूर्ण प्रश्न स्वराज्याशिवाय सोडविता येणार नाहीं. स्वराज्यात समज्या सावकाराचे हिशेब तपासण्यात येतील. ज्या सावकाराना मुद्दलाहतकें व्याज मिळालें असेल, त्याचें देणें संपलें असें ठरें शकेल. ज्या सावकाराचें मुद्दल हि घरात गेलें नसेल—व्याजाच्या रूपानें मुद्दल घरात गेलें नसेल—त्याच्याशीं तडजोड करू. अशा कोणत्या तरी मार्गानें तो प्रश्न सोडवावा लागेल. तटस्थ पंच नेमून, चौकशी करून, काय तें करावें लागेल. तोंपर्यंत आज सांगितलेल्या उपायानीं जावयाचें

व हळूहळू आपण होऊन सावकारापासून दूर रहावयाची खटपट करावयाची. परंतु कर्ज द्यायचें म्हणून मुलाबाळांची आबाळ करू नका मुलाबाळांना, दूध-तूप द्या. नीट खायला द्या. मुलें सान्या समाजाचीं. मी माझ्या सावकाराला सांगेन, 'मुलांना थोडें दूध देऊ का? माझ्या मुलाबाळांना गरज आहे' मुलें जशीं आईबापाचीं तशीं तीं सावकाराचीं पण आहेत तीं सान्या देशाचीं आहेत तुम्ही मुलांना देत असताना सावकाराला च देत असता. म्हणून पोटाला आधीं पोटभर द्या. मुलांबाळांस द्या. घरच्या गरजा भागवून मग कर्ज द्यावयास जा. कर्ज द्यावयाचें च आहे. चैन करून नव्हे, खाऊन पिऊन उरलें तर आणून देऊ असें सावकाराला सांगा.

अशा रीतीनें चार गोष्टी मीं सांगितल्या. खेड्यातील लक्ष्मी बाहेर जाण्याचे चार मार्ग सांगितले, व त्यांना बंद कसें करता येईल त्याची दिशा हि दाखविली. आता पाचवी गोष्ट सरकार. हें सरकार कसें बंद करावयाचें? तुम्ही स्वत च्या वस्तु बनवू लागा आपल्या खेड्यात बनवू लागा म्हणजे सरकार आपोआप ताळ्यावर येईल. सरकार येथें का राहिलें आहे? इंग्लंडचा माल सोपेपणानें आम्हा मूर्खांवर लादता येतो म्हणून. परंतु उद्या शहाणे होऊन गावें स्वावलंबी करू तर सरकार आपोआप नरम येईल. वस्तु लागेल ती खेड्यात च बनवायची. आपल्या खेड्यात जी बनणार नाहीं ती दुसऱ्या खेड्यातून घ्यावयाची शहरातील कारखान्यावर बहिष्कार, व परदेशी वस्तु तर नाहीं च नाहीं परदेशी व देशी कारखान्यांना आपल्या खेड्यातून तुम्हीं जें खाद्य देऊन राहिला आहात तें बंद करा. त्याचप्रमाणें एकी करा, भाई नका भांडले तरी त्याचा गावात च निकाल करा कोर्ट-कचेऱ्याचें तोंड पहावयाचें नाहीं असें ठरवा गावातील च वस्तु, गावात च न्याय, असें जर कराल तर एका दगडानें दोन कामें होतील. दारिद्र्याचा श्राप

सरेल, व सरकार पळेल. तुम्ही असे स्वावलंबी, निर्व्यसनी, उद्यमी व एकोप्यानें वागणारे व्हा. मग तुमचे हक्क सरकार दिल्याशिवाय राहणार नाहीं. तुमची इतकी ताकद वाढली असून हि सरकार जर हक्क देणार नाहीं तर मग आहे च सत्याग्रह. तो जो सत्याग्रह होईल तो थोड्या-थोड्यांचा सत्याग्रह होणार नाहीं. त्यांत सारी च जनता सामील होईल.

तुम्ही शेतसारा दहा हजार देता. परंतु कापडासाठीं २५ हजार देता. आता असें समजूं या कीं हें सरकार काहीं लवकर जात नाहीं. त्याचा शेतसारा कमी होत नाहीं. स्वराज्य मिळाल्यावर कमी करूं. ती पुढची गोष्ट. परंतु सूत कपडा गांवात च तयार करायचा असें ठरविलें तर काय होईल ? प्रत्येकाला सरासरी ३ शेर रुई लागेल. ३ शेर रुई प्रत्येकाला ह्याप्रमाणें घरात ५ माणसें धरलीं तर १५ शेर रुई लागेल., पेरायला लागणाऱ्या सरकीपुरता चांगला कापूस शेतांतून वेचून घरीं च ठेवा. उत्कृष्ट सरकी पेरायला मिळेल. जी रुई होईल तींतून घराला लागणाऱ्या कापडापुरती राखून ठेवावी व बाकी विकून टाकावी. प्रत्येक माणसाला पक्की ३ शेर रुई म्हणजे माणशीं १। रुपयाची. ३२०० माणसांना ४-५ हजाराचा कापूस ठेवावा लागेल. २५ हजाराचा कपडा लागेल. त्यांतून हे ५ हजार रुपये वजा केले म्हणजे बाकी २० हजार रुपये गांवात राहिले. सरकार शेतसारा दहा हजार नेईल, परंतु तुम्ही २० हजार वाचवाल. म्हणून तर गांधी म्हणतात कीं. खादी म्हणजे च स्वराज्य. एका खादीनें च २० हजार रुपये गांवात राहिले. उद्या समजा, स्वराज्य मिळालें, तर काय होईल ? शेतसारा निम्मा म्हणजे १० हजाराचा ५ हजार होईल. म्हणजे तुमचे ५ हजार रुपये वाचतील, पण खादी वापरल्यानें २० हजार रुपये वाचतील. तेव्हा आता खरें स्वराज्य कशांत आहे हें ओळखा. पूर्वी इतर राज्यें आलीं तरी हें खेड्यांतील खरें स्वराज्य कधीं गेलें नव्हतें. म्हणून आपण भिकेस लागलों नाहीं. परंतु

या बाजारांत हें खादीनें स्वराज्य, खेड्यातील उद्योगधंद्यांचें स्वराज्य, गेलें व म्हणून खेडीं भयाण दिसूं लागलीं. इंग्लंडला तुमच्या करापेक्षा, शेतसाऱ्यापेक्षा, या कोट्यवधि रुपयांचा जो व्यापार त्याचा आधार आहे. शेतसाऱ्यांतून त्याला दहा हजार मिळतील परंतु तुम्हाला कपडा देऊन तो २० हजार नेईल. साखर, रॉकेल, वगैरे शकडों अशा च वस्तु आहेत. म्हणून खरें स्वराज्य ओळखा. सरकार पराक्रम करून केव्हा घालविता येईल तें मग पाहूं. परंतु तोंपर्यंत या मीं सांगितलेल्या मार्गानें आपापलीं खेडीं स्वावलंबी, उद्यमी, प्रेमानें नांदणारीं अशीं करा. त्यांत च सारें काहीं आहे.

ग्रा से पृ ५-४.

२४

खेडेगांवचें आरोग्य

परवा पवनारचा एक मुलगा रस्त्यात भेटला म्हणाला, " मला खाडकें झालीं आहेत, काय करावें?" तेव्हा त्याला थोडक्यात मंत्र सांगितला, " रोज सकाळीं गाईचें ताजें ताक पीत जा, म्हणजे तुझा रोग जाईल." खेडेगावच्या माझ्या एकूण अनुभवावरून मी अशा निर्णयावर आलों आहें, कीं गाईचें ताजें ताक हें खेडेगावचें एक मोठें तारक तत्त्व आहे त्यासाठीं मीं संस्कृतांत एक सूत्र रचलें आहे:
" तक्रं तारकम् "

खेडेगावांत खाडकें, खरूज, गजकर्ण इत्यादि चर्म रोग लहान मुलांपासून म्हाताऱ्यांपर्यंत सर्वांना दिसून येतात. त्यांचीं कारणें मला आढळलीं, तीं उपायासह नमूद करतों.

१. अस्वच्छ राहणी–त्यातल्या त्यात स्नानाची हेळसांड. स्नान रोज न करणारे आहेत च. पण जे रोज करणारे आहेत, त्यांचें हि स्नान 'स्नान' म्हणता येणार नाहीं. त्याला मराठींत 'आघोळ' शब्द रूढ झाला आहे, तो कदाचित् शोभेल कारण 'आघोळ'चा अर्थ मी समजलो आहें, "अंग ओलें करणें." पण पुष्कळ वेळा तर असें दिसून येतें कीं, देहाचा काहीं भाग तर पुरता ओला सुद्धा होत नाहीं. ह्यासाठीं घरात नीट आडोसा असलेली एक स्नानाची जागा पाहिजे. आणि तिथें नग्न-स्नान करण्याची पद्धति रुढविली आणि शिकविली पाहिजे. गुह्य अवयव स्वच्छ धुतले पाहिजेत. हा एक सार्वत्रिक शिक्षणाचा विषय आहे.

२. पिण्याचें अस्वच्छ पाणी–विशेषतः नदीकाठच्या गावात आणि त्यात हि पावसाळ्यात, लोकांच्या पिण्यात जें पाणी येतें, तें अति च घाणेरडें असतें. ह्याला कमींत कमी उपाय उकळून पाणी पिणें हा आहे. हरिजन–वस्तींत तर स्वच्छ पाणी नावालाच नाहीं. हरिजनांच्या पाण्याचा प्रश्न, हा अगदीं सामान्य भूतदयेचा प्रश्न आहे. असल्या साध्या प्रश्नाकडे हि जो समाज दुर्लक्ष करील त्याची स्वराज्याची पात्रता कशी सिद्ध व्हावयाची!

३. आहारांतील उणिवा आणि चुका–ह्या सदराखालीं तीन मुख्य दोष आढळून येतात. ह्यांना मी खेड्याच्या आहारातील त्रिदोष म्हणतों.

(अ) आहारातील चूक ज्याला म्हणता येईल, ती म्हणजे सडलेली किंवा किडलेली वस्तु वापरणें. खेड्यात आंब आणि मासळी, जी विकत घेऊन खाल्ली जाते ती, बहुतेक 'सडलेली' म्हणता येईल. महारोग वाढत राहिला आहे. त्याच्या कारणाचा पुरता छडा अजून तज्ज्ञांना लागलेला नाहीं. परंतु एक कारण सडलेली किंवा घाणेरडी मासळी खाणें, हें आहे. 'किडलेलें' म्हणजे मनुष्याच्या पदरात पडणारें धान्य

हें पुष्कळ वेळां रद्दीतलें रद्दी असतें. ह्या बाबतींत न्हेरेगावच्या महाजनांनीं लक्ष दिल्याशिवाय सुधारणा होणें अशक्य आहे.

(आ) रोजच्या आहारांतली एक मोठी उणीव, म्हणजे नित्याच्या जेवणांत भाजी नसणें. भाजीच्या महत्त्वाविषयीं अधिक लिहिण्याची गरज नाहीं. कारण, ती एक सर्व-मान्य बाब आहे. शेतकऱ्याच्या आहारात कांहीं फळत तर मुळीं च भाजीचें नाव नसतें. "धान्याच्या चौपट भाजी खाल्ली पाहिजे" असें म्हणण्यापर्यंत कांहीं डॉक्टरांची मजल आहे. असलें कांहीं मला म्हणावयाचें नाहीं. उलट, भाजीचें प्रमाण सामान्यतः अल्प च बरें, असें मी मानतों. तथापि रोजची माणशीं दहा तोळे भाजी तरी शेतकऱ्याच्या भोजनात अवश्य आहे, असें समजलें पाहिजे.

(इ) आहारांतील दुसरी उणीव, म्हणजे ह्या लेखाच्या आरंभीं उल्लेखिलेलें गाईचें ताक. रोजच्या जेवणात कांहीं तरी पाचक अम्ल तत्त्व अवश्य आहे. गाईचें ताजें ताक, हें थोड्या प्रयत्नानें सर्वांना आणि रोज मिळण्यासारखें उत्तम अम्ल आहे. पण त्याशिवाय दुधांतलें सर्व ओज (प्रोटीन) ताकांत आहे. खनिजें हि त्यांत भरपूर आहेत. वऱ्हाड-नागपूर-कडच्या ग्रामीण आहारात अम्ल बहुतेक नसतें च. ज्वारीची भाकर आणि मीठ व हळद टाकलेलें साधें वरण, ह्या दोन उत्तम वस्तु त्यांच्या जेवणांत असतात; त्याशिवाय बेसनाचें पिठलें—ज्याला ते 'चून' म्हणतात, आणि ज्यात मिरची इत्यादि जिह्वादश टाकलेले असतात, ती एक गौण वस्तु ते आवडीनें खातात. त्यामुळें खरूज इत्यादि रक्तदोषाचे रोग फार आढळतात. असे अनेक रोग सकाळच्या न्याहरींत पावशेर ताजें ताक देऊन तेवढ्यानें च दुरुस्त होतात, असें मीं पाहिलें आहे

इतकें ताक सर्वांना थोड्या प्रयत्नानें मिळण्यासारखें आहे, म्हणून वर म्हटलें. पण तेवढा प्रयत्न तरी केला तर व्हायचा ना!

ग्रा. से. वृ. ६-१.

२५

खादीचें समग्र-दर्शन

जेलमध्यें थोडाफार तटस्थ चिंतनाला अवकाश मिळतो. तेव्हां आपल्या चळवळीसंबंधीं त्या च प्रमाणें हिंदुस्थानच्या आणि एकूण जगाच्या परिस्थितीसंबंधीं विचार चांगला झाला, चर्चा हि झाली. एकंदर परिस्थिति कठिण झालेली दिसत होती. अशा वेळीं कोणते उपाय करण्यासारखे आहेत हा विषय आम्ही तिथें चिंतीत असू. परंतु जेलमधून सुटून आल्यानंतर थोड्या च दिवसांत जपान आणि अमेरिका युद्धांत पडून आधींची च कठिण परिस्थिति अधिक च कठिण झाली. त्यामुळें जेलमध्यें करून ठेवलेले कांहीं विचार अपुरे पडले, तर कांहीं हटवले. ह्या युद्धाला विरोधी कारणें देतांना पहिलें कारण युद्धाची हिंसकता, दुसरें कारण उभयपक्षीं न्यूनाधिक पण साम्राज्यवादी तृष्णा, तिसरें हिंदुस्थानची संमति न घेणें, अशीं तीन कारणें आम्ही देत असू. परंतु जपान आणि अमेरिका यांच्या प्रवेशानंतर आतां बहुतेक समग्र जग च युद्धांत पडल्यासारखें झालें. अर्थात् आतां हें युद्ध मानवाच्या हातांत न राहतां उलट युद्धाच्या च हातांत मानव गेला असल्यामुळें हें युद्ध स्वैर किंवा मूढ आहे हा एक नवा मुद्दा निर्माण झाला. वासुदेव कॉलेजमध्यें * बोलतांना त्यावर च मीं मुख्य उभारणी केली होती.

परंतु अशा रीतीनें जगांतील सगळीं मोठीं राष्ट्रें युद्धांत सामील झाल्यानंतर, हिंदुस्थान—जो मूळचा च दरिद्री आणि विषम परिस्थितींतला,

* 'युद्धाचें टोणपें लक्षण' हें तें व्याख्यान होय.

तो अधिक च विषम परिस्थितींत आता जात आहे. इंग्रजी राज्य येण्यापूर्वी हिंदुस्थान स्वावलंबी होता. इतकें च नव्हे तर आपली गरज पुरवून परदेशाला हि तो थोडाफार पुरवठा करीत होता. परंतु आज पक्क्या मालाच्या बाबतीत हिंदुस्थान जवळ जवळ पूर्ण परावलंबी झालेला आहे. राष्ट्रीय रक्षणाचीं साधनें, युद्धविषयक सरंजाम वगैरे बाबतींतल्या परावलंबनाची गोष्ट मी बोलत नाहीं—यद्यपि अहिंसेचा मार्ग मोकळा नसल्यास राष्ट्र-बुद्धीनें विचार करायचा तर ही हि बाब चिंतावी लागते च—परंतु जीवनोपयोगी नेहमींच्या मालासंबंधीं मी बोलत आहें. असा माल आज हिंदुस्थानात होत नाहीं, आणि बाहेरून तो दुर्दैवानें कमी च येऊं शकेल. लढणारीं राष्ट्रें युद्धोपयोगी सामान च निर्मिण्याच्या फिकिरींत असणार, त्यामुळें बाहेर पाठविण्यासाठीं माल त्यांच्यापाशीं कमी तयार होणार. आणि इतक्या उपर जो माल तयार होईल तो दुसऱ्या राष्ट्रांना न पोंचावा अशी व्यवस्था शत्रु-राष्ट्रें करणार! अमेरिकेचा माल येऊं लागल्यास जपान तो बुडवीत राहील, आणि जपानचा माल तर येऊं च शकणार नाहीं. अशा रीतीनें बाहेरचा पक्का माल येण्याचें मंदावलें किंवा थांबलें तर हिंदुस्थानची दशा अतिशय दीनवाणी होईल. नवीन पक्का माल इथें च बनविण्यासंबंधीं सरकार कदाचित् हेतुपूर्वक न म्हटलें तरी परिस्थितीच्या निमित्तानें पण उदासीन राहील. लढाईंत सर्व चित्त गुंतल्यामुळें दुसऱ्या गंभीर योजना सुचणें कठिण. जो काहीं गांभीर्य-पूर्वक विचार व्हायचा तो युद्धविषयक च व्हायचा. हिंदुस्थानचें कसें तरी रक्षण—आणि रक्षण म्हणजे इंग्रजांच्या हातात तो टिकून राहणें—झालें म्हणजे पुरे, अशी च सरकारची मनोवृत्ति राहिली तर त्यात काहीं नवल वाटायला नको.

अशा स्थितींत आम्हा कार्यकर्त्यांवर मोठी जबाबदारी येऊन पडते. एरवीं, खादीचा खप फारसा होत नाहीं, त्यासाठीं लोकांची मनधरणी

करावी लागते, असा लोकांवर आक्षेप होता. आता हल्लींच्या युद्धाच्या परिस्थितींत, आम्ही लोकाना खादी पुरवूं शकत नाहीं, असा आक्षेप आमच्यावर येणार आहे. अशा संकटकाळात जर खादीला आपण चालना देऊं शकलों नाहीं, तर खादीविषयीं भविष्यकाळीं आशेला फार थोडी जागा उरणार आहे. जाजूसाहेबांनीं 'खादी–जगत्' मध्यें नुकती च एक योजना मांडली आहे. तींत त्यांनीं हें पटवून दिलें आहे कीं, सरकारला दुसरे जे कांहीं उद्योग बेकाराना देता येतील ते देऊन हि शक्ति हार खाईल आणि भूक शिल्लक उरेल तर तितक्या अशानें खादीला वाव देणें सरकारचें कर्तव्य आहे. असल्या हि सरकारला खादीचें हें कार्यक्षेत्र प्रायः कबूल करावें लागेल. पण ही योजना म्हणजे उघड च जिथें आपला प्रवेश होत नाहीं अशा ठिकाणीं, हिकमतीनें आपलें गाठोडें ठेवून देण्यासारखें आहे. आमचें घर बळकावून बसलेल्या माणसाला म्हणायचें कीं "बाबा! घर तुझें च सही, पण तें तुला अगदीं भरलेलें वाटतें तसें नाहीं. ती त्या पलीकडच्या कोपऱ्यात थोडी रिकामी जागा दिसते आहे. हें माझें गाठोडें तिथें राहू दे." आणि कमींत कमी अपेक्षित सद्गुणावर हा हल्ला असल्यामुळें त्याचा परिणाम व्हायला च पाहिजे.

परंतु अशा रीतीची दुष्काळी खादी हा खादीचा पाया नव्हे. आज जी खादीची उत्पत्ति–विक्री चालली आहे, तो हि तिचा पाया नव्हे. तो एक इमारतीचा भाग जरूर आहे. खादीच्या अंतिम योजनेमध्यें हि उत्पत्ति–विक्रीचा भाग राहील, आणि आजच्यापेक्षा तो पुष्कळ च जास्त राहील. परंतु संपूर्ण योजनेंतलें तें एक अंग झालें. तसें च आज जें ठिकठिकाणीं वस्त्रस्वावलंबन चाललें आहे, कुठें या गावात चार वस्त्रस्वावलंबी लोक, कुठें त्या गावात दोघेजणें, असें ठिकठिकाणीं करीत जायचें, त्यानें हि आपलें मुख्य काम होत नाहीं. तें म्हणजे ठिकठिकाणीं चौकात म्युनिसिपाटीचे दिवे लावल्यासारखें आहे. त्याचा हि उपयोग

आहे च. त्यानें सगळीकडचें वातावरण प्रकाशित राहील. परतु चौकातले दिवे घरातल्या दिव्याचें काम करीत नाहींत; म्हणून हें असलें विखुरलेलें यत्रस्वावलंबन हि खादीचें मुख्य कार्य नव्हे. शेतकरी आपल्या शेतात धान्य काढतो तसा आपला कपडा त्यानें घरीं च काढावा, हा खादीचा पाया आहे.

सुरवातीला च हें काम कदाचित् जमलें नसतें म्हणून आपण वेगळ्या रीतीनें खादीची उभारणी केली, तें हि ठीक झालें. त्यानें खादीला चालना मिळाली. आणि थोडीफार खादी आपण देऊ शकलों परतु आता लोकाची खादीची मागणी वाढेल. आपण ती आजच्या पद्धतीनें पुरवूं शकणार नाहीं. अशा स्थितींत जर आपण लाचार होऊन स्वस्थ बसलों तर आपल्यावर दोष येईल; आणि तसा तो आला तर न्यायानें च येईल. कारण खादीला वीस वर्षांचा अवकाश मिळून चुकला आहे. हिटलरनें वीस वर्षांत पडलेलें राष्ट्र उभें केलें १८ सालीं जर्मनीचा पुरा पराभव झाला, आणि ३८ सालीं तें पहिल्या दर्जाचें राष्ट्र म्हणून उभें झालें. रशियानें जें बळ कमावलें तें हि गेल्या वीस वर्षांत च कमावलें. एवढ्या काळात त्यानें एक नवीन विचाराची आणि आचाराची जगाला आकर्षिण्यासारखी प्रणाली रचली खादीला हि अशी च वीस वर्षे साधि मिळाली असें मानलें जाईल एवढ्या अवकाशात खादी विशेष चमत्कार करू शकली नाहीं याला कारणें पुष्कळ आहेत. आणि म्हणून जर्मनीशीं किंवा रशियाशी तोलून आपण आपणाला हिणवून घ्यायची जरूर नाहीं तरी पण अशा सकटाच्या काळीं जर आपण लाचार झालों तर मग मी मघा म्हटल्याप्रमाणें खादीसाठीं एक कोपरा राखून तेवढ्यावर सतुष्ट व्हावें लागेल. पण मग खादीची मुख्य दृष्टि—जिला अहिंसेच्या योजनेंत केंद्रस्थान आहे—सोडल्यासारखी होईल. खादीचें आणि अहिंसेचें नातें हिंदुस्थानात तरी अतूट समजलें पाहिजे.

खादीची लोकांची मागणी वाढली म्हणजे आपण लोकांना सांगणार—' सूत काता '. तर ते म्हणतील, ' आम्हाला पेळू पुरवा ' आणि आपल्या चळवळींतला, पेळू हा एक मोठा द्राड भाग आहे. पेळूच्या पुढचे भाग त्या मानानें सोपे आहेत परंतु पेळूचा प्रश्न शास्त्रीय किंवा लौकिक रीतीनें हि आपण अजून सोडविला नाहीं मग लोकांना सांगावें लागणार कीं, ' तुम्ही पिंजून घ्या. ' म्हणजे तातीचा प्रश्न आला. मजबूत तातीची व्यापक मागणी एकदम पुरविणें शक्य होणार नाहीं. म्हणजे काम अडले. याचा जसजसा मी विचार करतों तसतशी माझी नजर त्या दशयंत्र-पिंजणावर जाते. पाच आणि पाच मिळून दहा बोटांनीं जें काम होतें त्याला दशयंत्र म्हणतात. सोमरस दहा बोटांनीं पिळला जातो म्हणून वेदांत " दशयंत्राः सोमाः " असा उल्लेख येतो तसें हें खांडण-विंचरणाचें दशयंत्र-पिंजण आहे. तें फार लाभदायी आणि बहुतेक सर्व आपत्तींतून बचावणारें ठरणार आहे. परवा मी खरांगण्याला गेलों असतां तिथें हें दशयंत्र-पिंजण करून दाखविलें, प्रेक्षकांपैकीं एकानें ' मी करून पाहतों ' म्हणून बघतां बघतां १५-२० मिनिटांत उत्तम जरी नाहीं तरी बऱ्यापैकीं पेळू बनविला. शिकण्याला हें इतकें सोपें आहे ह्याची गति हि व्यवहार-सुलभ झाली आहे. तत्संबंधीं कांहीं नेमक आकडे बल्लभस्वामींच्या लेखांत आले असून ह्याहून अधिक आकर्षक नवे आकडे हि हातीं आले आहेत. नागपूर जेलमध्यें केलेल्या प्रयोगाच्या आधारावर मीं जेलमधून एक लेख हि पाठवर लिहिला होता. रामदासजी गुलाटी यांना खांडण विंचरण करून दाखविलें, तेव्हां त्यांनीं तर सांगितलें कीं, मिलच्या पेळूमधील बहुतेक सर्व अंगें या पेळूंत येतात, आणि शास्त्रीयदृष्ट्या हा जवळ जवळ निर्दोष पेळू आहे. हें दशयंत्र-पिंजण सार्वत्रिक करण्यासाठीं ह्या विषयीं आणखी शोध, प्रयोग इथें ग्रामसेवामंडळांत झाले पाहिजेत. त्या च

प्रमाण गांधीसेवासंघ, चरखासंघ यानीं हि याला चालना दिली पाहिजे. ह्यांत खादीच्या मार्गातली फार मोठी अडचण दूर होण्याचा संभव आहे.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट—विणकरवर्गानें स्वतः कातून त्याची च खादी तयार करावी, ही आहे. जाजूसाहेबानीं इकडे सर्वांचें लक्ष वेधलें च आहे. हिंदुस्थानात विणकराचा मोठा वर्ग आहे. युद्धाच्या काळात त्याची सोय कांहीं च होणार नाहीं. म्हणून या खादीच्या कामात त्याना लावणें अवश्यक आहे. विणकर जर स्वतः कातून विणील तर आज त्याला इतरानीं कातलेलें ग्रे-वाईट आणि कसेंचसें सूत विणण्यात जी मजूरी मिळते त्यापेक्षा कमी मजूरी पडणार नाहीं, हें अनेक आकडे काढून मीं पाहून घेतलें आहे. त्याला स्वतःचें कातलेलें विणणं अधिक सुखावह तर होणार च आहे. ह्या बाबतींत हि व्यापक प्रयोग होण्याची गरज आहे.

या बरोबर च त्या त्या ठिकाणच्या वस्त्रस्वावलंबी लोकांचें सूत त्या त्या ठिकाणीं विणण्याची सोय लागेल. त्यासाठीं स्वावलंबी लोकांचें सूत सुधारलें पाहिजे. सूत सुधारायचें म्हणजे पुनः दंड—यंत्रपिंजणाकडे च लक्ष जातें. सामान्य यंत्र—पिंजण एरवीं उपयुक्त मानलें तरी युद्धाच्या काळातील व्यापक योजनेंत तें कुचकामाचें आहे. त्या यंत्रात जितका शास्त्रीय वेळ होत नाहीं तितका तो ह्या दंडयंत्रात होतो असा माझा दावा आहे. परंतु हें दंडयंत्र—पिंजण उर्फ खाडण—विंचरण कापसापासून व्हायला पाहिजे ही गोष्ट यात गृहीत आहे. आज सर्वत्र प्रायः रुईपासून पुढच्या क्रिया होतात त्याऐवजीं कापसापासून च त्या केल्या पाहिजेत. शेतकऱ्यानें आपल्या शेतातला उत्तम मोठ्या बोंडाचा स्वच्छ कापूस राखून ठेवला पाहिजे. तो कापूस मग सळी—फळी सारख्या साधनानें रेचून घेतला पाहिजे. सळी—फळीच्या रेचातली प्रायः एक हि सरकी वाया जाणार नाहीं, आणि उत्तम वेंचक बोंडें निवडून घेतल्यामुळें निर्मळ असें

मुदर वी शेतकऱ्याला मिळून त्याचें शेत भरारेल कापसापासून आरंभिण्याचे असे अनेक लाभ आहेत. ते रुईपासून आरंभिण्यात आपण गमावून बसतों. खादीचें समग्र-दर्शन वस्तुत इतक्या मजबूत अर्थशास्त्रावर उभें आहे कीं त्याहून अधिक स्वस्त कांहीं च सिद्ध होणार नाहीं. पण त्याऐवजीं खादीच्या नावानें मधली न एक तुटक प्रक्रिया समजणें म्हणजे खादीला विनाकारण बदनाम करून घेणें आहे.

समग्र-दर्शनाचा हा विचार कार्यकर्त्यांनीं नीट लक्षात घेण्यासारखा आहे गिरण्या स्वस्त पडतात असें बोल्लें जातें. आम्ही हिशोबानें त्या महाग आहेत हें दाखवितों त्यात व्यवस्थापकवर्गांचा भारी खर्च, यंत्र, घसारा, वाहतूक, मालकाचा अजस्र नफा, इत्यादि अनेक आपत्ति उघड आहेत परतु इतक्या सर्व आपत्ति मिळून हि गिरणी स्वस्त पडते तर त्यात कांहीं जादू तरी असली पाहिजे किंवा आम्ही मांडतों ते आक्षेप खोटे असले पाहिजेत परतु आक्षेप तर खोटे म्हणता येत नाहींत्. म्हणून त्यात जादू आहे हें च खरें. आणि ती जादू ही आहे कीं, गिरणी म्हणजे एका समग्र यान्त्रिक रचनेच्या साखळीतला एक दुवा आहे. मोठ्या कारखान्यात मुख्य उद्योगाबरोबर तत्संबद्ध दुसरे हि लहानसहान उद्योग करविले जातात त्यासाठीं म्हणून तो कारखाना चालत नसतो म्हणून त्याना गौण पैदास म्हणतात. अशा गौण पैदासींतून मिळालेल्या फायद्याचा लाभ कारखान्याच्या मुख्य कामाला दिला जातो आणि असें सगळें मिळून मग तो कारखाना परवडतो. गिरणीची अशी च स्थिति आहे. ती एका संपूर्ण विचार शृंखलेचा दुवा आहे गिरण्याबरोबर आगगाड्या आल्या शान्ततेच्या काळात माल नेण्याआणण्याचें त्याचें मुख्य कार्य मग त्याबरोबर यात्रेकरूना हि त्याचा लाभ दिला जातो लोकाना दूर दूर जाण्याची सवय लागते मग त्याचे लग्नसंबंध हि दूर दूर होऊं लागतात. आणि

अशा रीतीनें आगगाडी त्याच्या जीवनातली एक अवश्यक वस्तु होऊन बसते. मग तिचा लाभ घेऊन गिरणीवर स्वस्तपणाचा आभास निर्मिता येतो. आगगाडीचें हें एक उदाहरण दिलें. अशा अनेक गोष्टी गिरणी-बरोबर उभ्या आहेत; त्यामुळें गिरणी स्वस्त भासत आहे. एकटी गिरणी विचारात घेतली तर ती फार च महाग ठरते. हा च न्याय खादीला लागू केला पाहिजे. खादीची केवळ एक च बाब विचारात घेतली तर ती महाग वाटेल. पण असा तुटक विचार करता येत नाहीं. एखाद्या सुंदर माणसाच्या शरीराचे वेगवेगळे अवयव कापून जर आपण सौंदर्य पाहू लागलों तर कसें होईल! कापलेलें नाक का सुंदर होणार आहे! आरपार भोकें दिसतील त्यात. पण असे पृथक् केलेले अवयव जरी स्वतन्त्रपणें सुंदर दिसले नाहींत तरी ते च सगळे मिळून शरीराला सौंदर्य देतात. समग्र जीवन लक्षात घेऊन त्यातला खादी हा एक दुवा आहे असा विचार केला, म्हणजे मग खादी-जीवन हें मिल-जीवनापेक्षा किती तरी स्वस्त दिसेल.

खादींत वाहतुकीचा प्रश्न च नाहीं. ती जिथल्या तिथें च व्हायची. ती घरच्याघरीं व्यवस्थित असायची. म्हणजे व्यवस्थापकाचा छेद. कापडाच्या गरजेपेक्षा विनाकारण अधिक कापूस पेरायचा नाहीं. म्हणजे कापसाचा बाजारभाव आपल्या हातचा. निवळ बोंडें वेंचून घेऊन तीं घरच्याघरीं रेसल्यामुळें पेरायला उत्तम सरकी मिळायची, आणि त्यामुळें शेती विशेष प्रफुल्लित आणि जोरदार व्हायची. बाकीची सरकी विकावी न लागता सरळ गाईला मिळाली म्हणजे दूध, तूप, बैल उत्तम लाभायचे वस्त्रस्वावलंबनापुरतीं मोकळीं बोंडें सर्ळीपळीच्या किंवा तत्सम गुण असलेल्या रेच्यावर रेचलीं म्हणजे त्यातली ताजी स्वच्छ रुई पिंजायला सुलभ जायची. दश यंत्रात ती उत्तम पिंजली गेल्यामुळें सूत समान मजबूत निघायचें. सूत उत्तम

झाल्यामुळें विणायला सोपें जायचें. उत्तम विणलें गेल्यामुळें ते शरीरावर अधिक टिकायचें. आणि कपडा अधिक टिकल्यामुळे तितक्या प्रमाणात कापसाच्या लागवडीच्या जमिनीची बचत व्हायची. आणि ह्या सगळ्याला तेलघाणा इत्यादि ग्रामोद्योगाची जोड देऊन मग ती खादी स्वस्त पडते कीं महाग पडते याचा विचार केला म्हणजे ती मुळीं च महाग पडत नाहीं असें दिसायचें. खादीचें हें 'समग्र-दर्शन' डोळ्यात भरलें म्हणजे खादीकार्य कापसापासून न आरंभिता रुईपासून आरंभिण्यात केवढी घातक भूल आहे हें तर लक्षात येईल च, पण एकूण सर्व च खादीकार्य सांगोपांग करण्याची दृष्टि लाभेल

आणखी एक गोष्ट सांगायची आहे. त्यानें समग्र-दर्शन अधिक स्पष्ट होईल. आणि तो एक स्वतंत्र मुद्दा हि आहे ९–१० वर्षांपूर्वीची गोष्ट आहे. रेल्वेच्या प्रवासात असताना माझा चरखा उघडून मी कातू लागलों. आधीं च डोळे वाईट, त्यात गाडीचे धक्के हि लागत होते. त्यामुळें साधकाचा कातून हि थोडें तुटत होतें च. तुटल्याबरोबर माझ्या तत्त्वाप्रमाणे मी तें जोडून घेत होतों. माझ्या शेजारी एक गृहस्थ बसले होते. बी. एस्सी. झाले होते ते. मार्झे हें सगळें ते लक्षपूर्वक पाहत होते. थोड्या वेळानें म्हणाले, "तुटलेलें जोडत बसण्यात तुम्ही इतका वेळ घालविता त्याऐवजी तें तसें च जाऊ दिलें तर अर्थशास्त्रदृष्ट्या तें अधिक लाभाचें नाहीं का ठरणार?" मीं त्याना म्हटलें, "अर्थशास्त्र दोन प्रकारचें आहे: एक आंशिक अथवा एकांगी, आणि दुसरें परिपूर्ण. पैकीं एकांगी अर्थशास्त्र न घेता परिपूर्ण अर्थशास्त्राची कसोटी लावणें च योग्य आहे." ते म्हणाले, "बरोबर आहे." मग मीं त्याना विचारलें कीं, "तुम्ही थोडें तुटलेलें वाया गेलें तरी चालेल म्हणता, तर त्याची मर्यादा काय

ठरवितां ? किती टक्के माफ करतां ?" ते म्हणाले, "पांच टक्क्यांपर्यंत माफ करायला कांहीं हरकत नाहीं." मग मी म्हणालों कीं, जोडता येत असून हि पाच टक्के सूत तुटू देणें याचा अर्थ काय होतो तें पाहण्यासारखें आहे. याचा अर्थ असा आहे कीं, असा कातणारा बसल्या बसल्या कापसाच्या लागवडीच्या शभर एकरांपैकीं पाच एकर लागवड जाळून टाकतो. तातीच्या शभर कारखान्यांपैकीं पांच कारखाने बेकार करतो. कातणाऱ्यासाठीं बांधलेल्या शभर इमारतींपैकीं पांच इमारती पाडून टाकतो. शिवाय टक्क्याचा न्याय ज्याला मानवला त्याच्या जीवनांतील सर्व च व्यवहारांना तो मारणार. त्यातून होणारी हानि किती भयानक ठरेल हें सहज समजण्यासारखें आहे. जेवताना पात्रांत कोणीं अन्न टाकलें तर आपल्यात त्याला माजोरी म्हणतात. कारण, पात्रात टाकणें याचा अर्थ शेतकऱ्याच्या बैलापासून रसोय करणाऱ्या आईपर्यंत सर्वांची मेहनत तो बुडवितो असा आहे. म्हणून पात्रात टाकल्यामुळें आई रागावते तेवढें च बस नाहीं. नांगरणाऱ्या बैलानें त्याला एक लाथ मारली पाहिजे, आणि शेतकऱ्यापासून पुढच्या सर्वांचा एकेक टप्पू त्याला मिळाला पाहिजे.

म्हणून कोणती हि वस्तु सामग्र्यानें पहावी लागते; एवढ्यासाठीं च गीतेंत ईश्वर-ज्ञानाला हि 'असंशयं समग्रं' हीं विशेषणें जोडलीं आहेत. खादीच्या आपल्या चळवळीला आणि योजनेला समग्र-दर्शनाची फार गरज आहे. समग्र-दर्शनपूर्वक जर आपण खादीला चालना देऊं तर — आणि तर च, ती व्यापक होऊं शकेल. आमच्या कसोटीचा हा काळ आहे. तसा तो खादीच्या व्यापक शक्यतेचा हि अवसर आहे. त्यासाठीं माझ्या सूचना मीं थोडक्यात मांडल्या आहेत. त्यांचा मंडळींनीं यथायोग्य उपयोग करावा.

ग्रा. से. वृ. ५-११.

२६

यंत्रयुग आणि खादी

माझ्या मित्रांनो,

नागपूरला मी कांहीं अगदीं अपरिचित नाहीं. तुमच्यांतील कांहीं चेहरे परिचित आहेत तथापि पुष्कळ वर्षांत नागपूरला मी आलों नाहीं. ह्या वेळीं आलों तो हि नाइलाजानें च आलों. कारण मी येण्याची मुळीं च कल्पना केली नव्हती. गांधी-सप्ताहाच्या निमित्तानें सुद्धां मी बाहेर विशेषसा जात नाहीं. परंतु आज येथें येण्याची कोणती कारणें झालीं, ठाऊक नाहीं. ज्या भागांत आपण राहतों त्यांतील मुख्य धंद्याला घाव दिसतो आहे ती पहायला मिळेल अशा कांहीं अस्पष्ट विचारानें आलों. आलों तरी बोलण्याची जबाबदारी पत्करली नाहीं. तुम्ही पाहाल त्यांत आपण हि कांहीं अशा च अभिप्रायानें आलों. तथापि ज्याला तोंड आहे त्याचें मौनाचें व्रत च असेल तर गोष्ट वेगळी, एरव्हीं त्यानें बोललें पाहिजे!

येथें पाहतों, पारशी मंडळी कांततांना दिसत नाहींत. परंतु त्यामुळें मी निराश होत नाहीं. पुष्कळ लोक खादीचा प्रसार होत नाहीं म्हणून निराश होतात. पुष्कळ लोकांना खादीचा उत्साह नाहीं हें पाहून माझा उत्साह वाढतो, विश्वास दृढावतो. कांतण्याचा, खादीचा, प्रसार जर सोपा असता तर मला त्यांत उत्साह वाटता ना. चहाचें पहा ना पाहतां पाहतां त्याचा प्रसार झाला! तशी खादी पसरली नाहीं. तशी ती पसरली असती तर चहा, बिडी, अफू इत्यादि पदार्थांच्या च लायकीची

(गांधी सप्ताहानिमित्त ता. ६-१०-४० ला नागपूर येथें झालेलें व्याख्यान.)

ती झाली असती. खादी ही केवळ बाह्य वस्तु नाहीं, तो एक विचार आहे. आणि विचाराचें असें असतें कीं पटल्याशिवाय तो कोणी घेत नाहीं. पटल्याशिवाय च जर कोणी विचार घेऊं लागला तर मानवपणा – विचारी पणा – त्याच्यात कमी आहे, असें च म्हटलें पाहिजे. महाराष्ट्रात चिकित्सकपणा जास्त आहे असें म्हणतात; पण हें खरें नाहीं. चिकित्सकपणा चांगला. पण महाराष्ट्रात तो पुरेसा नाहीं, अशी माझी तकरार आहे. अंध श्रद्धा असते तशी अंध अश्रद्धा हि असते आंधळेपणाचा रोग एकट्या श्रद्धेला च होत नाहीं तो अश्रद्धेला हि लागू होतो आंधळी अश्रद्धा म्हणजे चिकित्सकपणा नव्हे.

या नागपूर शहरात हजारों दुकानें आहेत त्यात खादीचें व ग्रामोद्योगाचें दुकान एक कीं दोन ! असें का असावें ? म्हणे हें यंत्रयुग आहे. खादी – ग्रामोद्योगाचा टिकाव येथें कसा लागावा ? कोठून आलें हें यंत्रयुग ? जसे ते कलियुग मानणारे असतात ना – पुरुषार्थशून्य, बावळे कलियुग वादी, तसे च हे कळयुगवादी यंत्र मानणारे ! कोणीं लादलें आहे तें माणसावर ? मी आश्रमात असतों रोज कित्ती तरी आगगाड्या ये-जा करीत असतात त्याचा आवाज ऐकतों हजारों मैल हजारों मणाची ने-आण त्या करीत असतात पण मला तर ती गाडी माझ्या इच्छेविरुद्ध हेलवू शकत नाहीं. चेतनाला मला ती अचेतन हलवणार कशी ? माझ्या आवतीं भोंवतीं, मार्गें पुढें, खालीं वर,—सर्व अव्ययें वापरा तुम्हीं– यंत्रयुग आहे. पण मी त्याचा स्वीकार केल्याशिवाय तें यंत्रयुग मला करील काय ? मला व्यापील कसें ? दिव्याला जर कोणीं सांगूं लागले, कीं 'अहो, अंधाराचें युग पसरलें आहे चोहोंकडे घनदाट अंधार पसरला आहे.' तर तो दिवा काय म्हणेल ? तो म्हणेल, 'तुम्ही काय बोलता काहीं समजत नाहीं जरा दाखवा तर तो अंधार कसा असतो तो ! पुरचुंडीभर घेऊन या तो अंधार. पाहू द्या तो मला माझ्या नजरेनें ' पण तो अंधार

दिव्यासमोर आपलें तोंड काळे करतो. नव्हे, त्याचें काळे तोंड पाढरें होतें. दिव्यासमोर तो येत च नाहीं. तसें च यन्त्रयुगाचें. आपण करू तसें युग होईल. युग काय आकाशातून उतरत असते ?

हिंदुस्थान आणि चीन हे दोन प्रचंड लोकसंख्येचे देश आहेत. चाळीस व पंचेचाळीस कोटि लोक जुन्या रीतीनें शेती करतात. इतर सर्व मोठमोठीं राष्ट्रें यन्त्रयुगी राष्ट्रें आहेत. त्यांच्यात आता हे ऊस कोणीं किती पिळावे ह्याची चढाओढ लागली आहे. जेव्हा चरकवाले थोडे होते आणि ऊस पुष्कळ होते तेव्हा ठीक चाललें. आता ऊस झाले थोडे आणि चरक झाले पुष्कळ. आज त्यामुळें च युरोपात आणि इतरत्र युद्ध, भयंकर युद्ध, चालू आहे. पुराणात एक मजेदार कथा आहे. सुंद आणि उपसुंद नावाचे दोन अति बलाढ्य राक्षस होते. दोघे सख्खे भाऊ होते देवाना त्यांचा धाक पडला तेव्हा देवानीं तिलोत्तमा नावाची एक बाई निर्माण केली. तिला पाहून दोघे हि राक्षस भुलले. प्रत्येकजण 'ही माझी' म्हणून म्हणू लागला. बाई पडली एक व हे दोघे. दोघात भाडण जुपलें दोघानीं आपल्या गदा उचलल्या. ते युद्धात भिडले. बाई पहात च राहिली. त्यानीं क्रॉस केला गदाचा ह्याची गदा त्याच्या डोक्यात आणि त्याची ह्याच्या. कवि म्हणतो,—'सुंदाची उपसुंदीं उपसुंदाची गदा पडे सुंदीं।' हें दृश्य पहायला गणपति हजर होता. कवि पुढें म्हणतो,—'तन्मरणसुदुद्‌धांसें गणपतिच्या कळ सुटेल कां तुंदीं।' जे गणनायक आहेत त्याना चालू युद्ध पाहून हसू येत आहे.

नुकता च तीन राष्ट्रांचा पॅक्ट झाला आहे. कशासाठीं झाला आहे हा पॅक्ट ? जे यन्त्रयुगात, आपल्या चरकात, सापडले नाहींत त्याना पिळण्यासाठीं. एका चोरानें विचार केला कीं, मी आता सर्वोत्तम धंदा करणार—चोरीचा. ह्या धंद्याला भाडवल लागतें दहा—बारा आण्याचें आणि मिळकत होते लाखाची. ती हि थोडक्या च दिवसात एखाद्‌दुसरा

हा धंदा करतो, आणि बाकीचे सर्व तो करीत नाहींत म्हणून हें चालतें. पण सर्वांनीं च तो करायचें ठरविलें तर! तर चालायचें नाहीं. भिक्षेचा धंदा हि असा च सिद्धान्त च आहे हा कीं, जी वस्तु व्यापक केली म्हणजे आपला गळा कापून घेते, ती अभद्र होय. चोरी, भिक्षा व्यापक केल्या असता मरतात यंत्राचा धंदा हि असा च मरतो अॅडम स्मिथनें अर्थशास्त्र लिहिलें आहे अर्थशास्त्र म्हणजे त्याच्या व्याख्येप्रमाणें पैसे मिळविण्याचें शास्त्र. त्यानें सर्व जगाचा विचार केला नाहीं आपल्या राष्ट्राचा तेवढा केला, आणि दिलें ठोकून कीं यंत्रानें संपत्ति वाढते पण कोणाची! आणि का! जे यंत्रें वापरतात त्यांची. आणि इतर लोक वापरत नाहींत म्हणून पण यंत्रानें संपत्ति वाढते हें खरें आहे का! आपल्या हिंदुस्थानात माणशीं एक एकर जमीन पडते कापूस-ताग, डाळ-दाणा, जवस-एरंडी जें काय काढायचें तें त्या एका एकरातून मेल्यावर पुरायचें तें देखील त्याच्यात च! आता यंत्रानें का ह्या एक एकराची दीड एकर जमीन होणार आहे! पण तो म्हणतो, पीक लवकर निघेल ना! पूर्वी म्हणत होता यंत्रानें श्रीमंत होतो मनुष्य, आता म्हणतो, काम लवकर होतें, माणसाला फुरसत मिळते. यंत्रानें मनुष्य श्रीमंत होत नाहीं. यंत्रानें हातचलाखीचे खेळ होतात. ह्या खिशातील पैसा त्या खिशात जातो इतकें च.

बरें, यंत्रामुळें काम लवकर आटोपून माणसाला करमणुकीला, मनोरंजनाला, अवकाश मिळतो, फुरसत मिळते; ह्यात तरी काहीं तथ्य आहे का! यंत्रावर तीन-चार तास काम करावें, बाकी म्हणे मौज करावी, चार घटका रेडियो ऐकावा. मी म्हणतों, तुझा तो रड्या रेडियो रडला! म्हणे चार तास काबाड-कष्ट करा! अरे, मी चोवीस तास आनंद भोगणारा आनंदी जीव आहें, आणि तू मला चार तास यंत्रावर चढवणार! राजा उदार झाला आणि हातीं भोपळा दिला! एक यंत्र आहे लोखंडाचें, त्यासमोर दुसरें यंत्र उभें करायचें—माणसाचें. धागा तुटला कीं ह्यानें

जोडून घ्यायचें. कोठें खुट् झालें की चट हा धावला च तेथें. क्षणाची फुरसत नाहीं जिवाला. बोलायची हि सोय नाहीं. तीव्र काम करा, मग तीव्र आनंद घ्या. असें हें तुमचें यंत्र-युगाचें तंत्र! एकजण मला म्हणाला, 'सिनेमा पाहून फार आनंद होतो. टॉकी पाहून, ऐकून आनंद च आनंद होतो.' मीं म्हटलें, 'रोज पहात असशील तू मग?' तो म्हणाला, 'नाहीं. दोन तीन दिवसांआड पाहतों.' मीं म्हटलें, 'सालातून तीनशें साठ दिवस का नाहीं पहात? साम, दोन, तीन असें मोजीत च जा ना! बरें, ज्या दिवशीं सिनेमा पाहतोस त्या दिवशीं झोंप कशी येते? गाढ येते का?' 'नाहीं. सिनेमाचीं चित्रें दिसतात स्वप्नात.' किती दु:खाची गोष्ट! गाढ झोंप नाहीं. गाढ झोंपेहून दुसरें नाहीं अधिक आनंदाचें आहे काय? झोंपेचें असें आहे कीं, तिच्या पूर्वींना कार्यक्रम अगदीं सौम्य असावा लागतो. म्हणजे ती चांगली लागते. सुई कशी असते, निमुळती होत गेलेली एका टोकाला! तशी कार्यक्रमाची तीव्रता झोंपेपूर्वी क्षीण होत, सूक्ष्म होत, सौम्य होत गेलेली पाहिजे. पुढें तो म्हणाला, 'तुम्ही च सांगा मला का आवडतो सिनेमा?' मीं म्हटलें बरोबर च आहे. तू सिनेमा पहावास आणि तुझ्या आनंदाची मीमांसा मीं करावी? धाण्यानें बिघडावें आणि माणसानें त्याला दुरुस्त करावें! तुला आनंद होतो सिनेमा पाहून, कारण तीव्र दु:खाचा कार्यक्रम असतो तुझा दिवसा. तीव्र दु:खाच्या कार्यक्रमामुळें तीव्र आनंददायी विषय हवासा वाटतो. आम्ही आपला चोवीस तास आनंद भोगणार. आणि सावकाश काम हि करणार चोवीस घटे. काहीं घाई नाहीं. माझा कार्यक्रम असा राहील. मी आमच्या गावची नागरानें सावकाश नागरीन, मग बैलाना पाणी पाजीन, स्वतः भाकरी खाईन, मग जरा आग टाकीन. मग चरखा कातायला बसेन. या यंत्रयुगात मी काम असें च सावकाश करणार. प्रत्येक काम माझा आनंद च असेल, तें नागरणें, तें बैलाना पाणी पाजणें, तें चरखा कातणें. अशा रीतीनें सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत मी

आनंद भोगीन. आत्म्याचें आनंद लक्षण आहे. मी अनात्मा होऊं इच्छीत नाहीं. चोवीस तास पुरसत, चोवीस तास आनंद, चोवीस तास काम, असें का जमू नये? काम थोड्यात आटोपून टाकायचें, आणि ह्या मात्र दिवसभर नाकानें आत घ्या, पुन्हा बाहेर टाका, असा उपद्व्याप का करायचा? चोवीस तासाची हवा एकदम च घेऊन टाकू असें का म्हणत नाहीं? प्राणायामवाले तर आणखी च सावकाश श्वासोच्छ्वास करा म्हणतात. हें यंत्रयुग आहे बाबानो, घेऊन टाका भराभर हवा एकदाची! पण तें जमत नाहीं. मग चोवीस तास जसा आपण श्वासोच्छ्वास करतों, तसें चोवीस तास काम करून चोवीस तास पुरसत घ्या ना! भिकाऱ्यासारखे थोडा वेळ च पुरसत का मागता? फुरसत मनाचा धर्म आहे.

कॉंग्रेसचीं मंत्रि-मंडळें आता नसल्यामुळें पुरसत मिळाली आहे मंत्र्याना. एक माजी मंत्री, कारभारी, आले होते माझ्याकडे. ते म्हणाले, 'आम्ही वीज पुरवू शकतों. खेड्यापाड्याना स्वस्तात देऊं वीज. अगदीं खेडोखेडीं रेडियो लावून द्यावा. शेतकरी सुखी होतील. त्याना आनंद मिळेल.' मीं ऐकून घेतलें व म्हटलें, 'आधीं द्या तर खरें, मग पाहू.' पण माझी खरी अडचण आहे ती ही कीं, तो शेतकरी इतका अरसिक असेल का रेडियो ऐकायला? तो बेकार माणूस नाहीं रेडियो ऐकायला. त्याला आपल्या बायकोशीं, आपल्या मुलाबाळांशीं संध्याकाळीं शेतातून परत आल्यावर बोलायचें असतें; गोष्टी करायच्या असतात, आपल्या गाईगुरांच्या अंगावर प्रेमानें हात फिरवावयाचा असतो. त्याचा हा सर्व आनंदाचा कार्यक्रम असतो. त्याच्या दृष्टीनें आपलें घरदार, आपलीं मुलेंबाळें, आपलीं गाईगुरें ह्या सर्व गोष्टी विश्वाचें केंद्र असतात. तो उपनिषदातील ऋषि म्हणतो ना— 'मी ह्या सगळ्या जगाचा मध्यबिंदु आहे!' तसें च त्या शेतकऱ्याचें आहे. इंग्लंडचे लोक म्हणतात, 'सर्व जगाचें केंद्र इंग्लंड आहे.'

येथून सर्वत्र व्यापार होतो.' मी म्हणतो, सगळ्या जगाचा मध्यबिंदु पवनार आहे. त्या शेतकऱ्याचें मत आहे, हा सर्व जगाचा मध्यबिंदु मी आहें. माझी शेती आहे, माझें घरदार आहे. माझीं गाईगुरें आहेत. आणि तुम्ही फ्रान्सच्या जगत्प्रसिद्ध चित्रशाळेंत गेला तर तेथें तुम्हाला ह्याचा प्रत्यय येईल. काय दिसेल तुम्हाला तेथें? एक लाकूडतोड्या, पाणी भरणारी एक बाई, नांगर थांबवून सूर्याला नमस्कार करणारा एक शेतकरी, ह्याचीं चित्रें तिथें टांगलेलीं दिसतील. उत्तमातील उत्तम चित्रें म्हणून मोठमोठे चित्रकार त्याची वाखाणणी करतात. त्याच्या दिवाणखान्यात तसलीं चित्रें नाहींत त्याला अरसिक म्हणतात. मग ज्याच्या जीवनात हें सर्व प्रत्यक्ष आहे ते किती रसिक, किती आनंदी असतील बरें? परन्तु दयाळु लोक काय म्हणतात? शेतकरी बिचारा उन्हातान्हात राबतो, किती कष्ट सोसतो,— पण त्याला खायला भाकरी हि नाहीं! ह्यात शेतकऱ्याचीं दोन दुःखें वर्णिलीं आहेत; (१) त्याला उन्हात राबावें लागतें, आणि (२) त्याला खायला मिळत नाहीं. पैकीं दुसरें, दुःख म्हणून मान्य. पण पहिलें तर सौख्य. अन्न मिळालें नाहीं तर झाडें पिकीं पडतात. उन्हात आरोग्य लाभतें. शेतकरी शेतात काम करतात, तेवढें च त्याना स्वातंत्र्य मिळतें, खुली स्वच्छ हवा मिळते. एरवीं त्याचीं घरें कशीं असतात? घराला एक च दरवाजा, खिडकी एक हि नाहीं. कवाडें लावलीं कीं घराची पेटी होते; आणि अशा पेटींत त्याला रात्र काढावी लागते. पण दिवसा तो मोकळ्या शेतात काम करतो तेवढी त्याला अपार श्रीमती लाभते. मुंबईचा श्रीमत, १००० रुपये मासिक भाडें देणारा! त्याच्या घराला सहा खिडक्या असतात आणखी दोन खिडक्या किंवा जरा खुली गच्ची पाहिजे म्हटल्यास पैसीचें तोंड हि जास्त खुलें करावें लागतें. सहा खिडक्यांचे घर असलेला जर श्रीमत, तर तो

शेतकरी, ज्याच्या शेताला उर्फ त्या उन्हातल्या घराला–बिन भिंतीच्या घराला–अनंत खिडक्या आहेत तो किती श्रीमंत म्हणावयाचा! त्याच्या त्या श्रीमंतीपासून त्याला दूर करूं नका. त्याचें तें खुल्या हवेंतील, ऊबदार प्रकाशातील जीवनाचें भाग्य त्याला अंधाऱ्या कोंदट कारखान्यात कोंडून हिराबू नका त्याच्या जीवनात इतर सुधारणा करा. त्याला घरीं तयार केलेलें ताजें लोणी, नवनीत, खायला सांगा उरलेलें श्रीमंताना देत जा म्हणा ते काहीं वैरी नाहींत. त्याना यथावशेष देत जा. भाजी, फळें खायला द्यिबवा भाजी फळें खेडयात मिळत नाहीं म्हणे! मग काय तीं नागपूरला गच्चीवर पिकतात? शेतकऱ्याचें जीवन किती आनंदी आहे! हे लोक त्याचें अनुकरण करतात. कुंडयात झाडें लावून तीं घरीं ठेवतात कित्येक तर खोटीं फुलें घरात ठेवतात मग ज्या जीवनाची तुम्ही नक्कल करता तें अस्सल जीवन खरोखर किती आनंदाचें असलें पाहिजे!

यंत्राने फुरसत कसली मिळते? तीनशें लोकवस्तीचा गाव; त्यात सहा शिवण्याचे साचे दोन साच्याना हि जेथें पुरें काम मिळणें नाहीं तेथें सहा साचे काय करणार? ही का फुरसत झाली? यंत्रानें संपत्ति वाढते हें पहिलें म्हणणें तर चुकीचें ठरलें च. यंत्रातून का मोसंबीं सर्त्री पडतात, का दूध निघतें? सर्वांनीं च यंत्र स्वीकारलें तर तें दोन गुडाच्या शर्यतीसारखें होईल जो मोठमोठ्यानें बोलतो तो सभा जिंकतो पण हें असें का? तर दुसरे सर्व शान्त बसतात म्हणून! यंत्र हें असें च बोंब मारणारें साधन आहे. सर्वांनीं च तो कार्यक्रम आरंभिला म्हणजे मग कोणाचा च आवाज ऐकू येणार नाहीं पण यंत्रानें मनुष्य श्रीमंत होतो हें एक थोडें तरी खरें आहे दुसरा यान्त्रिक उत्पादन करीत नाहीं तोंवर यंत्रोत्पादन करणाऱ्याला मिळतो पैसा. परंतु यंत्रामुळें फुरसत मिळते हें दुसरें तर सपशेल खोटें आहे फुरसत म्हणजे 'बेकारी' अशी व्याख्या असली तर गोष्ट वेगळी.

आजचें बॉबचें युद्ध आहे. एकजण टनाचा बॉंब करतो तर दुसरा सव्वा टनाचा. हे असे मोठे आकडे घेऊन गणित का करतात न कळे! बळानें कधीं वादाचा निर्णय लागत असतो का? तें तर शुद्ध न्याय-बुद्धीचे काम आहे. पण बळानें च निर्णय लावायचा तर हे मोठमोठे अवाढव्य आकडे कशाला? संक्षेपरूप द्या ना त्याना. $\frac{३५}{१६}$ म्हणायच्या ऐवजीं $\frac{५}{३}$ म्हणा. ह्याचे ४० लाख आणि त्याचे ३० लाख मारायच्या ऐवजी कुस्तीनें का लावीत नाहींत निर्णय? ती भीम–जरासंधाची नव्हती झाली कुस्ती? त्यात प्रजेचें काहीं नुकसान झालें नाहीं. राजेराजे लढले. परंतु अशानें निर्णय होत नाहीं. हीं शस्त्रें एकमेकाना मारणार. "मरणार हें यंत्रयुग. परंतु तुम्हीं च जगवायचें ठरविलें तें तुम्ही तर धन्वंतरी आहा. तुम्ही चेतन आहा. तुम्ही तें सुरू करू शकता. म्हाताऱ्याकडे मी लक्ष देत नाहीं. म्हातारे च ते पण तरुण लोक यंत्रयुग आलें म्हणून म्हणतात! मी त्याना विचारतों, तुम्ही कोण आला? एक होता बाप. एक होता मुलगा. बाप सायकलवर हिंडे. मुलगा म्हणे, मला सायकल पाहिजे. बाप म्हणाला, कशाला हवी सायकल? पाय कशाला दिले तुला मग? मुलगा म्हणाला, सायकल चालवायला! मुलगा यंत्रयुग च आला होता.

एकजण माझ्याकडे आला. त्याला विचारलें, कसा आलास? तो म्हणाला सायकलस्वार. पण खरोखर ही भ्रान्ति आहे. तो सायकलघोडा होता गाडीला घोडा समोरून ओढतो. तो सायकलला वरून ओढतो, इतकें च. बाकी आहे तो घोडा च स्वार नव्हे. मोटरसायकलवाल्याला एक वेळ स्वार म्हणता येईल. कारण नैसर्गिक शक्तीनें ती चालत असते. रिक्षा मनुष्य ओढतो आणि त्यात माणसें बसतात. खरोखर हें लाजिरवाणें आहे मनुष्यप्राणी गाडीला जुंपण्याजोगा नव्हे. सायकलचें दुर्हेतु असें च आहे. सवा सवाशें पौंड वजनाचीं माणसें दुसऱ्याच्या सायकलवर बसतात आणि बसवून हि घेतात वस्तुत. सायकल चालविणाऱ्याच्या मागें जो

सायकलवर बसतो तो त्याच्या माथ्यावर च बसतो. परंतु खोट्या भाषेमुळें दोघांच्या हि हें लक्षांत येत नाहीं. उद्या मी पुनमचंदजीकडे आलों आणि म्हटलें, 'पुनमचंदजी, जुता रिक्षेला—हा बसलों मी' तर तें कसें होईल? *सायकलवर दुसऱ्याला बसवून घेणें म्हणजे रिक्षा* ओढणें च आहे कोणी आजारी असेल त्याला सायकलवर घेतलें तर ती गोष्ट वेगळी. एरवहीं तें अयोग्य होय विचार करून ग्राह्याग्राह्य ठरवीत चला. उगीच नवीन म्हणून सर्व स्वीकारीत जाऊं नका. तो हार्मोनियम! 'यत्र धूमस् तत्र वह्निः' तसा जेथें हार्मोनियम तेथें *फुटका आवाज. त्याचा तो भों आवाज! त्यापेक्षां गाढवाचा आवाज* काय वाईट आहे? तो चांगला च आहे गाढवाच्या आवाजांत कारुण्य प्रगट होतें. हार्मोनियमच्या आवाजांत तें हि नाहीं. गाणाऱ्याचा फुटका आवाज लपविणें एवढा च त्याचा उपयोग. वास्तविक तंबु-याच्यासारखें वाद्य नाहीं. त्यांत बरोबर नेमका स्वर दाखविला जातो. पण तेथें अक्कल, बारकावा, कला लागते लोक अकलेला कटाळले आहेत हार्मोनियमचा प्रसार झाला आणि सतार मागें पडली ह्याचें कारण हें च यंत्रयुग माणसाला बेअक्कली करीत आहे याचा पुरावा म्हणजे युरोपांत चाललेलें युद्ध. लोकांच्या वतीनें कांहीं लोक चांगलें-वाईट ठरवतात आणि म्हणतात हात वर करा. इंग्रजींत म्हणतात, या गिरणींत ५०० हात आहेत. तेथें डोक्याचें काम च नाहीं युरोपांतील डोकीं खोकीं बनलीं आहेत तेथें मतमोजणीच्या नांवानें हातमोजणी होते यंत्रयुगानें अशी बुद्धिहीनता पसरत आहे हातमोजणीच्या ह्या यांत्रिक *लोकशाहीमुळें च ही हुकुमशाही आली आहे तिनें आज अनर्थ* मांडला आहे.

तुम्ही तसूभर सूत न काढलें तरी चालेल. पण विचार करा. विचार करायला शिका गांधींच्या कार्यक्रमांत विचार, विकास, बुद्धि

आहे की नाहीं तें पहा. तुम्हाला त्यात तीं आढळलीं तर तुम्ही तो घ्या.

मा. से. पृ. ४–११

२७

खादीचें गृह्य-शास्त्र *

आपण पुष्कळ दिवसापासून सूत कातणारी मंडळी आहों. कातण्यात वाकबगार आहोंत. उत्तम रुाइण विंचरण करून बारीक सूत काततों. ही आपली राष्ट्राची सेवा आहे असे आपण समजतों. आणि तें योग्य हि आहे. पण ती च सेवा पुरी करायची तर आपण स्वत बारीक सुताचें कापड न वापरता जाड कापड वापरलें पाहिजे. राष्ट्राला पुरें पडण्याइतकें बारीक कापड तयार होईपर्यंत हा आपणा सेवकाचा धर्म आहे. राष्ट्रात जाडीभरडी खादी थोडीफार तयार होत च आहे. ती आपण वापरून ज्यांचें बारीक कापडाशिवाय चालणार नाहीं त्यांच्यासाठीं आपलें सूत समर्पण केलें पाहिजे. तसें पाहिलें तर जाड कापडात जितका लाभ आहे तितका बारीक कापडात नाहीं च. जाड कापड वापरणें ही खरोखर श्रीमंती आहे. जाड कापडानें शरीराशीं होणारें घर्षण आरोग्यदायी आहे. तथापि बारीक कापडाचें हि स्थान आहे. आणि बारीक कापड काहीं प्रमाणात राष्ट्राला लागेल च. म्हणून बारीक कांतलें पाहिजे च, आणि तें हि असें कातलें पाहिजे की ज्याचें कापड वर्षभर टिकेल. आपल्या बारीक सुताचें कापड वर्षभर टिकतें की नाहीं हें पाहण्यासाठीं

* पवनारच्या परिश्रमालयातील मंडळींशीं चर्चिलेल्या काहीं मुद्यांचें टाचण.

आपण ज्यांना तें देऊं त्यांना त्या विषयींची नोंद ठेवायला सांगूं म्हणजे आपलें काम होईल. आपणा स्वतःला तें वापरण्याची गरज च नाहीं.

आपल्यासाठीं आपण जाड खादी खरीदूं. ती हि बिनधुतलेली कोरी खरीदली पाहिजे. धुवट खादी जी भांडारांत मिळते ती माझ्या दृष्टीनें अगदीं च कुचकामाची. ह्या खादीला धुवट खादी हें नांव हि चुकीचें. वास्तविक ओपवलेली ही खादी आहे. बारीक कापडाची राष्ट्राला थोडी फार जरूर आहे, पण ह्या ओपवलेल्या खादीची गरज मुळीं च असता कामा नये. ही ओपवण्याची क्रिया जर बिघडली तर कापड जळून गेल्यासारखें होऊन महिन्या–दोन महिन्यांत च फाटतें. पण जरी ती बिघडली नाहीं आणि व्यवस्थित साधली तरी कापडाचें आयुष्य निदान दोन महिने तरी ती कमी केल्याशिवाय रहात नाहीं. हिंदुस्थानसारख्या गरीब देशानें आपल्या तुटपुंज्या जमिनींतून कापूस पिकवून, तो रेचून, कातून, विणून, अशा प्रकारें जाळून टाकावा हा एक नैतिक गुन्हा च समजला पाहिजे. कापड, ह्या ओपण्याच्या क्रियेनें दहा महिने टिकायचें म्हणजे कापडाचा टिकाऊपणा पाचपष्ठांश झाला. अर्थात् कापड सहापंचमांश लागणार. माणशीं १५ वारांप्रमाणें ४० कोट माणसांना ६०० कोटि वार खादी लागायची, त्याऐवजीं ती आतां ७२० कोटि वार लागणार. खादीची किंमत रुपयाला ३ वार मानली तर १२० कोटि वाराची किंमत ४० कोटि रुपये होणार. नुसत्या धुलाईंत ४० कोटि रुपयाची नासाडी प्रतिवर्षीं होणार. हें गणित लक्षांत घेतलें म्हणजे मी ह्याला नैतिक गुन्हा का म्हणतों तें स्पष्ट होईल. खादी भांडाराना आजच्या स्थितींत ही धुवट खादी अजिबात न ठेवणें शक्य झालें नाहीं तर निदान त्यानीं कोरा माल अधिकात अधिक खपवण्याचा प्रयत्न तरी करायला पाहिजे, असें मला वाटतें. पण मला अशी धास्ती आहे कीं आजच्या घटकेला 'विक्रीची कला'

म्हणून जी एक रूढ झाली आहे तिला बाळी पडून उलट ह्या धुवट खादीला उत्तेजन दिलें जात आहे. पण दुर्तें तो मोठा प्रश्न बाजूला ठेवून तुम्हाला तरी मी असें सुचवितों कीं तुम्ही ह्या धुवटच्या मोहात पडूं नये. त्यात आपलें तिहेरी नुकसान आहे. एक तर मीं आता सांगितलें च आहे. दुसरें, धुवट खादीची वीण नीट पारखता येत नाहीं. त्यामुळे सुंदर ह्या मायानें गचाळ वस्त्र पदरीं पडतें. वर पुन्हा धुलाईचे दाम द्यावे लागतात, तें वेगळें च.

आपण कोरी खादी खरीदू आणि स्वतः च ती धुवू; आणि रोज धूत जाऊं म्हणजे ती चांगली स्वच्छ राहील. पण हें धुणें हि कसें धुवावें, आणि स्वच्छ म्हणजे काय ह्या दोन्ही गोष्टी पुन्हा समजून घेतल्या पाहिजेत च. स्वच्छता निराळी आणि भडक पांढरा रंग निराळा. घाम, मळ, डाग इत्यादि घाण कापडात शिल्लक न राहणें ह्याचें नांव स्वच्छता; आणि तेवढें च धुण्याचें कार्य. त्यासाठीं सोडा, साबू इत्यादि वापरण्याची किंवा आपटून धोपटून कापडाचे हाल करण्याची गरज नाहीं. स्वच्छतेच्या कल्पनेनें जे असले प्रयोग करितात त्याची दिशाभूल झालेली आहे. ते वस्तुतः साधी खादी वापरणारे लोक नसून रंगीत खादी वापरणारे आहेत असें च समजलें पाहिजे. रंगीत म्हणजे भडक पांढऱ्या रंगाची रंगीत. आपला देह मातीचा बनलेला आहे. आपण मातींत काम करणारे लोक. माती आणि मळ यातला फरक आपल्या लक्षात आला पाहिजे. मातीचा किंचित् रंग धोतरावर चढला तरी त्यानें स्वच्छता मुळीं च बिघडत नाहीं. तें हि एक प्रकारचें रंगीत कापड आहे असें फार तर म्हणा. मी तर तें च साधें कापड समजतों. स्वच्छ पाण्यानें रोज धूत गेलों म्हणजे आपलें काम सपलें. इतकें करून मातीचा जो सहज रंग कापडावर चढेल त्याचा द्वेष करण्याची गरज नाहीं. भडक पांढऱ्या रंगाची हौस आणि मातीच्या सहज रंगाचा द्वेष ही आम्हा श्रमिकांना न शोभण्यासारखी वस्तु आहे.

आपण ज्याना तें देऊ त्याना त्या विषयीची नोंद ठेवायला सागू म्हणजे आपलें काम होईल आपणा स्वत ला तें वापरण्याची गरज च नाहीं.

आपल्यासाठीं आपण जाड खादी खरीदू. ती हि विनधुतलेली कोरी खरीदली पाहिजे. धुवट खादी जी भाडारात मिळते ती माझ्या दृष्टीनें अगदीं च कुचकामाची. ह्या खादीला धुवट खादी हें नाव हि सुवांचें. वास्तविक ओपवलेली ही खादी आहे. बारीक कापडाची राष्ट्राला थोडी फार जरूर आहे, पण ह्या ओपवलेल्या खादीची गरज मुळीं च असता कामा नये. ही ओपवण्याची क्रिया जर बिघडली तर कापड जळून गेल्यासारखें होऊन महिन्या–दोन महिन्यात च फाटतें. पण जरी ती बिघडली नाहीं आणि व्यवस्थित साधली तरी कापडाचें आयुष्य निदान दोन महिने तरी ती कमी केल्याशिवाय राहत नाहीं. हिंदुस्थानसारख्या गरीब देशाने आपल्या तुटपुंज्या जमिनींतून कापूस पिकवून, तो रेचून, कातून, विणून, अशा प्रकारें जाळून टाकाया हा एक नैतिक गुन्हा च समजला पाहिजे. कापड, ह्या ओपण्याच्या क्रियेनें दहा महिने टिकायचें म्हणजे कापडाचा टिकाऊपणा पाचपष्ठांश झाला. अर्थात् कापड सहापचमाश लागणार माणशीं १५ वाराप्रमाणें ४० कोट माणसाना ६०० कोटि वार खादी लागायची, त्याऐवजीं ती आता ७२० कोटि वार लागणार. खादीची किंमत रुपयाला ३ वार मानली तर १२० कोटि वाराची किंमत ४० कोटि रुपये होणार नुसत्या धुलाईत ४० कोटि रुपयाची नासाडी प्रतिवर्षी होणार. हें गणित लक्षात घेतले म्हणजे मी ह्याला नैतिक गुन्हा का म्हणतों तें स्पष्ट होईल. खादी भाडाराना आजच्या स्थितींत ही धुवट खादी अजिबात न ठेवणें शक्य झालें नाहीं तर निदान त्यांनीं कोरा माल अधिकात अधिक खपवण्याचा प्रयत्न तरी करायला पाहिजे, असें मला वाटतें पण मला अशी धास्ती आहे कीं आजच्या घटकेला 'विक्रीची कला'

म्हणून जी एक रूढ झाली आहे तिला वाळे पडून उलट ह्या धुवट खादीला उत्तेजन दिलें जात आहे पण तूर्त तो मोठा प्रश्न बाजूला ठेवून तुम्हाला तरी मी असें सुचवितों की तुम्ही ह्या धुवटच्या मोहात पडू नये. त्यात आपलें तिहेरी नुकसान आहे. एक तर मी आता सांगितलें च आहे. दुसरें, धुवट खादीची वीण नीट भारस्ता येत नाहीं त्यामुळें सुदर ह्या नावानें गचाळ वस्त्र पदरीं पडतें वर पुन्हा धुलाईचे दाम द्यावे लागतात, तें वेगळें च

आपण कोरी खादी खरीदू आणि स्वत च ती धुवू, आणि रोज धूत जाऊ म्हणजे ती चांगली स्वच्छ राहील. पण हें धुणें हि कसें धुवावें, आणि स्वच्छ म्हणजे काय ह्या दोन्ही गोष्टी पुन्हा समजून घेतल्या पाहिजेत च. स्वच्छता निराळी आणि भडक पादरा रग निराळा. घाम, मळ, डाग इत्यादि घाण कापडात शिल्लक न राहणें ह्याचें नाव स्वच्छता; आणि तेवढें च धुण्याचें कार्य त्यासाठीं सोडा, साबू इत्यादि वापरण्याची किंवा आपटून धोपटून कापडाचे हाल करण्याची गरज नाहीं स्वच्छतेच्या कल्पनेनें जे असले प्रयोग करितात त्याची दिशाभूल झालेली आहे. ते वस्तुत साधी खादी वापरणारे लोक नसून रगीत खादी वापरणारे आहेत असें च समजलें पाहिजे. रगीत म्हणजे भडक पाढऱ्या रंगाची रगीत आपला देह मातीचा बनलेला आहे. आपण मातींत काम करणारे लोक. माती आणि मळ यातला फरक आपल्या लक्षात आला पाहिजे मातीचा किंचित् रग धोतरावर चढला तरी त्यानें स्वच्छता मुळीं च बिघडत नाहीं. तें हि एक प्रकारनें रगीत कापड आहे असें फार तर म्हणा. मी तर तें च साधें कापड समजतों स्वच्छ पाण्यानें रोज धूत गेलें म्हणजे आपलें काम सपलें. इतकें करून मातीचा जो सहज रग कापडावर चढेल त्याचा द्वेष करण्याची गरज नाहीं भडक पाढऱ्या रगाची हौस आणि मातीच्या सहज रगाचा द्वेष ही आम्हा श्रमिकाना न शोभण्यासारखी वस्तु आहे.

त्यासाठीं साबूसोडयाचा व्यर्थ खर्च करावा लागतो. आणि शिवाय कापडाचा टिकाउपणा कमी होतो. उलट पक्षीं स्वच्छतेची जाणीव नसल्यामुळें आणि कधीं कधीं धुण्यानें कपडा फाटतो अशा कल्पनेनं आपले खेड्यातले लोक घामट कपडा वापरीत राहतात. स्वच्छतेची जाणीव झाली तर ते तसें करणार नाहींत कापड धुण्यानें चांगलें टिकतें याचें खरें ज्ञान त्यांना झालें तर ते तसें करणार नाहींत कापडांत घाम मुरलेला तसा च राहिला तर तो कापडाच्या आयुष्याला साधक नसून बाधक च आहे

साध्या पाण्यानें रोज धुवून आपण खादी वापरूं ती आपल्या देहाचें चांगलें रक्षण करील आणि त्याला यथायोग्य सजवील पण रक्षण म्हणजे काय! आणि शोभा म्हणजे काय! हें नीट लक्षांत घेतलें पाहिजे दिवसभर देहाला कापडी वाइंडिंग करून ठेवणें ह्यांत देहाचें रक्षण नाहीं व शोभा हि नाहीं. एक गृहस्थ संपूर्ण खादीधारी होते त्याची माहिती करून देतांना दुसरे एक गृहस्थ म्हणाले, ‘हे अमुक अमुक गृहस्थ नखशिखान्त खादीधारी आहेत’ तें ऐकून च मी घाबरलों. नखापासून शिखेपर्यंत खादी धारण करावयाची म्हणजे केवढें कठिण काम! आणि केवळा हि देशभक्तानें तें कां करावें? ‘पोटभर अन्न आणि अंगभर वस्त्र’ अशी आपल्यांत म्हण आहे पण अन्नानें सबंध पोट भरणें आणि वस्त्रानं सबंध अंग झांकणें म्हणजे एक निसर्गद्रोह च आहे लज्जा रक्षणासाठीं कांहीं वस्त्र अपरिहार्य आहे आणि थंडी वगैरेपासून रक्षणासाठीं जें पाहिजे तेवढें पाहिजे च पण त्याशिवाय विनाकारण दिवसभर आणि अंगभर वस्त्र वापरीत राहणें म्हणजे वस्त्र व्यर्थ फाडून टाकणें तर आहे च पण हा त्यांतला कमींत कमी दोष आहे त्यांतून मुख्य हानि म्हणजे त्यानें शरीर नाजूक, निस्तेज आणि कमजोर व्हायचें सूर्यकिरणांचा आणि मोकळ्या हवेचा महिमा अपार आहे त्यांना भिण्याचें मुळीं च कारण नाहीं उलट त्यांना न भिण्याचें आणि त्यांच्यावर प्रेम करण्याचं भरपूर

कारण आहे. वेदांत एका भक्ताचें वर्णन आलें आहे. तो देवाला म्हणतो, 'देवा, तू मला फार आवडतोस. किती आवडतोस म्हणून सांगू ! जीर्ण झालेल्याला जसें वस्त्र आवडतें तसा तू मला आवडतोस !' वस्त्राची आवड ही जीर्ण माणसाचें एक लक्षण तर असो च पण जीर्ण बनण्याचें तें एक साधन हि आहे. सूर्याला संस्कृतांत 'मित्र' म्हणतात त्याचें कारण आजांना सुद्धा माहीत आहे. सूर्यनारायण हा उत्तम मित्र तर आहे च पण तो उत्तम वैद्य हि आहे. 'वैद्यो नारायणो हरिः' ह्या वाक्यांत सूर्यनारायणाकडे हि लक्ष आहे. मी प्रायः वस्त्र तितका उघडा राहतों, त्यानें मला शारीरिक आणि बौद्धिक लाभ अनुभवास आला आहे. म्हणून आपल्या ह्या देशांत गरिबांनीं आणि श्रीमंतांनीं वस्त्र तितकं उघडें रहाव असें मला वाटतें.

खादीच्या वापरासंबंधीचे दुसरे कांहीं पथ्य–शास्त्रीय मुद्दे आपण थोडक्यांत पाहू.

(अ) स्नान केल्यानंतर ओलें कपडे तसे च पडू न देतां लागलीं च धुवून वाळत घालावें. तसें न केल्यानें कपडा तर कुजून लवकर फाटतो च पण माणसाला आळसाची आणि अव्यवस्थितपणाची सवय लागते

(आ) ज्यांना धोतर वापरण्याची ज्यांना सवय आहे त्यांनीं रात्रीं निजतांना तें बदलावें आणि त्याऐवजीं दुसरें चड्डी किंवा पंचासारखें वेगळें वस्त्र नेसावें. ह्यानें त्या त्या धोतराची आयुर्वृद्धि होईल. पाश्चात्य लोकांत अशी चाल आहे आणि आपल्याकडे हि पूर्वीं होती च. कपडा निजल्या अवस्थेंत च जास्त फाटतो

(इ) धोतर जीर्ण होण्याच्या आंत च मधोमध फाडावें, आणि उलट, बाजू शिवून घ्याव्या. ह्यानें धोतर पुन्हा ताजेंतवानें होईल ह्याला मराठींत दाड भरणें हा पारिभाषिक शब्द आहे.

(ई) वस्त्र यत्किंचित् फाटलें तर त्याची उपेक्षा किंवा त्याग करूं नये. तें शीघ्र डागडुज करावें. डागडुजीनें अशक्य होईपर्यंत वस्त्राचा त्याग विहित नाहीं. देहाला वस्त्राची उपमा दिली जाते. देह डागडुज करून वापरण्यात जशी लाज नाहीं तसें वस्त्राचें हि समजलें पाहिजे. फाटकें वापरण्यात लाज आहे.

शेवटीं खादी तत्त्वाचें स्मरण करून संपवूं. खादीची गादीशीं लढाई आहे. याला मी खादी-तत्त्व म्हणतों. खादीची गादी बनूं शकते हा खादीचा महिमा आहे. पण तो च महिमा तिच्या च जिवावर उलटता कामा नये. पाच-पाचशें नंबरचें सूत हिंदुस्थानात निघत होतें हें लोक गौरवपूर्वक सांगत असतात आणि मी हि सांगतों. असें वस्त्र निर्माण करून देवाच्या मूर्तीला अर्पण करीत असते किंवा प्रदर्शनात ठेवीत असते तर तें गौरव शोभिवंत होतें. पण श्रीमंत लोक आपला तुच्छ देह सजविण्यासाठीं इतकी अपार मेहनत गरिबाकडून करवीत होते, आणि गरीब हि एवढी अद्भुत कला अल्पतम मजुरीसाठीं किंवा कदाचित् भरपूर मजुरीसाठीं हि विकून तुच्छ मानवदेहाची खुशामत करीत होते, असा विचार मनात आला म्हणजे मला तर लाज च वाटते. खादी वैभवशाली असो पण विलासी कधीं हि नसो. रामदासांनीं शिकविलें : 'चातुर्यें शृंगारे अंतर। वस्त्रें शृंगारे शरीर। दोहींमध्यें कोण थोर। बरें पहा॥' मराठ्यांनीं हें खादीतत्त्व जेमतेम शंभर वर्षें लक्षात ठेवलें, आणि जेमतेम शंभर वर्षें च त्यांचें राज्य टिकलें हा खादी-तत्त्वाचा आम्हास कधीं हि विसर न पडो.

२८

गो-सेवेचें रहस्य

माझ्या प्रिय बंधूंनो आणि भगिनींनो,

आज जे चार शब्द मी आपणापुढें मांडणार आहें, त्याच्या प्रस्तावनेदाखल थोडें सांगण्याची गरज आहे. काल आमची—कार्यकारी मंडळीची—जी सभा झाली होती त्या वेळीं मी म्हणालों होतों, कीं मला आपण अध्यक्ष करीत आहां, पण संभाळा, मी एक जंगली प्राणी आहें.

मी एक जंगली प्राणी आहें

म्हणून माझ्या वागण्यांत आपल्याला जर कुठे असभ्यता दिसून आली तर साहून घ्यावी लागेल. माझा जन्म च आधी कोंकणच्या जंगलांत झालेला; आणि ज्याला आजकाल शिक्षण म्हणतात तें थोडें लाभलें न लाभलें इतक्यांत मला उपनिषद् वाचण्याची इच्छा झाली. आपण जाणत च असाल कीं, उपनिषद् एक जंगली साहित्य आहे. त्याला संस्कृतांत 'आरण्यक' म्हणतात. 'आरण्यक' शब्दाचा सरळ अर्थ आपल्या भाषेंत 'जंगली साहित्य' हा च होईल. त्यांत ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन करतांना दोन लक्षणें दाखविलीं आहेत : "*अवाकी, अनादरः*" म्हणजे शब्द न बोलणारें आणि कोणत्या हि वस्तूची पर्वा न करणारें आहे. माझ्या स्वभावांत ही गोष्ट मुरल्यासारखी आहे. अशा लहान-मोठ्या अनेक गोष्टी असतील, त्याची मी पर्वा करतों कीं करीत नाहीं हें माझ्या लक्षांत येणार नाहीं. म्हणून आपण एवढें सहन करून घ्याल.

ता. १ फेब्रुवारी १९४२ रोजीं गोसेवासंघाच्या संमेलन प्रसंगीं दिलेलें अध्यक्षीय भाषण.

दुसरी गोष्ट—जी पहिलीचा च भाग आहे—मला ही सांगायची होती, कीं माझी मातृभाषा मराठी आहे. आणि मराठी भाषेंत जरी अनेक प्रकारचें अद्भुत सामर्थ्य भरलेलें आहे, तरी एका गोष्टीची मोठी उणीव आहे. त्याला दरबारीपणा म्हणतात—आणि जो हिंदी, उर्दू, व हिंदुस्थानी भाषेंत भरपूर आहे—तो मराठींत मुद्दल च नाहीं. आम्हीं उमर प्रयत्न केले तरी 'आप आइयेगा, बैठियेगा' ह्याचें भाषान्तर मराठींत नीट जमत च नाहीं म्हणून ह्या हि कारणास्तव ज्या उणिवा माझ्या हिंदींत राहून जातील त्या हि आपण माफ करावयाच्या आहेत.

दरबारी थाटाची उणीव

ह्यानंतर प्रस्तावनेंत आणखी एक गोष्ट मला सांगावी लागेल. मीं आपलें अध्यक्षीय भाषण लिहून द्यावें, असें मला सुचविण्यात आलें होतें. कदाचित् हा एक शिष्टाचार असेल. पण मी तसें करू शकलों नाहीं कारण, प्राय लोकांचें दर्शन झाल्याशिवाय मला कांहीं सुचत च नाहीं, ही झाली नेहमींची गोष्ट त्याशिवाय ह्या वेळीं इथें माझ्या आधीं बापूंचें व्याख्यान व्हावयाचें होतें. तेव्हा मीं विचार केला, कीं त्याचें व्याख्यान ऐकावें आणि मग त्याच्या प्रकाशात बोलावें, म्हणजे त्यानीं ज्या वस्तु विस्तारपूर्वक सांगितल्या असतील त्याची पुनरावृत्ति टळेल आणि त्यानीं न सांगितलेल्या वस्तु सहजपणें सांगता येतील. असें चिंतून मीं माझें व्याख्यान लिहून तयार केलें नाहीं. आणि आता माझें भाषण मौखिक च होत आहे. ह्यासाठीं जर क्षमा मागण्याची गरज मानली जात असेल तर ती हि मागून घेतों. आणि आता मी माझें व्याख्यान सुरू करतों.

व्याख्यान लेखी कां नाहीं?

प्रथम मी नामापासुन आरंभितों. कारण, नाम-महिमा सर्वांना

अवगत च आहे. आमच्या सभाचें नाव 'गो-सेवा-संघ आहे' हें नाव ऐकून ओघानें च प्रश्न निघतो, "आपण कधीं 'गो-रक्षा' शब्द ऐकला आहे का? सदरहू शब्द जाणत असून हि आपण 'गो-सेवा' शब्द बुद्धया योजला आहे कीं विचार न करता सहज च तो पडला आहे?" ह्याचें उत्तर देणें जरूर आहे.

'गो-सेवा'– शब्द कां?

संस्कृतात आपल्याला 'गो सेवा' शब्द सहसा आढळावयाचा नाहीं. संस्कृतात 'गोरक्षा' शब्द च प्रचलित आहे अर्थात् हा शब्द सर्वांना माहीत च आहे. पण तो जाणून, हेतुपूर्वक सोडलेला आहे, आणि 'गोसेवा' शब्द अधिक नम्र म्हणून निवडला आहे. गोरक्षेचें सामर्थ्य आज आमच्यात आम्हाला दिसत नाहीं. म्हणून 'गोसेवे'त संतोष मानला आहे अर्थात् दयाभावपूर्वक आमच्यानें होईल तितकी गाईची सेवा आम्ही करू, आणि भगवताच्या कृपेनें जेव्हा आम्हाला योग्यता लाभेल तेव्हा आम्ही 'गोरक्षा' करू.

पण आम्ही गोसेवेचें नाव घेतों तेव्हा आम्हाला विचारलें जाईल, कीं "तुम्ही गाईची काय सेवा करू इच्छिता? तुम्ही गाईचें दूध-तूप वाढवू इच्छिता आणि उत्तम बैल तयार करावे म्हणता, तर ही तुमची च सेवा तुम्हीं करू पाहता; ह्यात गाईची सेवा काय झाली? इंग्रजांनीं 'पब्लिक सर्व्हिस' शब्द काढला आहे. तशातली च ही तुमची गोसेवा झाली!" ह्या प्रश्नाबाबत थोडें बोलणें ठीक होईल.

असला प्रश्न उत्पन्न होतो, कारण आम्हाला आमची मर्यादा कळत नाहीं. 'सेवा' आणि 'उपयोग' ह्यांचा विरोध च असतो असें नाहीं, हें समजणें जरूर आहे. ज्या प्राण्याचा आम्ही उपयोग घेऊ शकत नाहीं, त्याची सेवा करण्याची शक्ति आमच्यात नाहीं. ही आमची

आमची मर्यादा

-मानवाची-मर्यादा आहे. ह्यात स्वार्थाचा काहीं मुद्दा नाहीं. ऐक्मेकाची सेवा करण्याचा हा च मार्ग ईश्वरानें आमच्यासाठीं मोकळा ठेवलेला आहे. नाहीं तर बापूंनीं आज पिंजरापोळाची जी दशा वर्णन केली, ती च साऱ्या समाजाची होणार आहे. आज सुद्धा आम्हाला हें च दिसून येत आहे पशूंना लोक दाणे घालतात, आणि माणसांना उपाशी ठेवतात. अशा वागणुकीनें दया किंवा सेवा होत नाहीं, पण निर्दयता आणि असेवा होते.

ईश्वराचे अनन्त गुण आहेत. त्याचें आम्हीं यथाशक्ति अनुकरण हि करावयाचें आहे. पण ईश्वराचा जो विशेष गुण आहे—म्हणजे जो ईश्वराचा च आहे—त्याचें आम्ही अनुकरण करूं जाऊं, तर तो अहंकार होईल. 'ऐश्वर्य' हा ईश्वराचा मालकी हक्काचा गुण आहे. त्याचें अनुकरण आम्हाला शक्य नाहीं बाकी सर्व गुणांचें थोडेंफार अनुकरण शक्य आहे. ईश्वर सृष्टि पालन करतो आणि संहार करतो ह्याचें अनुकरण आम्हाला वर्ज्य आहे. आम्ही कोण्या हि प्राण्याचें पालन करूं च शकत नाहीं फार झालें तर मुंग्यांना आम्ही साखर घालूं. मग तेथें मुंग्या गोळा होतील, आणि दैववशात् तेथें एखादा बैल आला तर त्याच्या पायाखालीं त्या मुंग्या चिरडल्या जातील असें झालें, तर त्याची जबाबदारी मी कसा उचलीन? "ईश्वराची करणी आहे" असें म्हणून मी आपला मोकळा होईन.

मला एक गोष्ट आठवते एक होती म्हातारी आणि तिचा होता एक मुलगा तो तिचें मानी च ना. म्हणून बिचारी फार कष्टी होई एकदा मी तिच्या घरीं गेलों होतों. तेव्हा ती मला म्हणाली, "पहा ना, मी ह्याला एवढा पाळला पोसला आणि हा आपला माझें मानत च नाहीं!" मीं तिला विचारलें, "तुम्हाला

मनुष्याचा अहंकार

का हा एक च मुलगा आहे ? " ती म्हणाली, " आणखी तिघे होते ते वारले." मीं तिला आपल्या जंगली भाषेंत सरळ सवाल केला, " आजीबाई, तुम्हीं आपल्या तिघा मुलांना का मारून टाकलें ? "

हा जंगली सवाल ऐकून तिच्या हृदयाला केवढा धक्का बसला असेल ह्याची तुम्ही कल्पना करू शकता. थोडा वेळ तर ती चकित च झाली, आणि मग सावरून म्हणाली, " मी काय करूं ! देवाची इच्छा होती तसें झालें. " मग मीं तिला म्हणालों, " तुमच्या तिघा मुलांना मारलें देवानें, तर ह्या चौथ्या मुलाला पाळलें-पोसलें कुणीं ? पालन केलें तें मात्र तुम्हीं, आणि मारलें देवानें, असें कसें होईल ? एक तर दोन्ही जबाबदाऱ्या घ्या, किंवा दोन्ही सोडा."

ज्या प्राण्याचा आम्हाला उपयोग नाहीं, त्याची सेवा आमच्यानें होऊं शकायची नाहीं. गोसेवेचा मार्ग सरळ आहे. गाईचा आम्हाला पुष्कळ उपयोग आहे च. तो अधिकांत अधिक घेण्याचा आम्ही प्रयत्न करूं, आणि त्या बरोबर च तिची सेवा अधिकांत अधिक जितकी होऊं शकेल तितकी करूं, ज्या प्रमाणे मुलाबाळांची करतों त्या प्रमाणें. हा गोसेवेचा सरळ अर्थ आहे.

घेदांत गो-सेवेचें शिक्षण

गोसेवेचा प्रथम पाठ आपल्याला वैदिक ऋषींनीं शिकविला आहे. काहीं लोक म्हणतात, " ऋषींनीं गोसेवेचा भलता च पाठ शिकवून गाईविषयीं अनुचित पूजाभाव निर्माण केला आहे. असली पशुपूजा वैज्ञानिक नाहीं " हा आक्षेप वस्तुस्थितीला धरून नाहीं. ज्याप्रमाणें आम्ही उपयोगाचा विचार करतों, त्याप्रमाणें ऋषींनीं हि सरळ उपयोगाचा च विचार केला आहे. त्या च दृष्टीनें त्यांनीं सांगितलें, कीं हिंदुस्थानला गोसेवा च लाभदायी आहे. म्हणून तो च धर्म होऊं शकतो. अशा स्थितींत आमचें हें कर्तव्य आहे, कीं आम्हीं

गाईतून जितका उपयोग घाढ़ शक्तों तितका काढावा वेदाचें वाक्य आहे—

सहस्रधारा पयसा मही गौः ।

"अशी गाय कीं जी दुधाच्या हजार धारा रोज देईल." दुधाची एक धार केवढी असते तें तुम्ही समजू शकता. हिशेब केला म्हणजे लक्षात येईल, कीं वैदिक गाईचे दूध ४०-४५ रतल होतें. ह्यावरून वैदिक ऋषींची इच्छा काय होती, आणि गाईपासून त्यानीं काय अपेक्षा राखली होती, हें तुमच्या लक्षात येईल. हल्लीं तर गाय दूध च देत नाहीं, अशी तक्रार असते. वैदिक ऋषींनी गोसेवेची योग्य दिशा दाखविली आहे.

लोक बोलतात, "दूध तर गाईपासून जेमतेम मिळू तरी शकतें, परंतु तुपासाठीं म्हशीला च शरण जाणें भाग आहे." पण आमचे प्राचीन वैदिक ऋषि ही गोष्ट मान्य करीत नाहींत. ते म्हणतात—

यूयं गावो मेदयथा कृशं चित् ।

"हे गाईनो! कृश शरीराला तुम्ही मेदोयुक्त करता." मेद म्हणजे स्नेह, म्हणजे चरबी, म्हणजे ज्याला वैज्ञानिक 'फॅट' म्हणतात ती. ह्याचा भावार्थ हा झाला कीं, दुबळ्या शरीराला परिपुष्ट करण्यालायक चरबी गाईच्या दुधात पर्याप्त असली पाहिजे. आज जर गाईच्या दुधात तुपाची मात्रा अल्प दिसत असेल, तर ती वाढविणें आमचें काम आहे ती कसर गाईच्या दुधात नाहीं, पण आमच्या प्रयत्नात आहे.

ह्याच्या च पुष्टयर्थ त्यानीं गाईचें वर्णन आणखी असें केलें आहे—

अश्रीरं चित् कृणुथा सुप्रतीकम् ।

जें शरीर अश्रीर आहे, त्याला गाय श्रीर बनवते श्रीर म्हणजे शोभन, सुंदर. आणि अ-श्रीर म्हणजे शोभाहीन. 'अश्रीर' शब्दा-

वरून च 'अश्लील' शब्द बनलेला आहे. ह्यावरून तुम्ही लक्षात घ्याल, कीं आम्हाला गोसेवेचा पहिला पाठ वैदिक ऋषींनीं शिकविला आहे, तिच्या विकासाची दिशा हि दाखविली आहे, आणि ती दिशा अनुचित पूजाभावाची नाहीं, परंतु शुद्ध वैज्ञानिकतेची आहे, म्हणजे परम उपयुक्ततेची आहे.

सेवेचा अर्थ उपयोगहीन सेवा नव्हे. उपयोगी प्राण्याचा उपयोग घेऊन त्याची यथासंभव अधिकात अधिक सेवा करणें, हा अर्थ आहे. ह्याचा अर्थ असा, कीं उपयोगी प्राण्याला आम्हीं अधिकाधिक उपयोगी बनवलें पाहिजे, आणि त्या च रीतीनें आम्हीं त्याची अधिकाधिक सेवा हि करूं शकतों, ज्याप्रमाणें आम्ही आमच्या मुलाबाळांची करतों.

सेवेची व्याख्या

असा प्रकारें आमच्या दृष्टीनें सेवेचा उपयोगाशीं नित्यसंबंध आहे. आता मी आणखी पुढें जातों ज्याप्रमाणें उपयोगहीन सेवा आम्ही करूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें सेवाहीन उपयोग हि आम्ही घेता कामा नये. गोसेवा-संघाच्या नावातील 'सेवा' शब्दाचा हा च अर्थ आहे. म्हणजे सेवा केल्याशिवाय आम्ही लाभ घेणार नाहीं. आज हि असें च थोडेंफार होत आहे आम्ही आज हि गुराची सेवा काहीं ना काहीं करतों च, मात्र शास्त्रीय दृष्टीनें जितकी करायला पाहिजे तितकी करीत नाहीं. कारण, शास्त्रीय दृष्टि च आमच्या जवळ नाहीं. तज्ज्ञांकडून ह्या कामीं आम्ही मदत जरूर घेऊं. पण सर्व च काम त्यांच्यावर सोडता कामा नये. आम्ही गाईची प्रत्यक्ष सेवा केली पाहिजे. जेव्हा आम्ही अशी प्रत्यक्ष सेवा करूं, तेव्हा गोसेवेचें शास्त्र थोडेंबहुत आमच्या हातीं लागेल.

पवनारला आमच्या आश्रमातील एक बंधु नामदेव ह्यानें दोन चार गाई पाळल्या आहेत. बाजारासाठीं त्याला एक दिवस 'सेलूला

स्नेहभावनेचें महत्त्व

जावें लागलें. सध्याकाळीं नामदेव परत आला आणि दूध काढायला बसला. पण गाय दूध देई च ना. त्यानें प्रयत्न पुष्कळ केला. मग त्यानें विचारलें, "आज गाईला काय झालें आहे?" उत्तर मिळालें, "काहीं झालें तर नाहीं. दूध का देत नाहीं कुणास ठाऊक! वासरू हि बाधलेलें च होतें. तेव्हा तें हि दूध प्यालेलें नाहीं." शेंवटीं नामदेवनें विचारलें, "कोणीं गाईला मारलेंबिरलें तर नाहीं?" एका जणानें म्हटलें, "होय, मारलें खरें." नामदेव म्हणाला, "बरोबर, म्हणून च ती दूध देत नाहीं." मग नामदेव गाई जवळ गेला. त्यानें तिच्या शरीरावर हात फिरविला. तिला चुचकारलें हें स्नेह-दर्शन पाहून थोड्या वेळानें गाय दूध द्यायला तयार झाली सारांश, नामदेवाप्रमाणे आम्ही सेवा करू, तेव्हा गोसेवेचें रहस्य हळू हळू आम्हाला समजेल, आणि गोसेवेचें शास्त्र हि बनेल.

हिंदु संस्कृतीचा अप्रतिम प्रतिनिधि जो कालिदास त्यानें गोसेवेचा किती सुंदर आदर्श आमच्या पुढें मांडला आहे! महाराज दिलीप

कालिदास आणि गोसेवा

ऋषींच्या आश्रमात रहावयास येतो. ऋषि त्याला गाईच्या सेवेचें काम देतात कारण, आश्रमात काहीं तरी सेवा केल्याशिवाय थोडें च रहावयाचें असतें! आश्रम म्हणजे च सेवा-भूमि. तो राजा गोसेवेचें काम किती आस्थेनें करतो, तिची किती चाकरी करतो, तिच्या कसा मागें मागें राहतो, ह्याचें चित्र कालिदासानें असें रेखाटलें आहे—

स्थितः स्थितां उच्चलितः प्रयातां, निषेदुर्षी आसनबंध-धीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां, छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥

"जेव्हा ती गाय उभी राही, तेव्हा तो हि उभा राही.

जेव्हां ती चारूं लागे, तेव्हां तो हि चारूं लागे. ती बसली म्हणजे तो बसे. ती पाणी प्याल्यानंतर तो पाणी पिई. शरीराच्या छायेप्रमाणें तो तिचा अनुचर झाला होता."

गाय एक उदार प्राणी आहे. ती आपली सेवा आणि प्रेम ओळखते, आणि अधिकांत अधिक लाभ देण्यास तयार असते.

सेवेचा निष्कर्ष

'सेवा'-शब्दानें दोहन करून मी हें दूध आपल्या समोर ठेवलें आहे. एक तर उपयोग घेतल्यावांचून आम्ही सेवा करूं शकत नाहीं. आणि दुसरी गोष्ट, सेवा केल्याशिवाय आम्ही उपयोग घेऊं, तर तो हि गुन्हा होईल. आम्हाला असें करावयाचें नाहीं. ह्या दोन गोष्टी मीं आपल्या समोर ठेवल्या.

आता आपण संघ शब्दाचें मनन करूं.

'संघ'– शब्दांत एखादी विशेष दृष्टि दिसते काय? चरख्यासाठीं संघ, हरिजनांसाठीं संघ, असे आम्ही अनेक संघ बनवले आहेत.

संघ शब्दाची व्याख्या

तसा च गोसेवेसाठीं हा संघ बनला आहे. इतकें च की आणखी कांही अर्थ आहे? मला वाटतें, ह्यांत विशेष अर्थ असूं शकतो. हिंदुस्थानच्या जमिनीची आणि गाईची आज जी दशा आहे ती लक्षांत घेतां, बहुधा सहकार्याशिवाय हें काम चालण्यासारखें नाहीं. कदाचित् ठिकठिकाणीं संघाचें स्वरूप देऊन च हें काम करावें लागेल. गोसेवा-'संघ' शब्दांतून इतका विशेष अर्थ निघण्यास अडचण नाहीं.

आता आपण पुढें जाऊं. गोसेवा-संघाच्या कार्याला आरंभ प्रतिज्ञेपासून केला आहे. अभिप्राय असा आहे, की आम्ही जर गाईच्या च दूध-तुपाचें सेवन करूं, तर आम्हाला तिची सेवा करण्याची इच्छा होईल. म्हणून गाईचें च दूध-तूप वापरण्याची

प्रतिज्ञेचा उपयोग

प्रतिज्ञा आरंभीं च ठेवली आहे. पुष्कळ लोक विचारतात, "प्रतिज्ञेची काय अवश्यकता? प्रतिज्ञेवाचून काम नाहीं होऊं शकणार?" उत्तरादाखल मी माझा अनुभव च सांगतों. मीं असें पाहिलें आहे, कीं संकल्पपूर्वक केलेला प्रयत्न जसा यशस्वी होतो, तसा सामान्य इच्छेनें केलेला प्रयत्न यशस्वी होत नाहीं कोणतें हि महान् कार्य संकल्पावाचून पार पडत नाहीं. जर संकल्पपूर्वक आरंभ केला, तर अर्धे कार्य तिथें च संपतें. दूध-तूप खाणार वा न खाणार. एवढी च प्रतिज्ञा नाहीं. गाईच्या दुधा-तुपाची पैदास वाढवण्याचा प्रयत्न करावयाचा, हा प्रतिज्ञेचा हेतु आहे.

एका आक्षेपाचें उत्तर

प्रतिज्ञेबाबत एक आक्षेप नेहमीं घेतला जातो, कीं दुसऱ्याच्या घरीं गेलों असता असल्या नियमानीं त्याना तकलीफ होते. ह्याचें उत्तर बापूनीं आपल्या अहिंसेच्या भाषेत दिलें आहे. मी आपल्या अनादराच्या भाषेत देऊं इच्छितों. एवढी सभ्यता राखण्याची काय गरज? सूर्याला आपण त्याच्या किरणानीं ओळखतों तो जिथें जातो तिथें आपले किरण घेऊन जातो. त्यापासून कोणाला ताप होवो वा आह्लाद होवो तो त्याची पर्वा करू शकत नाहीं सूर्य जर आपल्या किरणाना सोडील, तर त्याचें सूर्यत्व च लोपेल तसें च आम्हीं हि जिथें जावयाचें तिथें आपल्या किरणासह-आमच्या सिद्धान्तासह गेलें पाहिजे. मी आपले सिद्धान्त किंवा विचार सोडून जर कोणाच्या घरात जाईन, तर मी आपला माझेपणा च सोडून देतों. मग मी हा 'मी'च रहात नाहीं आम्ही आमचें 'स्वत्व' सोडून कोणाच्या घरीं जाऊं तर त्याला हि आनंद होईल, असें नाहीं म्हणून प्रतिज्ञा अवश्य घेतली पाहिजे. आणि लोकाच्या मानीव तकलिफीसंबधानें निर्धास्त असलें पाहिजे

आणखी एक गोष्ट. गाई–म्हशींच्या प्रश्नाबाबत पुष्कळ बोललें जातें. दोन्ही जनावरें मनुष्याला दूध देणारीं आहेत. दोहोंत काहीं मूलभूत विरोध असण्याचें तर कारण च नाहीं. तथापि आम्ही गाईचें च दुभतें वापरण्याची प्रतिज्ञा घेत आहोंत ह्यातलें तत्त्व जाणलें पाहिजे. हिंदुस्थानची कृषिदेवता बैल आहे. आणि हें तर सर्वांना माहीत च आहे, कीं हिंदुस्थान कृषिप्रधान देश आहे. बैल तर आम्हाला गाईपासून च मिळतो. ही च गाईची विशेषता. ह्या विशेषतेबरोबर गाईची अन्य उपयुक्तता आम्ही जितकी वाढवू शकू तितकी जरूर वाढवू. पण गाईचा मुख्य उपयोग ती बैलाची जननी म्हणून च आहे. बैलावाचून आमची शेती होत नाहीं. म्हणून आम्ही गाईकडे विशेष लक्ष द्यावयास पाहिजे, आणि तिची काळजी घ्यावयास पाहिजे. असें आम्ही न करूं, तर हिंदुस्थानच्या शेतीचें भारी नुकसान होणार आहे. ह्या दृष्टीनें आम्ही विचार केला, म्हणजे म्हशीचा सवाल सहज सुटतो आणि गाईला प्रोत्साहन देणें हें आमचें प्रथम कर्तव्य का ठरतें तें ध्यानात येतें.

गाय विरुद्ध म्हैस

दुष्काळाच्या वेळीं जनावरें कोणत्या क्रमानें मरतात, ह्या विषयीं आमच्या मित्रानीं एकदा त्यांच्या प्रान्तातला अनुभव सांगितला होता, तो मला आठवतो ते म्हणाले, सर्वांत आधीं रेडा मरतो. कारण, त्याची उपेक्षा करून आम्ही त्याला मारून टाकतों किंवा मरू देतों. वर्ध्याच्या बाजारात म्हशी अशा अवस्थेंत आणतात, कीं एक दोन तासात च त्यांची विण्याची तयारी व्हावी. हेतु असा, कीं लोकानीं त्या शीघ्र खरीदाव्यात एक वेळ एक मनुष्य अशी च एक म्हैस वर्ध्याला घेऊन चालला होता. मनोहरजी त्या वेळीं महारोगि सेवा-मंडळामार्फत महारोग्यांची सेवा मेळीकेळीला करीत. त्यानीं त्याला पाहिलें होतें

गाई आणि रेडे ह्यांची उपेक्षा

रस्त्यात – येळीवेळी जवळ च – सदर म्हैस व्याली पुत्र जन्म झाला ! पण त्या गृहस्थाला त्या पुत्रजन्माची फार अडचण वाटली तो विचार करतो, हा पुत्र कसला ? ही एक बला च आली ! मनुष्याला तर पुत्रजन्माचा आनंद होत असतो. पण म्हशीच्या पुत्राला तो सहन करीत नाहीं त्या माणसानें त्या पुत्राला तेथें च सोडलें, आणि वर्ध्याला जाऊन म्हैस विकून जो कांहीं पैसा मिळाला, तो गाठीं बांधून सदर गृहस्थ आपल्या घरीं चालता झाला बिचारा महिषी पुत्र तिथे च पडून राहिला. मनोहरजी दयाळु. त्यांना फिकीर पडली, कीं त्याचें आता काय करावयाचें ? ज्या शेतात तें पारडू पडलें होतें त्याच्या मालकाकडे ते गेले आणि त्याला म्हणतात, "ह्याला सांभाळाल तुम्ही ? " तो म्हणतो, 'ही काय बला आली ह्याला मी कसा राखू ? त्याचा उपयोग काय होणार ? त्याचें पालन मीं का करावें ? फार तर दसऱ्याच्या बळीसाठीं विकावें लागणार. दुसरा तर कांहीं च मार्ग निघावयाचा नाहीं.'

मीं ही एक नेहमींची घटना तुमच्या समोर मांडली एकूण सर्वांत आधीं रेडा मरतो. त्यानंतर मरते गाय. मग म्हैस आणि सर्वांत शेवटीं बैल. बैल सर्वांत जास्त उपयोगी म्हणून त्याची काळजी घेण्याचा विशेष यत्न करतात कोण्या हि प्रकारें लोक त्याला खायला घालतात; आणि जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न करतात पण प्रश्न असा, कीं, गाईची सेवा केल्याशिवाय उत्तम बैल कसे मिळायचे ? हिंदुस्थानच्या माणसाला बैल तर हवा, पण गाईची सेवा करायला नको. तो धार्मिक दृष्टीनें गाईला पूजण्याचें सोंग करतो, पण दुधासाठीं तो म्हशीची कदर करतो. हिंदुस्थानच्या लोकांची इच्छा अशी, कीं म्हैस असावी माय आणि बैल बाप ! योजना तर ठीक आहे, पण भगवंताला मंजूर नाहीं म्हणून हा मामला कठिण होऊन बसला आहे म्हैस आणि गाय दोहोंचें एकत्र पालन हिंदुस्थानच्या आजच्या स्थितींत अडचणीचें झालें आहे

परंतु आम्हाला हें समजायला हवें आहे, कीं आज आम्हाला गाईच्या च सेवेला महत्त्व देणें भाग आहे. महात्माजी म्हणाले, कीं आम्ही जर गाईला वाचवूं शकलों, तर म्हशीचा प्रश्न आपोआप सुटेल. ह्याचें पूर्ण दर्शन तर मला हि नाहीं, आणि कदाचित् त्याची आज जरूर हि नसेल.

म्हशीची हि सेवा होऊं शकत नाहीं.

गाय आणि म्हैस ह्यांना एकमेकाचे शत्रु मानण्याचें कारण नाहीं. पण आम्हाला गोसेवेपासून आरंभ करायला हवा; आणि तें च होऊ हि शकतें. आज आम्ही वस्तुतः म्हशीची हि सेवा करीत नाहीं. आज आम्ही जी म्हशीची सेवा करतों, ती वास्तविक नाहीं गोसेवा, नाहीं म्हशीची सेवा. आम्हीं त्यांत केवळ आपला स्वार्थ पाहिला आहे. आम्ही म्हशीचा सेवाहीन उपयोग घेतों आहोंत.

म्हशीचा स्वभाव

मी आतां सांगून चुकलों, कीं आम्ही रेड्याची तर उपेक्षा च करतों. वस्तुस्थिति अशी आहे, कीं हिंदुस्थानच्या थोड्या भागांत रेड्याचा उपयोग कांहीं होत असेल तर असो, पण साधारणतः हिंदुस्थानच्या गरम हवेंत रेडा विशेष उपयोगी होऊ शकणारा नाहीं. म्हशीचें पालन आम्ही केवळ लोभवश करून राहिलों आहों. नागपूर–चन्द्रपूरकडे उष्णतामान गरमीच्या दिवसांत ११५° पर्यंत जातें. म्हशीला विशेषतः त्या दिवसांत तर पाण्यांत च डुंबायला पाहिजे. पण पाण्याचा तर इकडे तुटवडा. पाण्यावांचून बिचारी तडफडत असते. म्हैस हें पूर्णपणें जमिनीवरचें जनावर च नव्हे. तें अर्धे जलचर आणि अर्धें स्थलचर आहे. गाय पूर्ण स्थलचर आहे. पाण्यातील प्राण्यांना देवानें अधिक चरबी दिलेली आहे. थंडी आणि पाणी ह्यांपासून बचाव होण्याला त्या चरबीचा उपयोग असतो. माशाचें शरीर तेलानें भरलेलें असतें. म्हणून पाण्याच्या

बाहेर निघता च मासा सूर्याच्या तापानें जळू लागतो. तशी च काहींशी म्हशीची दशा आहे. म्हणून नागपूर–वऱ्हाडचे लोक म्हशीच्या पाठीवर तिच्या शेणाचे लेप करतात. म्हणजे तिला थोडा थंडपणा लाभावा हा हेतु. त्या प्राण्याला उन्हाळ्यात किती त्रास होत असतो ह्याची त्याना कल्पना असते. खेड्यात जाऊन जर तुम्ही तपास कराल, कीं गावात म्हशी किती आहेत आणि रेडे किती आहेत, तर उत्तर मिळेल, म्हशी आहेत शभर–दीडशें; तर रेडे आहेत दहा–वीस त्याना जर विचारलें, कीं नर आणि मादी म्हणजे च स्त्री-पुरुष, ह्याच्या संख्येंत इतकी विषमता का ? तर आमचे खेडेगावचे लोक उत्तर देतील, "काय करावें ? भगवताची करणी च अशी, कीं रेडा जास्त दिवस जगत च नाहीं." शेवटीं इथें हि भगवताची करणी आली च हें आमच्या अबुद्धीचें लक्षण आहे आम्ही म्हशीच्या तकलिफीचा विचार न करता म्हशीचा उपयोग घेतों, आणि रेड्याची उपेक्षा करून म्हणतों, रेडे जास्त जगत नाहींत आणि जगायचे नाहींत. साराश, आम्ही म्हशीची हि सेवा करीत आहोंत, असें नाहीं. आम्ही केवळ तिचा उपयोग घेत आहोंत. सेवेच्या नावानें शून्य च आहे. ह्यावरून तुमच्या लक्षात येईल, कीं गोसेवा-संघाची स्थापना आम्ही का करीत आहोंत.

काहीं लोक म्हणतात, "हिंदुस्थान कृषि-प्रधान देश आहे. म्हणून शेतीसाठीं बैल पाहिजेत; बैल पाहिजेत तर गाय हि पाहिजे — इत्यादि विचारश्रेणी ठीक आहे. पण हिंदुस्थानचें हें च एक अर्थशास्त्र होऊ शकतें काय ? दुसरें अर्थशास्त्र होऊ शकत नाहीं का ? परिस्थिति अनुकूल होईल, तेव्हा शेतीचें काम ट्रॅक्टरनें का करू नये ?"

यंत्रानें शेती कां करूं नये ?

ह्याच्या उत्तरादाखल मी विचारतों, कीं ट्रॅक्टर चालवूं तर

बैलाचें काय होईल ? जबाब येतो, "बैलाला हिंदुस्थानच्या लोकांनीं खावें हिंदुस्थानचे लोक दुसऱ्या अनेक प्राण्यांना मांस खात च आहेत तसें च बैलाचें मांस हि खाता येईल. हा मार्ग का स्वीकारूं नये ?" अशा प्रकारें जेव्हां बैलाला खाण्याची व्यवस्था होईल, तेव्हां च ट्रॅक्टरनें जमीन नांगरण्याची योजना होऊ शकेल. बोलले जातें, कीं जेव्हां खायला हिंदु तयार नसतील तर ते हिंदूंनीं ते खावें आज मुद्दा हिंदु लोक गाय विकतात व स्वत खाटकापासून पैसे घेतात, आणि खाटकाला गोहत्येचें पाप देऊन टाकतात ! अशी सुंदर आर्थिक व्यवस्था त्यांनीं आपल्यासाठीं बनवली आहे हिंदु म्हणतो कीं जर मी खाटकाला गाय मोफत देत असतों तर गोहत्येच्या पापाचा मी भागीदार झालों असतों. पण मी तर त्याला गाय विकत असतों, म्हणून पापाचा वाटेकरी मी नाहीं होत ही च व्यवस्था आणखी जरा व्यापक केली, म्हणजे सर्व ठीक होईल आम्ही म्हशीपासून दूध तूप घेऊं, बैलांना खाऊन टाकूं, यंत्रानीं शेती करूं,—अशा प्रकारें विचाराचा प्रश्न सुटेल

ह्याच्या उत्तरांत मी आपल्याला हें समजावूं इच्छितों, कीं बैल खाणें का योग्य नाहीं पूर्वपक्षाचा तर्क असा आहे, कीं काहीं पूर्वग्रहदूषित वेडपे बैलांना न खावोत, पण बाकीचे तर खातील, आणि आम्ही यंत्रद्वारा मजेनें शेती करूं. ह्या बाबतींत आमचे विचार स्पष्ट असावयास पाहिजेत. माझा असा विश्वास आहे, कीं हिंदुस्थानची आज जी स्थिति आहे, आणि पुढें जी होणारी आहे, त्या स्थितींत जर आम्ही गोमांसाचा प्रचार करूं, आणि यंत्रांनीं शेती करूं, तर आम्ही जिवंत राहणार नाहीं हें समजणें अगत्याचें आहे हिंदुस्थानचे लोक जर गाई बैलांना खाऊ लागले तर किती गाई-बैल लागतील ? इतक्या बैलांची पैदास आम्ही करूं शकणार नाहीं नाममात्र मांस खाण्याचें ढोंग तर करायचें नाहीं ? मांस जर खायचें च असेल तर तो आमच्या भोजनांतील नियमित भाग झाला पाहिजे तर च त्याचा काय जो अपेक्षित लाभ असेल, तो होईल पण आम्हाला हें माहीत आहे, कीं माणशीं सव्वा एकर जमिनीच्या जोरावर

आमच्या खाण्याला पुरेसे बैल निर्माण होणें शक्य नाहीं. जर आम्ही असला उद्योग करू लागलों, आणि शेती ट्रॅक्टरनें होऊं लागली, तर एक, ट्रॅक्टरचा खर्च वाढेल, मास हि पुरें पडणार नाहीं, आणि शेवटीं गाई-बैलांचा वंश च नष्ट होऊन त्याबरोबर मनुष्य हि नाश पावेल.

युरोप-अमेरिकेचें उदाहरण

युरोप आणि अमेरिका ह्यांची काय दशा आहे? दक्षिण अमेरिकेतील अर्जेन्टिना हा एक प्रचंड गवताळ जमिनीचा ओसाड प्रदेश गाई-बैलांना खाण्यासाठीं पडलेला असल्यामुळें तेथे भरपूर जनावराचा पुरवठा होतो आणि एकट्या ब्यूनोस आयरिसच्या नदरात रोजचे दहा हजारावर बैल वापले जातात, आणि तिथून मासाचे डबे दूरदूरच्या देशांत रवाना होत असतात युद्धामुळें आता तर ही व्यवस्था युरोपच्या कामाची राहिलेली नाहीं. परंतु एरवीं हि हा क्रम जर असा च चालू राहिला, तर कालांतरानें लोकांना मास मिळणें कठिण होईल. म्हणून युरोपच्या डॉक्टरांनीं आता असा शोध केला आहे, आणि पुष्कळ विचारान्तीं निर्णय दिला आहे (संभव आहे ह्यात हि मतभेद असेल; कारण, डॉक्टर लोकांत मतभेद नेहमीं च असतात.) कीं, मासापेक्षा दूध अधिक गुणवान् आहे. हा शोध आमच्या आयुर्वेदिक वैद्यांनीं आणि ऋषीमानीं पुष्कळ पूर्वी केलेला आहे मी असें मानतों, कीं आज युरोपचे लोक ज्या प्रमाणें मासाहार करतात त्या च प्रमाणें हिंदुस्थानचे लोक हि प्राचीन काळीं मासाहार करीत होते. शेवटीं ते ह्या निर्णयावर आले, कीं जर आम्ही मासाऐवजीं दूध वापरू तर च आम्ही जिवत राहू, आणि गाई हि जिवत राहतील. म्हणून ट्रॅक्टरचा उपयोग आमचा प्रश्न सोडवणारा नाहीं. आणि म्हणून आम्हीं हें समजलें पाहिजे, कीं मासापेक्षा दुधावर भरवसा ठेवणें सर्व प्रकारें अपरिहार्य आणि आवश्यक आहे.

माझी अशी भविष्यवाणी आहे, कीं जसजशी लोकसंख्या वाढत जाईल तसतसें जगभर मासाचें महत्त्व कमी होईल आणि दुधाचें वाढेल.

दुधाचा महिमा

विचारलें जातें, "शेवटीं दूध तरी प्राणिजन्य च आहे ना?" होय, आहे तर खरें. "मग दूध पवित्र का मानलें गेलें?" ह्याचें उत्तर आता मीं जें काहीं सांगितलें त्यांत मिळण्यासारखें आहे. आता मी सांगून चुकलों, कीं एका काळीं हिंदुस्थानांत मांसाहार च चालू होता त्यांतून सुटण्यासाठीं काय करावें, हा प्रश्न उत्पन्न झाला. योग्यांनीं आणि वैद्यांनीं लोकांच्या पुढें गाईच्या दुधाचा महिमा वर्णिला तेव्हा दूध एक अशी वस्तु ठरली, कीं जिनें माणसाला मांसाहारांतून सोडवलें. म्हणून दूध पवित्र मानलें गेलें. ह्याचा पुरावा वेदांत हि मिळू शकतो. ऋग्वेदांत असें वचन आहे—

गोभिष्टरेम अमतिं दुरेवां, यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

या मंत्राचा अर्थ मीं असा केला आहे—"दुनियेची भूक तर आम्ही धान्याच्या आधारावर भागवूं शकतों. पण 'दुरेवा अमतिं' म्हणजे दुर्मार्गांत नेणारी अबुद्धि, अर्थात् मांसाकडे प्रवृत्त करणारी अबुद्धि आम्ही गाईच्या दुधाच्या द्वारें च मिटवूं शकतों" सर्व प्रकारची अबुद्धि दूर करण्याला गाईचें दूध आमच्या कामीं पडतें म्हणून गाईचें दूध पवित्र मानलें गेलें—आणि मानावयाचें सर्व मिळून भावार्थ हा, कीं डॉक्टर निष्ठा जे लोक चिकटून राहिले आहेत, ते संपूर्ण चुकत आहेत.

आता यानंतर मला सांगायचें फार थोडें राहतें तेव्हा आता आमच्या संघाच्या मंडळींच्या कर्तव्याविषयीं थोडें सांगतों आज तर एक संघ स्थापला गेला आहे. त्या विषयीं हिंदुस्थानला विचार-प्रेरणा द्यावयाची आहे आम्हाला एक व्यापक प्रचार-कार्य करावयाचें आहे. पण सर्वांत

काहीं सूचना

प्रथम गोष्ट ही करावयाला पाहिजे आहे, कीं गोसेवा संघाचे जितके सदस्य आहेत, त्यांनीं स्वदेशी धर्माला अनुसरून, ते जिथें असतील तिथें, कार्य सुरू करायचें प्रत्येक शहरांत गाईचें निर्भेळ आणि उत्तम दूध मिळेल, अशी व्यवस्था करायला पाहिजे. गावांत गाई राखून गोसेवेला उत्तेज

आमचा विद्यार्थी ज्या प्रमाणें गाईची व्यक्तिगत सेवा करीत आहे, त्या प्रमाणें, होऊ शकेल तर, व्यक्तिगत सेवा करायला पाहिजे. अशा प्रकारें न करता केवळ आम्ही व्यापक मत प्रचाराला लागू, तेवढयानें हें कार्य वाढणार नाहीं. आम्हीं काहीं सक्रिय सेवा, जिथें शक्य तिथें, आरंभिली पाहिजे. हा एक मार्ग कार्य करण्याबाबत मीं सुचविला.

विधायक दृष्टीची आवश्यकता

दुसरी गोष्ट अशी, कीं आमच्या गोसेवा संघाचे बहुतेक सदस्य इतर विधायक कार्यक्रम करणारांपैकीं च आहेत. आम्हाला अशी एक दृष्टि हवी, कीं आमचीं जेवढीं कार्यें आहेत, तीं आम्ही खंडित स्वरूपात अलग अलग तुकडे मानून करू, तर आम्हाला यश लाभावयाचें नाहीं. खादी, ग्रामोद्योग, गोसेवा आदि सर्व मिळून एक पूर्ण कार्य आहे हें आम्हीं लक्षात घेतलें पाहिजे.

मी एक उदाहरण देतों. आम्ही मंडळी सुरगावला गेलो होतों. तिथें आम्ही एक कोल्हू (तेल घाणा) चालवतों. आणि तें तेल गाववाल्याना मिळतें. गाववाल्याना विचारलें, कीं एका कोल्हूनें गावची गरज पुरी पडेल का? उत्तर मिळालें, एका कोल्हूनें काम पुरें होत नाहीं. मग विचारलें, दुसरा कोल्हू का करीत नाहीं? त्यानीं उत्तर दिलें, असें करता आलें तर फार चांगलें होईल. मग ठरलें, कीं दोन कोल्हू चालवावयाचे. सर्व तेल गावात होईल, तर बाहेरचें तेल गावात येणार नाहीं, आणि येऊ द्यावयाचें नाहीं. दोन कोल्हू तर झाले. पण प्रश्न निघाला, कीं ढेप बनते तिचें काय करावयाचें? कारण तिथें पूर्ण दाम देऊन ढेपीला मागणी नाहीं. मग ढेपीच्या मानाने तितक्या गाई तिथें पाळण्याचें ठरलें. अशा तऱ्हेनें गोसेवा तेथे कोल्हूशीं जोडली गेली. अशा च प्रकारें जेव्हा आम्ही खादी, कोल्हू, गाय इत्यादि सर्व विधायक प्रवृत्ति एकवटून विचार करू, तेव्हा आमची योजना असफल आणि अर्थहीन नव्हे, पण सफल आणि अर्थयुक्त होईल. मला असें म्हणावयाचें नाहीं, कीं आम्हीं सगळ्या च कामात डोकें लढविलें पाहिजे. पण आमचे जे कार्यकर्ते भिन्न भिन्न कामात आहेत, त्यांच्यासाठीं ही एक दृष्टि मी देत आहें.

आता च एक सवाल विचारला गेला, कीं गोसेवाकार्य विधायक कार्यक्रमात येतें काय? बापूंनीं त्याचें अहिंसेच्या दृष्टीने आणि आपल्या नम्र भाषेंत उत्तर दिलें. हा च सवाल मला विचारला जाईल, तर मी पृच्छकाला उलट सवाल विचारीन, कीं गोसेवाकार्य हें आपण विध्वंसक कार्य मानता काय? जर तें विध्वंसक कार्य नाहीं, तर तें विधायक उघड च आहे. इतकें हि समजण्याची बुद्धि आम्हास नसावी काय! जर आम्ही खादी, ग्रामोद्योग आणि गोसेवा ह्यांना अलग तुकडे मानू, तर तीं सर्व कार्यें प्राणहीन होतील हें च आमचें अर्थशास्त्र आहे, आणि तें आम्हाला समजून घ्यावयाचें आहे तें आम्हाला परिपूर्ण आणि सर्वांग बनवावयाचें आहे आमच्या सदस्यांना मला सांगावयाचें आहे, कीं त्यांनीं गोसेवेच्या कामात भेद-दृष्टि वापरू नये. तें परिपूर्ण करण्यासाठीं झटावें, आणि शास्त्रशुद्ध काम करावें

बंधूनो! मीं, मला ह्यावेळीं काय सांगावयाचें होतें तें सांगून टाकलें आहे. पुढें काहीं अधिक सांगण्याची मला गरज दिसत नाहीं.

२९

राज्यकारण कीं स्वराज्यकारण ?

एका भिकाऱ्याला स्वप्नात राज्यपद लाभलें. पण राज्य चालविण्याची त्याला पंचाईत पडली तो विचार करू लागला: 'प्रधानाशीं मीं काय बोलू, आणि सेनापति माझें कसें ऐकेल?' भिकाऱ्याचें च तें डोकें. त्याचा निर्णय होईना. थोड्या वेळान तो जागा झाला, आणि त्याचे प्रश्न सुटले

आमचें हि असें च होऊ पाहत आहे हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळून चुकलें असें समजून मंडळींनीं विचार आरंभिला. तर त्यांना एकदम च विश्वरूप दर्शन झालें. 'परचक्राचें काय करणार? अंतर्गत

झडाळी कशी मोडणार?' एक म्हणाला, 'हिंसेना काहीं उपयोग नाहीं.' दुसरा म्हणाला, 'अहिंसेची आमची तयारी नाहीं' तिसरा म्हणाला, 'काहीं अहिंसा काहीं हिंसा जसें जमेल तसें करू तूर्त आपण गांधीजींना मोकळे करू सरकारशीं अहिंसात्मक असहकार तर आपला आहे च आहे पण पाहूं. देवाच्या दयेनें आणि हिटलरच्या दाबानें सरकारला सुबुद्धि सुचून स्वराज्याचें शब्दोदक हातात पडलें तर सरकारच्या युद्ध यंत्राला मदत करू इंग्लंडपाशीं शस्त्रसामग्री आहे, आमच्यापाशीं मनुष्यबळ आहे. दोहोंचा जोड बसला तर बहुधा प्रश्न उकलेल.'

एकूण भावार्थ हा कीं, स्वराज्य आम्हीं मिळविलेलें नाहीं, म्हणून विचाराचे हे घोटाळे उत्पन्न होत आहेत अहिंसेच्या शक्तीनें जर आम्हीं स्वराज्य मिळविलें असतें, किंवा मिळवूं—आणि अहिंसे शिवाय स्वराज्य मिळवायला दुसरी शक्ति नाहीं हें वर्किंग कमिटी स्पष्ट च सांगत आहे—तर त्या च शक्तीनें पुढचे प्रश्न कसे उकलायचे हें सुचलें असतें किंवा सुचेल. आज श्रद्धा दृढ करण्याचा च मुद्दा होता ज्ञान पायरी पायरीनें च होऊं शकतें, हा तर ज्ञानाचा महिमा आहे

पण आज काय होऊन राहिलें आहे? "गांधीजींना त्याग करणें आम्हाला सोपें नव्हतें. पण तेवढा कठिण त्याग करून आम्हीं सहकार्याचा हात सरकारपुढे केला आहे. सरकारनें आम्हाला स्वराज्याचा शब्द द्यावा, आणि आमचें सहकार्य मिळवावें" असें आमचे पुढारी आता जीव तोडून विनंति करताना दिसत आहेत

ह्या विचित्र घटनेचा जों जों विचार करावा तों तों विचाराला उत्तरोत्तर व्यथा च होत जाते समजा सरकारनें ही विनंती मान्य केली, आणि सरकारच्या युद्ध यंत्रात काँग्रेस दाखल झाली, तर ज्या क्षणीं ती स्वराज्याचा शब्द पदरात पाडून घेते, त्या च क्षणीं ती स्वराज्याचा अर्थ शेंकडों वर्षे दूर लोटते, अशी स्थिति निर्माण होत आहे

हिंसात्मक युद्धात भाग घेण्याचें ज्यानें ठरविलें त्यानें सुरुवातीला न्यायान्यायाचा काय थोडा-फार विचार केला असेल तो असेल, पण

युद्धचक्रांत एकदां सांपडल्यानंतर पुढें न्यायान्यायापेक्षां बलाबलाचा विचार च मुख्य ठरतो. जपाननें ब्रिटनला नोटिस दिली : ' ब्रह्मदेशांतून चीनला सामग्री पुरविली जाते ती बंद करा.' ब्रिटननें काय केलें ? दुर्तं पावसाळ्याच्या तीन महिन्यापुरतें जपानचें म्हणणें मान्य करून आपली सुटका करून घेतली. प. जवाहरलालजी यावर मोकळ्या मनानें टीका करतात, ' चीनचा पक्ष न्यायाचा असताना जपान जबरदस्त म्हणून त्याचें म्हणणें मान्य करणें योग्य नव्हे.' ब्रिटनच्या युद्ध-यंत्रात प्रवेश केल्यानंतर मग अशी मोकळी टीका करणें सोपें जाणार नाहीं. जपाननें नोटिस दिली ती इंग्लंड अडचणींत आहे हें पाहून च दिली. आता ती अमान्य करायची आणि जपानचें शत्रुत्व पतकरायचें म्हणजे तितकें बळ आपल्यापाशीं पाहिजे. इंग्लंडचें एक वेळ सोडा. फ्रान्सनें काय करायचें ? जपानने फ्रेंच इन्डोचायनाला नोटिस वसली धमकी च दिली म्हणा ना, की ' खबरदार, फ्रेंच इन्डोचायनामधून चीनला काहीं मदत पोंचली तर.' फ्रेंच इन्डोचायनानें तें निमूटपणें कबूल केलें. इंग्लंडने तीन महिन्यापुरती मुदत तरी घालून ठेवली आहे. फ्रेंच इन्डोचायनानें तर बेमुदत मान्यता देऊन टाकली. चीन तक्रार करते— ' फ्रान्सनें आमच्याशीं झालेला करार मोडला.' फ्रान्सची च जेथें कंबर मोडली तेथें तो आता करार काय पाळणार होता ? अथवा फ्रान्सची गोष्ट कशाला ? हिटलर जो आज ' बळियाशिरोमणि ' मानला जात आहे तो तरी काय करीत आहे ? रशियाला तो खुशाल पाय पसरूं देतो, तें काय रशियाचा पक्ष त्याच्या मतानें न्यायाचा असेल म्हणून ? हिंसेचें शस्त्र स्वीकारल्यानंतर बलाबल-विचार प्रधान. न्याय आपल्या बाजूला असेल तेवढा असेल, आणि नसेल तेवढा नसेल. हिंदुस्थाननें काय किंवा कोणी हि काय आजच्या यांत्रिक जगात हिंसा स्वीकारायची म्हणजे न्यायाची आणि लोकशाहीची भाषा बाजूला च ठेवायची.

ब्रिटनशीं हिंसात्मक सहकार करण्याला आज तयार होणें म्हणजे केवळ अहिंसा-परित्याग च नव्हे, पण एकदम हिंसेच्या खोल पाण्यांत शिरणें आहे. हिंदुस्थाननें स्वखुषीनें, युरोपात, आफ्रिकेंत, आशियात

माणूसमारीसाठीं माणसें पाठवायचीं म्हणजे जगभर विद्वेषाची आग लावायला प्रवृत्त व्हायचें. हिंदुस्थानच्या बाहेर माणसें पाठवीत नाहीं असें तर म्हणणें शक्य च नाहीं कारण हिंदुस्थानचा बचाव म्हणून एक तुटक वस्तु उरत च नाहीं. आफ्रिकेचा किनारा, भूमध्य समुद्र इत्यादि सर्व हिंदुस्थानच्या च सरहद्दी समजल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. म्हणजे वीस वर्षांची काँग्रेसची कमाई, आणि तीमुळें जगात निर्माण झालेली आशा ही तर गेली च, पण हिंदुस्थानची हजारों वर्षांची कमाई वाया गेली. हिंदुस्थानच्या आपल्याला माहीत असलेल्या सबंध इतिहासात हिंदी माणसें स्वेच्छापूर्वक हिंदुस्थानच्या बाहेर संहारार्थ निघालीं असें उदाहरण नाहीं. आम्ही बचावाची हिंसा करू, उठावाची करणार नाहीं, हें हि जमायचें नाहीं 'अमर्यादा-पुरुषोत्तम' हें च आमचें दैवत व्हायचें, आणि त्याची पूर्ण उपासना करू तर च आम्ही यशस्वी व्हायचे.

आणि यशस्वी व्हायचें म्हणजे काय ! इंग्लंडचे जेवढे शत्रु ते सारे आमचे शत्रु बनवून ठेवावयाचे. स्वराज्याच्या पहिल्या च हप्त्यात एवढें मोठें शत्रुत्व खरीद करणें म्हणजे जवळपास कायमच्या पारतंत्र्याची सोय करून ठेवणें आहे.

एवढें शत्रुत्व कोणाच्या बळावर पचवायची उमेद राखायची ! अर्थात् जितकी लांब आपली नजर जाऊ शकते तेवढ्या काळापुरतें बोलायचें म्हणजे इंग्लंडच्या बळावर. हा हि मुद्दा विचारात घेण्यासारखा आहे. माणशीं जेमतेम एक एकर जमीन असलेल्या राष्ट्रानें, अन्य राष्ट्रांना लुटण्याची कल्पना सोडल्यास, अवान्तर किती हि जोर मारला तरी लष्करावर विशेष प्रमाणावर पैसा खर्च करणें स्पष्टपणें अशक्य आहे इंग्लंडचा चालू युद्धाचा रोजचा खर्च सुमारें दहा कोटि रुपये आहे हे असले राक्षसी खर्च राक्षस च करू शकायचे मानवाचें तें काम नाहीं हिंदुस्थानातील मानवानीं तें आपलें काम समजू नये असे राक्षस जगात जे काहीं आहेत ते च जगाला गरजेपेक्षा अधिक झाले आहेत हिंदुस्थानची आणखी त्यात भर पडायला नको आहे. आणि सुदैवाने हिंदुस्थानची आर्थिक परिस्थिति किती हि सुधारली तरी हिंदुस्थानला हें शक्य हि नाहीं

हिंदुस्थानला फार मोठें लष्कर ठेवणें शक्य नाहीं, म्हणून त्याला निनलष्कराचा मार्ग च एकंदरीत सोईस्कर होईल, असें जवाहरलालजी हि कधीं कधीं म्हणत असतात. अशा राष्ट्राला शत्रु निर्माण करणें स्वाश्रयानें परवडणारी नव्हे. इतक्या हि उपर त्या कलेची उमेदवारी करावयाची म्हणन अर्थात् ती पराश्रयानें च करायची म्हणजे काय? इंग्लंडकडून आम्ही आज स्वराज्यानें, नव्हे अगदीं पक्क्या पूर्ण स्वराज्याचें, वचन घ्यायचें; आणि तें त्याना सप्रेम, साभार आणि सव्याज परत करायचें. भगवान् अर्जुनाला गीता सांगून शेवटीं म्हणाले, 'तू स्वेच्छेनें काय तें कर.' आणि पुन्हा म्हणाले, 'सर्व सोडून मला शरण ये' दोहींचा मिळून अर्थ हा कीं, 'स्वेच्छेनें मला शरण ये' ईश्वराच्या बाबतींत भक्तानें असें च करायला हवें. तें च आम्हीं इंग्रजाच्या बाबतींत करायचें

नैष्ठिक अहिंसा बाजूला सारणें, आणि सरकारशीं हिंसात्मक सहकार्य करणें उर्फ सरकारचें आणि अन्य हिंसा-निष्ठाचें हिंसात्मक सहकार्य स्वीकारणें ह्यांतून निर्माण होणारी ही सारी निष्पत्ति लक्षात घेतली म्हणजे **"वहु मेळवूनि यहुच भज्ञ पळत जाय कृष्ण सोडून"** अशासारखा हा प्रकार होऊन राहिला आहे असें म्हणावें लागतें. ह्याच्या उलट कॉंग्रेसनें जर आपली अहिंसा दृढ केली, परभारें मिळणाऱ्या स्वराज्याची आशा च नव्हे तर कल्पना हि न ठेवता कॉंग्रेसचें सहकार्य म्हणजे नैतिक सहकार्य असें जाहीर केलें, आणि स्वराज्याची सागड चालू युद्धाशीं न घालता, स्वराज्य स्वशक्तीनें यथासमय, मातींतून गणपति निर्माण करावा त्याप्रमाण, आमच्या अंतरंगातून निर्माण करण्याची कारागिरी अवलंबिली, तर सर्व प्रकारें कुशल होणार नाहीं काय? असें स्वराज्य टाळणें कोणाला हि शक्य व्हावयाचें नाहीं. सूर्यासारखें तें सहज उगवायचें सूर्य उगवतो पूर्वेला तर प्रकाश आणि ऊन पसरते थेट पश्चिमेपर्यंत सगळीकडे. ह्या स्वराज्याचें हि असें च व्हायचें. हिंदुस्थानात तें जन्माला यायचें. पण साऱ्या जगाला त्यानें मुक्तीचा मार्ग मोकळा व्हायचा. त्याचा शत्रु जन्मण्याच्या अगोदर मरायचा अंतर्गत भडाळीचा समय मिटवून च तें जन्माला आलेलें, त्यामुळ त्याच्या निवारणाचा प्रश्न तोंड च दाखवायचा

नाहीं आणि परचक्राची हि ती च गत व्हायची. किंवा ह्या दोन्ही प्रश्नांचे अवशेष कल्पून घेतले तरी त्याची सोडवणूक आज भासते तशी बिकट भासायची नाहीं. हें स्वराज्य किती हि उशिरा मिळाले तरी तें च लवकरात लवकर मिळायचें. कारण तें च स्वराज्य असायचें आणि तें च चिरजीव व्हायचें.

पण हिंदुस्थानला स्वराज्य खरोखर अहिंसेनें मिळेल काय, अशी शंका ह्या ठिकाणीं काढणारे काढतील च ह्या शंकेचा आपणाला येथें विचार करण्याचें कारण नाहीं. कारण ही शंका नसून निष्क्रिय लोकांचा हा निश्चय आहे. हिंदुस्थानला हिंसेनें स्वराज्य मिळण्याची शक्यता नाहीं हें ह्या लोकांना माहीत आहे आणि अहिंसेनें कधीं च कोणाला स्वराज्य मिळत नाहीं असा ह्यांचा विश्वास आहे आणि म्हणून निष्क्रिय राहून टीकात्मक वाङ्मयात भर घालण्याचा ह्यांचा कार्यक्रम ठरलेला आहे. तेव्हां त्यांच्या नादीं लागण्यात कांहीं हशील नाहीं शिवाय संघटित अहिंसा हें स्वराज्याचें एकमेव व्यवहार्य साधन आहे असें आजतागाईत कॉंग्रेस मानीत आहे, आणि तशा विचाराच्या लोकांसाठीं च हा लेख आहे

पण कॉंग्रेसवाल्यांचा घोटाळा वेगळा च आहे. व्यवस्थित सरकारशीं सामना देऊन स्वराज्य मिळविणें, आणि अचानक येऊन पडणाऱ्या परचक्राचें किंवा अंतर्गत बंडाळीचें निवारण करणें, ह्या त्यांना अजिबात वेगळ्या कोटी भासतात पहिली गोष्ट आमच्यापाशीं असलेल्या मोडक्या तोडक्या अहिंसेनें साधता येईल, पण दुसरी बलवानाच्या नैष्ठिक अहिंसेशिवाय साधणें शक्य नाहीं; ही नैष्ठिक अहिंसा आम्हीं कोठून आणायची? हा त्यांचा पेंच आहे

माझ्या नम्र विचाराप्रमाणें हा एक भ्रम आहे आणि त्याचें निवारण होणें अगत्याचें आहे स्वराज्य-रक्षणाप्रमाणें च स्वराज्य संपादन हि नैष्ठिक अहिंसेशिवाय अशक्य आहे. आतापर्यंत दुर्बळांच्या अहिंसेचा प्रयोग आम्हीं केला. त्यातून थोडी फार सत्ता मिळाली किंवा मिळाल्याचा आभास झाला. मी 'आभास' म्हणतों. कारण कॉंग्रेसच्या राजवटींत काय प्रकार झाले ते आपण पाहिले च आहेत तथापि, आभास न म्हणता

थोडी फार सत्ता मिळाली असे च आपण समजू या. पण हा सत्ताभास अथवा ही अल्प सत्ता, आणि ज्याला आम्ही 'स्वराज्य' म्हणतों आणि त्याला 'पूर्ण' हें विशेषण जोडल्याशिवाय आमच्या जिवाचें समाधान होत नाहीं, तें आमचें उद्घोषित ध्येय, ह्यात जमीन-अस्मानाचें अंतर आहे. हें अंतर गडमडगुडा अहिंसेनें तोडलें जाणारें नाहीं त्याला नरवानाची पराक्रमी अहिंसा च लागेल, हें समजण्याची आता वेळ आलेली आहे. आणि हें जितक्या लवकर लक्षात येईल तितके आमचे घोंटाळे लवकर सुटतील

स्वराज्य हा वर वर्णिल्याप्रमाणें मातींतून निर्माण करावयाचा गणपति आहे, नदींतून वाहून येणारा नर्मदा नव्हे. आमच्यातल्या थोरा मोठ्याची अशी समजूत होऊन बसली आहे, कीं आम्ही जें थोडेंबहुत अहिंसेचें प्रदर्शन केलं, त्यानें जणू भगवान् संतुष्ट झाला, आणि संतुष्ट झालेल्या भगवानानें आमच्या संकटमोचनार्थ चालू महायुद्ध पाठविलें आमचा तो शुद्ध भावानें केलेला अल्पतम प्रयत्न आणि भगवतानें पाठविलेली ही कृपा ह्यांच्या संयोगानें आमचें कार्य आता लवकर च साधेल, ह्या कल्पनेनें ग्रासल्यामुळे दुबळी अहिंसा हि आम्हाला स्वराज्यात ढकलील अशा गफलतींत आम्ही सापडलों आहोत बेडूक सापाच्या तोंडात सापडला तरी तोंडातली माशी सोडत नाहीं, तसा इंग्रजाच्या बाबतींत अनुभव आला तर आम्हाला अनायास स्वराज्य मिळत नाहीं हें स्पष्ट च होईल पण ह्याहून उलट अनुभव येऊन त्यानें आम्हाला स्वराज्य देऊन टाकलें तरी आम्हाला स्वराज्य मिळत नाहीं हें माझें म्हणणें मीं वर मांडलेलं च आहे. नैष्ठिक अहिंसेशिवाय स्वराज्य राखण्याची जशी आम्हाला आज पचाईत पडली आहे तशी नैष्ठिक अहिंसेशिवाय स्वराज्य मिळविण्याची हि आम्हाला पचाईत पडली पाहिजे.

"मग काय तुम्ही व्यवस्थित सरकारशीं सामना दण आणि आक्रमणाला किंवा बडाळीचा प्रतिकार करणे ह्यात काहीं च फरक करीत नाहीं?" उत्तर —'करतों आणि करीत नाहीं.' एकीकडे दुबळी

अहिंसा चालेल आणि दुसरीकडे वीर्यवती लागेल असा अर्थानें फरक करीत नाहीं स्वराज्य म्हणजे पूर्ण स्वराज्य असा जर अर्थ असेल तर दोन्हीकडे वीर्यवती अहिंसा च लागेल. पण व्यवस्थित सरकारशीं सामना देताना तिची ज्या प्रकारची कसोटी होईल त्याहून वेगळ्या प्रकारची कसोटी दुसरीकडे होईल, असा फरक मी करतों. त्यात पुन्हा 'वेगळ्या प्रकार'ची कसोटी म्हणतों 'जास्त' कसोटी असें हि निश्चयानें म्हणत नाहीं, आणि 'कमी' हि म्हणत नाहीं.

ह्यावर काहीं लोक म्हणतात, कीं "तुमच म्हणणें सारें कबूल. पण व्यक्तिशः कबूल. नैष्ठिक अहिंसेवर आमची श्रद्धा आहे. तिची तयारी आम्ही करू पाय लटपटले तरी करू पण आम्ही जनतेचे प्रतिनिधि आहोत त्यामुळें आमचे नुसते पाय च लटपटत नाहींत, डोकें हि लटपटतें. जनतेला आजच्या स्थितींत अहिंसा मानवेल काय? आमच्या मतें मानवणार नाहीं." ह्यावर दुसरे उत्तर देतात, 'ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीचा कौल घेऊ.' मी म्हणतों, ही सारी विचारसरणी च गैरलागू आहे. आम जनता, चाळीस कोटींनीं मोजली जाणारी जनता, हिंदुस्थान-सारखी प्राचीन अनुभवी जनता, अनेक मानव-समूहांनीं बनलेली जनता, ही केव्हा हि, आणि कोणाला हि न पुसता, अहिंसक समजून घ्यावी. तिला हिंसक पक्षात ढकलणें, किंवा कमिटीला पुसणें, म्हणजे व्यर्थ वेळ च घालविणें आहे. हिंदुस्थानची जनता अहिंसक, अहिंसक आणि अहिंसक ती "अहिंसावादी" नव्हे. हा "वाद" तिच्या तर्फे तिच्या विद्वान् सेवकांनीं वदायचा आहे ती "अहिंसा कारी" हि नव्हे हा 'कार' तिच्या तर्फे तिच्या सत्याग्रही सेवकांनीं करायचा आहे ह्यांनीं आणि त्यांनीं तिला 'तू अहिंसा वादी आहेस का? आणि तू अहिंसा कारी आहेस का?' असा चावट प्रश्न विचारायचा नाहीं. व्यक्तिशः आमची जर अहिंसेवर श्रद्धा असेल तर त्या अहिंसेतून शक्ति निर्माण करणें आमचें काम आहे. ह्या आमच्या कामाला जनतेचा केव्हा हि उत्तम आशीर्वाद आहे अहिंसेसारख्या प्रश्नांबाबत जनतेच्या मत-परिज्ञानाची गरज नाहीं. तिचे स्वभाव परिज्ञान पुरें आहे

ह्यावर काहीं लोक म्हणतात, "हे हि कबूल. पण आमच्या पुढें प्रश्न तूर्तातूर्तीचा आहे. आम्ही अहिंसेचा आग्रह धरून बसलों तर आम्ही तयारी करू; शक्ति संपादन करू. कालान्तराने सिद्धीहि मिळवू. पण चालू घटनेत आम्ही अगदीं च कोपऱ्यात पडल्यासारखें होऊ. दुसरे पक्ष पुढें येतील सरकार त्याना हातार्शी धरील आणि राज्यकारणात आम्ही जुना अंक होऊन बसू." काहीं हरकत नाहीं. आपल्याला राज्यकारण करायचें च नाहीं आपल्याला स्व-राज्यकारण करायचें आहे गांधीजी लिहितात त्या प्रमाणें पुढें जातील ते हि आपले बंधु च असतील. मी तर म्हणतों, आपल्या ह्या स्वराज्य-साधनेच्या पवित्र कार्यात आम्हीं ईश्वराची ही च प्रार्थना करावी, कीं आम्हाला त्यानें कोणत्या हि कोपऱ्यात टाकावें, पण भ्रमात आणि मोहात टाकू नये. आम्ही स्वराज्य साधक आहोंत. आम्हाला राज्य-कामनेचा स्पर्श न होवो.

"न त्वहं कामये राज्यम्"

ग्रा. से. वृ. ऑगस्ट, १९४०.

३०

प्रार्थनेनंतर

पहिल्या प्रथम माझ्यासंबंधीं च सांगतों एकूण नऊ महिन्यात ९ रत्तल वजन कमी झालें. त्यापैकीं ६ रत्तल वजन भरून आलें. आहार नेहमल्यासारखा च घेत होतों.

माझा कार्यक्रम.—सकाळची प्रार्थना, आसपास चारीबाजूला निजलेल्याना त्रास होऊं नये म्हणून, मनातल्या मनात करीत असें. त्यानंतर प्रातर्विधि, वाचन, अल्पाहार, आणि मग ८॥ वाजेपर्यंत दोन वर्ग. एक वर्ग संस्कृत वाल्मीकि-रामायण, आणि दुसरा वर्ग

[व्यक्तिगत सत्याग्रहाच्या दुसऱ्या जेल-यात्रेनंतर तारीख १२-७-४१ रोजीं विनोबानीं नाल्वाडी येथें सायंकाळच्या प्रार्थनेचे वेळीं दिलेल्या प्रवचनाचा सारांश.]

गीतेसंबंधी चर्चा. वर्गानंतर विरामयोग जातो. नंतर थोडें लिहीत असतां. त्यानंतर भोजन, विश्रान्ति. मग थोडा वेळ सूत कातती. नंतर सार्वजनिक सूत-कताई येथल्यासारखी च अर्धा तास होते. त्यात सर्व तर सामील नसतात पण अर्धे अधिक असतात. कताईनंतर आदल्या दिवसाच्या कातलेल्या तारांची नोंद होते. त्यानंतर एक मनुष्य वर्तमानपत्रीय बातम्या टाचून टिपून आणलेल्या असतात त्या ऐकवतो. त्यानंतर फिरणें. सध्याकाळच्या जेवणानंतर २० मिनिटें रिकामी असतात. यानंतर सध्याकाळची प्रार्थना. हल्लीं प्रार्थनेंत स्वराज्याची आपली काय कल्पना आहे तें सांगतों. रामायण याचीत होता, पण डोळ्याच्या कारणान तें बंद केलें आहे. प्रार्थनेनंतर ८॥ ला झोंप व सकाळीं ४ ला जागृति.

माझ्या डोळ्यासंबंधीं लोकांना कमी अधिक माहिती मिळाली असेल. डोळा थोडा कमजोर झाला आहे ही गोष्ट खरी आहे. कुराणाच्या वाचनानं हें झालें आहे. एरवीं हि झालें असतें च, पण आज आलेला थकवा काहीं वर्षांनंतर आला असता. या थकव्यामुळ अधिक वाचण्या लिहिण्याची शक्यता नाहीं. कर्तव्य म्हणून जेवढ वाचावें लिहावें लागतें, त्यापेक्षा जास्तीची जरूरी हि नाहीं. मीं डोळ्याना त्रास देण्याचं बंद केलें आहे. सकाळीं फक्त अर्धा तास कुराणासाठीं देतों.

यानंतर तेथल्या वातावरणासंबंधीं सांगावयाचें तर तेथें निरनिराळे लोक आहेत. प्रान्ताचे अध्यक्ष आहेत, तालुक्याचे अध्यक्ष आहत, असेंब्लीचे सभासद वगैरे पुष्कळ अधिकारी लोक आहेत. त्यांच्यापासून पुष्कळ घेण्यासारखें आहे. माझ्या लक्षात एक गोष्ट आली कीं, या सर्व समाजाला एकत्र रहावयाचें आहे तर त्याच्यात काहीं सामुदायिक भावना निर्माण व्हावयास हवी.

सामुदायिक भावना निर्माण होण्याला मला तकली हें साधन उत्तम वाटतें. या गोष्टीचा अनुभव जेलमध्यें पुष्कळ लोकाना आला. माझें जेव्हा सुटावयाचें ठरलें तेव्हा मडळींनीं ठरविलें कीं उद्या रोजच्या अर्ध्या तासाऐवजीं एक तास कातावयाचें आणि तें सूत विनोबाना द्यावयाचें. काल मी सुटावयाच्या वेळीं सर्व लोक एकत्र आले होते. त्यानीं प्रेमाची खूण म्हणून तें सूत दिलें आहे. ही समुदाय भावना आहे.

एप्रिलच्या ६ किंवा १३ कोणत्या तरी एका तारखेला काहीं मंडळींनीं २४ तास अखंड सूत कातलें त्यांत विशेष गोष्ट ही होती कीं दोन माणसांनीं अखंड २४ तास दोन तकल्या चालविल्या असला प्रयोग आपल्या येथें आतापर्यंत केला गेला नव्हता, तो तेथें झाला. त्यापैकीं एकानें २४ तासांत २१ लटी कातल्या तासांत १ लट पडली असती तर गति बरी पडली असें म्हटलें असतें. कातणारानें दोन्ही हातांनीं सूत कातलें त्याला थकवा तर आला हाता च पण तो मुख्यतः बसण्याचा होता. हात किंवा पोटरी दुखली असा नव्हता

यानंतर येथील मंडळींना काहीं गोष्टी सांगावयाच्या आहेत. माझें लक्ष खाडण विचरणाच्या प्रयोगाकडे लागून राहिलें आहे. त्यासंबंधीं मीं लेख हि लिहिला होता. त्यांत सूचित केलें होतें कीं मंडळींनीं यासंबंधींचे आपले अनुभव मला कळवावे. परंतु त्यासंबंधीं कोणाकडून माझ्याकडे काहीं आलें नाहीं. मीं जेलमध्यें खाडण-विचरण सुरू केलें, परंतु माझ्या बोटाच्या घामाच्या अडचणीमुळें तो प्रयोग बंद करावा लागला तरी पण जो काहीं अनुभव आला त्यावरून विचार करता सर्व क्रिया करून एका तासांत एक लट होण्यास हरकत नाहीं त्या क्रियेंत अपार शक्ति आहे. त्यासाठीं आपल्या येथील बऱ्या च मंडळींनीं रोज नियमानें अर्धा तास घालविणें उपयोगाचें होईल.

आपल्या मंडळींनीं आपल्या जीवनाच्या तत्वाचा अभ्यास केला पाहिजे. आपल्या येथील मंडळींना आपल्या सर्व तत्त्वज्ञानाची माहिती असावयास पाहिजे. खादी-शास्त्राच्या ज्या परीक्षा निघाल्या आहेत त्या तर द्याव्या च, शिवाय आपल्या येथील सर्वांनकडून ग्रामोद्योग, खादी वगैरे तत्वाचा अभ्यास झाला पाहिजे.

आपल्या मंडळींत हिन्दू-मुसलमान ही भावना नाहीं. पण आपल्या मनांत तशी भावना नाहीं म्हणून आता आपल्याला काहीं करावयाचें नाहीं असें नाहीं. आज सर्वत्र जे दंगेधोपे होऊन राहिले आहेत त्यांत प्राणाहुति देण्याची पाळी आली तर खुशाल प्राण सोडता यावे अशी आपली तयारी पाहिजे. या बाबतींत प्राण देण्याची आपल्यावर पाळी आली तर तो शुभ मुहूर्त वाटला पाहिजे. आपलें प्रेम उत्कर्षाला पोहोंचलें

असेल तर च आपण तसें करू शकू. प्रेमाच्या अभावीं असें होणार नाहीं एरमेकांविषयींचें प्रेम परिपूर्ण आणि उत्कट असलें पाहिजे. आता च आपण रामायणात वाचलें, कीं रामचंद्र जटायूला सागून राहिले आहेत, "वा जटायू ! तुझ्या पुण्यानें च तुला गति मिळाली आहे. जे परहिताविषयीं नेहमीं तत्पर असतात त्याना या जगात दुर्लभ असे काहीं च नाहीं." आपल्या चित्तात कोणत्या हि प्रकारचा भेदभाव नसला पाहिजे, तर च आपण कसोटीला टिकू.

येथे प्रार्थना ठीक होऊन राहिली आहे पण शेवटीं जी सूत-नोंद होते त्यात सर्वांचीं नावें दिसत नाहींत. ती नावें असावयास पाहिजेत. या बाबतींत पाश्चात्य राष्ट्राचा दाखला घेण्यासारखा आहे. लाखों माणसें दोन्ही बाजूला लढून राहिलीं आहेत. केवढी त्याची रचना शक्ति किती अफाट व्यवस्था ! शत्रूच्या हातात आपली मालमत्ता पडू नये म्हणून आपलें ठिकाण सोडून जाताना ती पद्धतशीरपणे जाळून टाकतात. लढाईत जीं जीं ठिकाणें जिंकीत जातात त्या ठिकाणीं त्याना आपल्याबरोबर वीज, रेल्वे, पाणी, अन्न सर्व काहीं घेऊन जावें लागतें. ही त्याची रचनाशक्ति आपल्यात यावयास पाहिजे आणि आपल्याला ती सहज असावयास पाहिजे. या आपल्या सूत नोंदण्याच्या लहानशा क्रियेंत आपल्या जीवन-श्रद्धेचा अंश ओतला पाहिजे

आता पहा ना, मला जर हें वळण लागलें नसतें तर मी जेलमध्यें जाऊन काय करू शकलों असतों ? आज जेलमध्यें जी प्रेमाची गाठ दिसून राहिली आहे ती एरवीं दिसली नसती. तेथें एकूण ६५ चरखा संघाचे सभासद महिन्यात हजार वार सूत देणारे—झाले हा सर्व परिणाम कशाचा आहे ? आता हें सर्व किती दिवस टिकेल तें एका परमेश्वराला च माहीत. परंतु आपण जेथें जाऊ तेथें आपलें वातावरण आपल्याभोंवतीं निर्माण झालें पाहिजे. सूर्य जेथें जातो तेथें आपले किरण तो आपल्या बरोबर च घेऊन जातो.

ग्रा. से. वृ. ५–५